

L 145

vi. k. 133.

10
1929.

1—4. füzet.

VII/7A3
169

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ÁLDÁSY ANTAL

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FŐLHASZNÁLÁSAVAL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1929

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők.

(I., Krisztina-körút 123.)

*7/1697
Szaklta 133/1*

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ÁLDÁSY ANTAL

XIV. ÉVFOLYAM

1929

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1929

SZEMLE
Magyar Tudományos Akadémia
Leírás: _____
csopori: 120.

A XIV. ÉVFOLYAM TARTALMA.

	<i>Lap</i>
Értekezések.	
<i>Áldásy Antal</i> : Lovaggáütés és esküvő az avignoni pápai udvarban	55
<i>Csóka Lajos</i> : A német külpolitika irányfejlődése a XIX. század 70-es éveiben	157
<i>Horváth Jenő</i> : Az angol-magyar érintkezések utolsó évszázada	137
<i>Kmoskó Mihály</i> : Mahommed Alí Auí anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete	15
<i>Lukcsics Pál</i> : Várdai István ferrarai diák levelei (1448--1449)	124
<i>Mähler Ede</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum két történelmi fontosságú egyiptomi siremléke (három szövegközti ábrával)	1
<i>Miskolcзы István</i> : Mária hercegnő, Nagy Lajos jegyese	75
<i>Monti Gennaro Mária</i> : Nagy Lajos magyar király törvényhozási intézkedései a nápolyi királyságban	96
Kisebb közlemények.	
<i>Ernyey József</i> : Adalék Zsigmond király külföldi összeköttetéseihez	218
<i>Illés József</i> : Egy újonnan felfedezett Szt István-freskó a Vatikánban és a magyar király apostoli joga	211
Szakirodalom.	
<i>F. Doornik</i> : Les Slaves, Byzance et Rome au IV ^e siècle. Ism. <i>Moravcsík Gyula</i>	237
<i>Fay Bradshaw Sidney</i> : The Origins of World War. Ism. <i>Horváth Jenő</i>	261
<i>Handbuch</i> für den Geschichtslehrer. Herausgeg. von Oskar Kende. Band III. F. Schneider: Mittelalter. Ism. <i>Miskolcзы István</i>	230
<i>A. Heisenberg</i> : Das Wesen der byzantinischen Kultur und ihre Bedeutung für die Gegenwart. — U. az: Ungarn und Byzanz. Ism. <i>Moravcsík Gyula</i>	236
<i>Hóman Szekfű</i> : Magyar történet. I. és IV. köt. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i>	225

II

<i>Gaston Martin</i> : La franc-maçonnerie française et le préparation de la révolution. Ism. <i>Neumann Jenő</i> _ _ _ _ _	251
<i>Bálint Nagy István</i> : Kolerajárványok Csanád varmegyében. Ism. <i>Győry Tibor</i> _ _ _ _ _	249
<i>Mitis O.</i> : Das Leben des Kronprinzen Rudolf. -- <i>Sosnosky</i> , Th.: Franz Ferdinand der Erzherzog Thronfolger. Ism. <i>Balanyi György</i> _ _ _ _ _	256
<i>F. I. Uspenskij</i> : История византийской империи. I. II. к. Ism. <i>Moravcsik Gyula</i> _ _ _ _ _	244
<i>A. A. Vasiljev</i> : Готы в Крыму. (Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры I. [1921] V [1927]). Ism. <i>Moravcsik Gyula</i> _ _ _ _ _	240
<i>V. N. Zlatarski</i> : История на българската дъжава прѣзь спѣднитѣ вѣнове. I. Първо българско царство. 1. Епоха на хунно-българското надмощие. 2. Отъ слабнѣнията надъ ржавата до падането на първото царство. Ism. <i>Moravcsik Gyula</i> _ _ _ _ _	232
Folyóiratok szemléje _ _ _ _ _	267
A magyar történettudomány halottai _ _ _ _ _	278
<i>Idegennyelvű kivonat</i> _ _ _ _ _	I—VIII.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KÉT TÖRTÉNELMI FONTOSSÁGÚ EGYIPTOMI KÖEMLÉKE.

A Magyar Nemzeti Múzeum nagyszámú egyiptomi köemléke között — amelyeknek kultúrtörténeti jelentőségére már nem egyszer volt alkalmam rámutatni — van kettő, amely nemcsak archæológiai szempontból és a rajta lévő feliratok miatt érdemel figyelmet, hanem *történelmi* szempontból is különös fontossággal bír.

Az egyik: egy 96 cm magas és 50 cm széles sztéla rózsaszínű gránitból, III. Thutmosis (Kr. e. 1503—1449), a XVIII. dinasztia e győztes hódítójának és hatalmas királyának az idejéből való. Ez nemcsak a Magyar Nemzeti Múzeum egyik legértékesebb darabja, hanem a maga nemében is egyike a legértékesebb és legrégebb emlékeknek.

Amint ismeretes, Théba a XVIII. dinasztia idején nemcsak világi értelemben volt centrum, hanem vallási vonatkozásban is középpontja volt az országnak. A thébai isten: *Ámon*, most az *egyedüli* volt, az *egyetlen*, aki *magától való*, aki *kezdetből fogva* van és *megközelíthetetlen* isten, a *legfőbb lény*; azért most Ámon: «a mindenható», vagy «*nüter nüteru*» = «az istenek istene» volt.

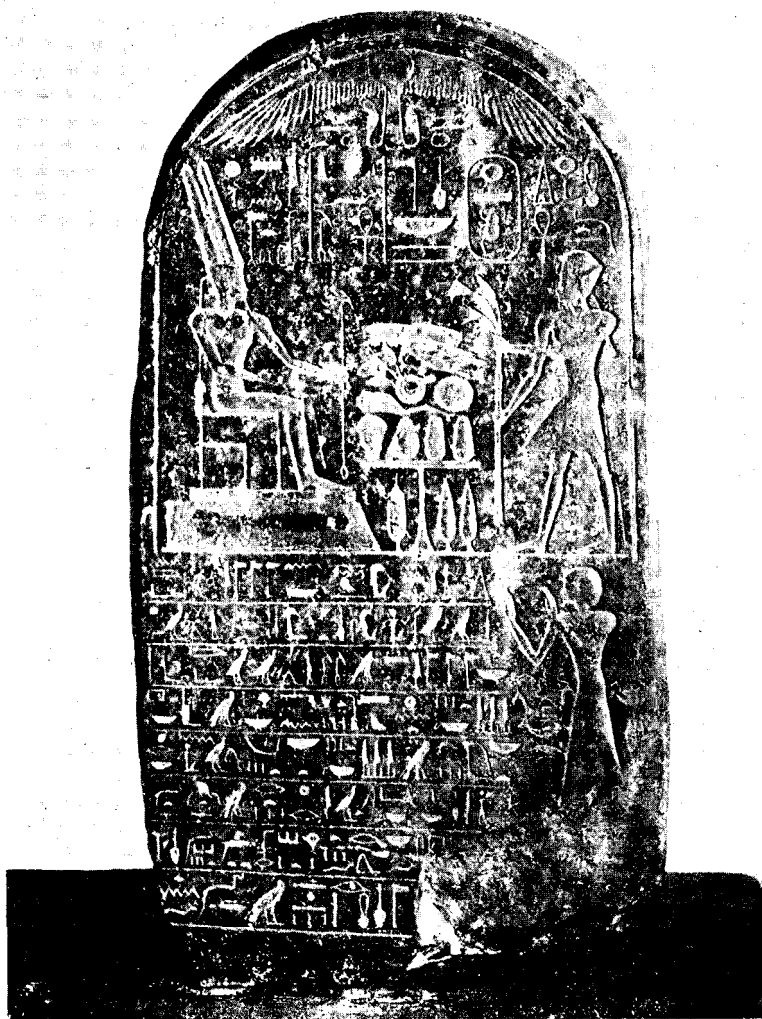
De amennyiben az «*istenek istene*» volt, tehát mint az istenek vezetője szerepelt, magától értetődő, hogy így még az istenek egész serege szerepelt mellette, amely sereg minden egyes tagjában a «*Nüter*» = isten nyilvánult meg és hogy Thébának a politikai és vallási élet középpontjává jutásával, ennek a városnak az istensége, t. i. Ámon is hatalmi felsőbbbségre jutott. Így történt azután, hogy Théba felvirágzásával Ámon az egyiptomiak nemzeti istene lett, majd a *Rá*, a világitó nap örök istenének a jelzőjével egyesítve,

mint *Ámon-Rá*-t tisztelték és «*Ámon-Rá, az istenek királya*» néven nevezték. Midőn azonban Kr. e. 1403-ban *IV. Amenophis*, melléknevén *Chunáten*, jutott a trónra, akkor Ámon-Rá-nak az istenséggel és számos mythikus megnyilvánulásával együtt pusztulnia kellett. *IV. Amenophis*, mint idegen, mindenesetre nem bennszülött törzsből származó anyának (*Ti* volt a neve, semmiesetre sem egyiptomi nő) gyermeke, olyan szellemben nevelkedett, mely Egyiptomban, főként a hivatalos Egyiptomban, eddig nem volt ismeretes. Már kis gyermek korában különös ellenszenvvel viseltetett a tiszteletreméltó államistenség, Ámon tiszteletével szemben, és Egyiptom többi istenségétől is húzódozott. Már mint gyermek elfogadta az ú. n. *szoláris monotheizmus* tanát, amelyben az *egy és egyetlen* isten a *napkorongban* («*Áten*») öltött testet. «És amit a fiatalkor gyermeki kedélyébe az édes anya ékesszóló nyelve oltott bele, az a férfiúvá serdült ifjúnak megingathatatlan hitvallásává lett.»¹) Trónfoglalása után mindjárt nyíltan és visszavonhatatlanul, mint ennek az új irányzatnak a követője lép fel. De hogy a régi állami istenséggel és a számos mellékistenséggel egyszerismindenkorra végezhesen, mindent, ami ennek a kultuszára emlékeztetett, el kellett tiltania és a rá emlékeztető legkisebb nyomokat is el kellett tüntetnie. Ezért minden nevet és istenképet, amely Ámonnal vonatkozásban volt, összetöretett és a meglévő feliratokból eltüntetett. Csak kevés emlék került ki ezt a sorsot és *ehhez a kevéshez tartozik a Magyar Nemzeti Múzeumban található kösztéla, amelyet III. Thutmosis bátor adjutánsának, névleg Nóferhautnak állított fel hála és köszönete jelül.*

Ennek a sztélának tudományos jelentősége abban is kifejezésre jut, hogy az alsó felén egy felirat van, amely úgy nyelvészeti, mint történeti szempontból is figyelmet érdemel.

Felső részén, a mindkét oldalról egy-egy lefüggő, aræus-

¹ V. ö. *Brugsch*, Geschichte Ägyptens unter den Pharaonen. 419. o.

Sírsztéla III. Thutmosis (1503—1449 Kr. e.) idejéből.

kigyóval díszített, szárnyas napkorong látható, mely az egyiptomi művészet egyik legfontosabb jelképes díszítése.

A középső mezőn a különböző ajándékokkal gazdagon megrakott áldozati asztal van ábrázolva, amelynek egyik oldalán Ámon-Rá, az istenek istene látható: trónuson ül, fejét a nagy Átef-korona díszíti, baljában a hatalmat jelző kormánypalcát tartja, jobbában az életkulcsot. Vele szemben, az asztal másik oldalán áll az áldozó: III. Thutmosis király, királyi köténnyel övezve, fején az uræus-kigyóval (az élet és halál feletti hatalom jelképe) díszített sisakkal, kezében virágcsokrot tartva.

A köemlék alsó részén Nóferhaut, a *Matoï-csapat* tisztje, de egyszersem III. Thutmosis király hadsegédje van ábrázolva, amint kezét imára emeli; bal felsőkarján III. Thutmosis nevével ellátott pajzsocska van (ami hadtörténeti szempontból talán nem egészen érdektelen). A mellette bevésített 8-soros felirat, mely Nóferhautnak *Ámon-Rá*-hoz, az istenek istenéhez intézett imádságát tartalmazza, így szól:

«A Matoï-csapat vezérének, a boldogemlékű Nóferhaut-nak hymnusa Ámon-hoz, hódolata az istenek urának: Légy üdvözölve istenek Ura, Ámon, a két kormánypálca Hórusza! Virányaidra jövéen, gyönyörrel telvék benned annak növényei, minden tiszta helyeiden és minden pompás berkeidben. Eljövök Hozzád és dicsőítem szépségedet; megengeded, hogy szerettossek az emberek részéről mindenütt és mindörökké Urának kísérője útjain a Dél és Észak országába, Nóferhaut, birodalmi helytartó a jó Isten, aki mindent megtesz, amint mondta vala.»

A Matoï-csapat tisztjei, mint a többi csapattestekéi is, különböző rangfokozatokba voltak osztva. A legmagasabb rangú volt köztük a vezénylő tábornok, ennek a címe: «*wr*» = «*a nagy*» volt. Ilyen volt Nóferhaut is, akit III. Thutmosis szolgálataiért különösképpen kitüntetett. Ő volt «*az idegen országok helytartója*» = «*ns sm-wt*», s mint ilyen, a legmagasabb állami méltóságot töltötte be, amit a Matoï-

csapat egy tisztje elérhetett, különösen ha ennek a csapatnak főparancsnoka volt.

Úgy látszik tehát, hogy a Matoï-csapat, amely az ókori birodalomban, nevezetesen a VI. dinasztia idején és éppen úgy később is (t. i. a Ptolemæusok idejében) csak közönséges csendőrségi csapat volt, III. Thutmosis alatt a király testőrcsapatát képezte és ezért volt Nóferhaut «urának kísérője útjain Dél és Észak országába».

És most fordítsuk figyelmünket a sztélánkon olvasható hymnusra, amellyel az elhalt: Ámon-Rá-hoz, az istenek urához fordul és az ő nagyságát, hatalmát és szépségét dicsőíti. Nagyobb figyelmet érdemel benne a mondat: «virányaidra jövén, gyönyörrel telvék benned annak növényei, minden tiszta helyeiden és minden pompás berkeidben.» Az elhalt, Ámonnak a mindenhatóságát dicséri és miközben ezt teszi, annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy nemcsak ő és az emberek azok, akik Ámont mint az istenek istenét dicsérik, és mint «a két kormánypálca¹ Horusát» köszöntik, hanem az isteni mezőknek a növényei is örülnek Ámon látásán. És az elhalt, valahányszor az istenek mezéjére lép, látja, hogy ott a növények is mennyire örülnek az isten látásán. E mezők persze az égi «Aaru» (vagyis: Paradicsom) mezői.

A halottak könyve, az ókori egyiptomiak ezen egyik legkiválóbb irodalmi terméke, értesít bennünket, hogy minden elhalt, mielőtt az üdvezültek birodalmába beléphetne, Ozirisz bírói széke előtt kell megjelennie, hogy ott számadást tegyen földi életéről. Minden megdicsőült, aki Ozirisz bírói széke előtt igaznak és becsületesnek találtatott és így méltónak nyilvánított a halhatatlanságra, állandó lakást nyer az ég keleti részén; *itt állott az élet fája, melynek gyümölcseivel az istenek és a megdicsőültek táplálkoztak.*

A mi sztélánkon a megdicsőült már «*maat chru*», vagyis egy már igaznak és becsületesnek találtatott, tehát, mint az örök életre méltó, már állandó lakást is kapott az ég keleti

¹ Általánosságban «a két kormánypálca» kifejezés a két országra, Alsó- és Felsőegyiptomra vonatkozik; de itt átvitt értelemben a *földi országra* és az *égi szférákra* kell érteni.

részén, ahol az istenek trónolnak. Így már alkalma van Ámon-isten virányaira és pompás berkeibe menni és így tanuja lehet, hogy növényei is telvék gyönyörrel Ámonban.

De a halott ábrázolása is részletesebb tárgyalásra szorul. Vállán kissé elgörbített rudat hord, aminőket vízfordók ma is használnak; mindkét végéről két egymás mellett haladó kötél lóg le, mely két bárkához van erősítve; a bárkák bakkecskefejben végződnek. Az egyik bárkapárral egy ibiszmadár áll összeköttetésben, a másikkal pedig két hal.

A piramisszövegek felfogása szerint a megdicsőültek, akik a halhatatlanság és örökkévalóság részeseivé lettek, állandó lakóhelyet nyertek az ég keleti részén. Itt állott — már mint fentebb is említettem — az élet fája, melynek gyümölcseiből éltek az istenek és táplálkoztak a megdicsőültek. Később úgy gondolták, hogy ez a lakóhely szigeteknek a sorozata, melyet különféle vizek vesznek körül. Ezeken a vizeken azonban nehezen lehet átgázolni, és ezért nem sikerül mindenkinek eljutni az üdvezültek mezőire. Ezért az embernek meg kellett szereznie az isteni madárnak (különösen a Thoth istennek szentelt ibisznek) a kegyét, hogy ez a madár azután szárnyain átvigye a megdicsőülteket, vagy pedig rábízták magukat valamelyik isteni révészre, aki az isteneket szokta a bárkáján szállítani, hogyha az égi vizeken átmennek; a halott is csak úgy érhet el ezeket a mezőket, hogy a bárkába ült, melyet az isteni ibiszmadár vagy pedig az *Ant-hal* vezetett. Ez utóbbi, ami egy Szakkará-ból való és a kairói múzeumban őrzött sztélán van megörökítve,¹ itt Nóferhaut sztéláján egész világosan és érthetően van ábrázolva.

A meghalt kezeit imádkozva emeli fel Ámon-Rá-hoz és szép hymnusban dicsőíti őt, amelyben azokat a mezőket is emlegeti, amelyekre most eljutott; együtt van ábrázolva az eszközökkel, melyeknek segítségével szerencsésen átkelt az égi vizeken; ott látjuk mindjárt az egyik oldalon az isteni

¹ V. ö. *Mariette*, Monum. div., pl. 61. és *Wiedemann*, Sphinx, XIV, 6. p. 240.

ibiszmadarat és a másik oldalon a két halat, melyek segítségével voltak az átkelésnél.

Míg azonban az egyik oldalon ábrázolt bárkánál csak *egy* ibiszmadarat látunk, addig a másik oldalon lévő bárkánál két hal kapcsolatos, s ennél fogva fel kell tételeznünk, hogy a *két* hal ugyanazt a feladatot töltötte be, mint az *egy* ibiszmadár, t. i. hogy mindkét hal szükséges volt a bárka vezetéséhez, és útközben az egyik hálnak jobbról, a másiknak balról kellett a bárka alatt úsznia, tehát éppen úgy, mint az említett szakkarai sztéla mutatja, amelynél a bárka alatt jobbról is, balról is egy-egy hal úszik. Mindenesetre feltűnő, hogy a szakkarai sztélán a bárka két oldalán még egy-egy majom és egy-egy ember is áll, imára emelve kezét: ebből azt akarták következtetni, hogy a hal is az egyiptomi művészetben uralkodó szimmetria kedvéért fordul elő kétszer ábrázolva. De a mi sztélánkon is két hal van ábrázolva és itt nem lehet pusztán a szimmetriára gondolni, mert a másik bárkapárral, amit a halott visz, csak *egy* ibiszmadár van ábrázolva. Nem lehet azt gondolni, hogy itt *két* hal szerepel, mert két bárka is van és ezért mindegyik bárka segítségével egy-egy hal volna csak, mert másrészt szintén két bárka van ábrázolva és mégis csak *egy* ibiszmadár szerepel. És éppen ezért a *két* hálnak nem tulajdoníthatunk más jelentőséget, mint amit az *egy* ibiszmadárnak: amint a Thoth istennek szentelt madár a bárkát vezeti, amelyen a boldognak találtatott halott útját megteszi a boldogok birodalma felé, úgy viszi a két hal is — az egyik jobbról, a másik balról — a csónakot mindaddig, míg a túlvilág országának partjáig nem értek. Amit tehát az ibiszmadár tesz két szárnyával, azt teszi a két hal is; kettő pedig azért, hogy a bárka egyensúlya menet közben biztos legyen, nem pedig az egyiptomi művészetben szokásos szimmetria kedvéért. Ez a szimmetria már az imádkozó vállainak egyforma megterhelhetetésében jut kifejezésre, sőt abban is, hogy mindkét oldalon két-két bárka van feltüntetve.

Mégis úgy gondolom, hogy ebben a kétoldali kettős bárkában nem szabad pusztán szimmetriát keresnünk, sok-

kal mélyebb értelme van ennek. Hogyha ez pusztán csak szimmetriára való törekvés volna, ezt azzal is el lehetett volna érni, hogy mindkét oldalról *egy* bárkát ábrázolt volna. Éppen ezért azt gondolom, hogy ezen ábrázolásnak mélyenfekvő *vallástörténeti* magyarázata van: *A nap-istennek, Rá-nak, akinek élete a halhatatlanság utáni vágyban meghaltnak például szolgált, két bárkája volt: az egyik nappal, a másikon éjjel utazott. Így a boldog halottnak is, akinek a túlvilágon az istenekhez hasonló életet kell élnie, két bárkával kell felszerelve lennie, amelyekkel, függetlenül az égi révészről, minden időben — éjjel és nappal — járhasson az égi vizeken.* A mi sztélánkon ábrázolt halott már elérte a legnagyobb boldogságot. Megjelent az istenek mezőin és el van ragdatva a növényzet szépsége és pompája miatt; azonkívül minden eszközzel fel van ruházva, amik az égi vizeken való utazását biztosítják. *Nincs ráutalva a révésznek a kegyére, mert ott van a két hal, és még minden eshetőségre ott van a két bárka: az egyik éjjelre, a másik nappalra.*

Így a Nemzeti Múzeumnak pincéje egy olyan emléket őriz, mely nemcsak a maga nemében ritka darab, de *minden egyiptomi régiséggyűjtemény büszkesége lehetne.*

Nem kevésbé fontos — *történeti* vonatkozásban is egyike a legfontosabb köemlékeknek — *II. Ozarkon* és felesége *Karama* fiának, a trónörökösnek és Ptah isten főpapjának, névszerint *Sesonk*-nak mészköszobra.

Itt olyan emlékkal van dolgunk, amely — mint ezt a *Sesonk* és *Ozarkon* nevek is elárulják — azon sémi eredetű (*Maspero* szerint szír, *Brugsch* szerint *asszír*) királyi családhoz tartozik, amelyet *Manetho* — tekintettel arra, hogy a család feje, I. *Sesonk*, egy a Deltának keleti Nilusrész melletti városából, Bubasztiszból származott, amely városnak helyét a mai Tel-Basza romjai mutatják — mint bubasztida dinasztiaát jelöli meg. Ez a királyi család egyike az új birodalom legfontosabbjainak, ez a *Manetho* szerinti

XXII. dinasztia, mely a Kr. e. 10. és 9. században uralkodott. De mivel Manetho történeti munkájának csak egyes töredékei maradtak fenn és pedig a Kr. utáni első századok chronológusainál, akik közül különösen Julius Africanus-t kell megemlítenünk, úgy a dinasztiahoz tartozó királyok neveit és uralkodási sorrendjét illetőleg hosszú ideig nagy bizonytalanság uralkodott, mivel a XXII. dinasztíát nem lehetett egészen elválasztani a megelőző és következő, vagyis a XXI. és XXIII. dinasztíáktól, melyek mindkettője Bubasztisz szomszédságában lévő Tánisz városából származott.

Először *Lepsius*-nak¹ sikerült — *Mariette*-nek az Ápisz-sírokból végzett ásatásai alapján — a kutatáshoz új támpontokat nyújtani, és ilyformán az egész dinasztíának névsorát teljes bizonyossággal helyreállítani.

És pedig:

1. I. Sesonk	6. II. Takelut
2. I. Ozarkon	7. III. Sesonk
3. I. Takelut	8. Pekhi
4. II. Ozarkon	9. IV. Sesonk.
5. II. Sesonk	

A Manetho-féle XXII. dinasztia királyainak ilyen sorrendben való felsorolása általános tetszésre talált. *Stern* így nyilatkozik:² «Die Herstellung der Dynastie, welche wir der von Lepsius 1856 herausgegebenen Abhandlung „Über die XXII. ägyptische Königsdynastie“ verdanken, ist kaum der Verbesserung fähig, da die von ihm ermittelte Reihenfolge der Könige jede Prüfung zu bestehen scheint.»

De mégis II. Sesonkra, a fenti felsorolás 5-ik királyára vonatkozólag kétséget támasztottak, amennyiben sem a *Manetho*-féle listában, sem a *Mariette*-től felfedezett 1959. számú Ápisz-sztélán nem fordul elő. *Lepsius*³ egy az Ápisz-sírokból talált sztélára hivatkozik, amelynek a feliratából kitűnik,

¹ Über die XXII. ägyptische Königsdynastie. Abhandl. d. königl. Akad. d. Wissenschaften zu Berlin. 1856. p. 259 ff.

² Die XXII. manethonische Dynastie. Zeitschr. für ägypt. Sprache, 1883, 15. o.

³ L. fent id. értekezését, 274. o.

hogy II. Ozarkon királynak (a sorban a 4-ik) egy *Karama* nevű mellékfeleségétől volt egy fia, névszerint *Sesonk*. Azt mondja: «Dieser König hatte einen Sohn, Šešonk, wie aus den Inschriften einer in den Apisgräbern gefundenen Statue hervorgeht, und zwar von einer Nebenfrau, genannt *Kar-ama* Wir können daher nicht zweifeln, dass der genannte Prinz *Šešonk*, Sohn des Osarkon II., seinem Vater als *Šešonk II.* in der Regierung folgte, und ihm die Schilder zugehören, die sich bis jetzt meines Wissens nur auf einem Skarabee finden, den ich im Abdruck besitze und der mir von Herrn *Migliarini* in Florenz mitgetheilt worden ist.»

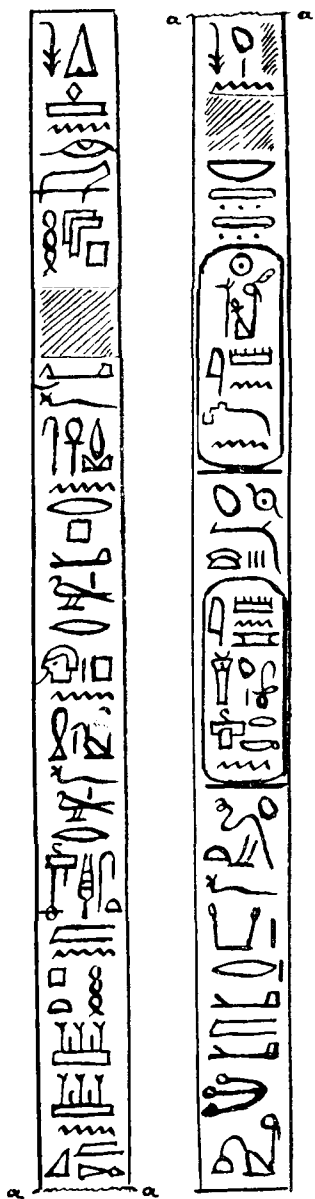
A Magyar Nemzeti Múzeumban van egy szobor, amely egy téglalakú alzaton térdelő egyiptomit ábrázol, aki, mint a jobbról lecsüngő sűrű hajfürtje elárulja, *trónörökös*; mindkét kezével egy naos-t tart, amelyben Ptah istennek álló alakja ismerhető fel. Ez a szobor, hátsó pillérén olvasható felirata szerint, ő felsége első nagyhercegének, azaz a trónörökösnek és az isteni Ptah-Iephaistos temploma főpapjának, a megboldogult *Sesonk*-nak mint II. Ozarkon király és neje *Karama* fiának emlékét őrzi.

Így tehát *kétségtől* azon *Sesonk*-nak szobrával van dolgunk, akinek neve — mint *Lepsius* említi — «egy az Ápisz-sírokban talált szobor feliratában fordul elő.» *Lepsius* nem említi, hogy az általa megnevezett szobor hol (melyik múzeumban) volt található az ő idejében. Tehát nem lehetetlen, hogy a mi Nemzeti Múzeumunkban lévő szobor azonos a *Lepsius*tól említett. Az azonban mindenesetre áll, hogy múzeumunk olyan emléknek van birtokában, *amely történeti vonatkozásában igen nagyjelentőségű*. Annál nagyobb jelentősége van az emléknek, mivel a helyet illetőleg, amely II. *Sesonk*-ot a XXII. dinasztia királyai sorában megilleti és uralkodását illetőleg egyáltalában sokat vitatkoznak az egyiptológusok. Így *Stern*¹ egyáltalán nem tartja lehetetlennek, hogy II. *Sesonk* azonos azzal a *Sesonkkal*, aki

¹ Zeitschrift für ägypt. Sprache, 1883, p. 16.

Sešonk trónörökös szobra.

I. Ozarkon fia és Ámon isten főpapja volt, tehát Šesonk-mr-'Imn-nal, aki a British Museum-ban lévő híres Nilus-szobrot készíttette, és ez esetben II. Sesonk nem II. Ozarkon után az ötödik helyen, hanem a harmadik vagy negyedik helyen, I. Takekut előtt vagy után következik. *Stern* resumé-je így hangzik: «Wo der Platz Sesonchis II. in der Dynastie auch sei, so darf man ihn nicht für den Sohn Osorchons II. halten, der zwar Šesonk heisst, aber Oberpriester von Memphis war und von den späten Enkeln nur als solcher bezeichnet wird, was befremdlich wäre, falls er den Thron bestiegen hätte.»

A «Zeitschrift für ägyptische Sprache» 41. kötetében (146. o.) *Wreszinski* foglalkozik ezzel a kérdéssel és ezt mondja: «Wenn ich auch die Existenz des Königs Sesonchis II. nicht bezweifle, so will ich doch darauf aufmerksam machen, dass er nach der seit Lepsius beibehaltenen Ordnung der 22. Dynastie überhaupt nicht *selbständig* regiert haben kann.» Felfogását azzal indokolja, hogy Lepsius feltevése szerint, II. Sesonk utódja volt II. Ozarkon-nak és így megelőzte fiatalabb testvérét, II. Takekut-ot; azonban a *Legrain*-tól (Ägypt. Zeitschr. 1896, 111. o.) közzétett Nilus-mérések dátumai között ezt olvassuk: «II. Ozarkon 28. évében,

azaz az ő fiának II. Takekut-nak 5. évében» és így «ebből következik, hogy II. Sesonk még mint atyjának társural-

kodója meghalt és hogy halála után testvére, Takelut, az ő helyére lépett.»

Már most nézzük a mi emlékünket. A hátsó pilléren bevéselt felirat következtében — amely a síremlékeken szokásos *štn di ḥtp* halottasáldozati formulával kezdődik — *sír- emlékek* kell tartanunk, amelyet a halottnak, tehát Sesonknak állítottak fel; ezt megerősíti az is, hogy Sesonk neve után a *«maát chrú»* (= «aki az alvilág bírától igaznak találtatott») kitétel olvasható, amely mindig csak a halottnak a nevével szokott kapcsolatos lenni. És mivel a szoborábrázolta alakot a trónörökösst jellemző hajfürtök díszítik és a felirat is mint «nagyherceg-trónörökösst» említi, azt kell feltételeznünk, hogy *Sesonk*, akinek atyja *II. Ozarkon* és anyja *Karama* volt, *mint trónörökös* és *nem mint király*, legfeljebb, mint atyjának társuralkodója halt meg.

Így a mi emlékünk egy rég vitatott kérdésre vet világot és mindenestre méltóbb helyet érdemelne, mint egy múzeumnak a pincéje vagy lapidáriuma, ahol hozzá nem értő kezek ide-oda dobálhatják és így meg is rongálhatják.

MAHLER EDE.

MUHAMMAD AL-BAUFÎ ANEKDOTA- GYÜJTEMÉNYE NEGYEDIK RÉSZÉNEK XVI. FEJEZETE.

1. Parageografiai adatok az araboknál. — 2. Nûr ad-Dîn Muḥammad al-Baufî *Ġāmiʿ al-hikāyat* c. műve és annak kéziratai. — 3. A IV. rész 16. fejezetének jelentősége. — 4. A hét klíma-öv. — 5. Kína ismertetése. — 6. *Tyr*. — 7. *Tyr* s az újugurok. — 8. al-*Ġaiḥānī* forrásának kora. — 9. A törökök s a déloroszországi népek ismertetése.

1. A Magyar Tudományos Akadémia 1927 febr. 28-án tartott felolvasó ülésén beszámoltam Gardizi perzsa írónak a török népekről szóló tudósítási körül végzett tanulmányaimról a *Zén al-aḫbār* eleddig alig értékelt cambridge-i, King's College 213. sz. kézirata alapján. Utóbb nyomtatásban is megjelent tanulmányom célja főképpen az volt, hogy hazai történészeink figyelmét felhívjam arra a kellőképpen figyelemre alig méltított tényre, hogy keleti írók tudósításainak tárgyi felhasználása, előadásuk forráskritikai elemzése nélkül, képtelen megállapításokra és hasznavehetetlen feltevésekre vezet. A legtöbb keleti író ugyanis rendszerint nem szakember az általa képviselt tudományágakban, hanem szenvedélyes polygraph, aki ez elődök irodalmi hagyományát kivonatolja és összefüggő előadás prokusztészágyába szorítja, a nélkül, hogy egyes forrásait megjelölne és számolna azzal a ténnyel, hogy különböző korokból származó forrásszövegeinek előadása nemcsak nem fűdi egymást, hanem esetleg teljesen ellentmondó adatokat is tartalmaz.

Erre klasszikus példa Idrisi nagy földrajzi munkája, amelyről a folyó év telén Mzik úr, bécsi orientalistával beható eszmecserét folytattam.¹ Ha az ember Idrisi Jaubert

¹ Jelen dolgozatom szövege már papírra volt vetve, midőn Mzik úr elküldte Parageographische Elemente in den Berichten der ara-

által francia fordításban közzétett szövegének Közép-Ázsiára vonatkozó fejezeteit tanulmány tárgyává teszi, előbb-utóbb kénytelen belátni, hogy a bennük foglalt földrajzi adatok érthetetlenek, mert az egykori földrajzi irodalom adataitól teljesen elütnek. Az ember érzi, hogy egy irodalmi talány előtt áll, amelyet megfejteni, az egykorú s a későbbi földrajzi művek alapján, egyszerűen lehetetlen. Erre a talányra világított rá Mžík, amidőn Muḥammad b. Mûsà al-Xwàrizmî Ma'mûn khalifa korában írt földrajzi munkáját közzétette. E mű révén immár nyilvánvaló, mi a nyitja Idrisî rébuszának. Idrisî művének alapját ugyanis al-Xwàrizmî műve képezi, amely viszont nem más, mint Ptolemaios Γεωγραφικὴ ὁψήγησις c. munkájának arab átdolgozása. Idrisî e régi földrajzi művet saját értesüléseivel megtűzdelve hozta forgalomba. Tudva már most azt, hogy Claudius Ptolomaeust Idrisî-től egy évezred választja el, könnyen elképzelhetjük, mennyi lehet az olyan munka értéke, amely ezer esztendővel régebb adatokra támaszkodva akar tudományos értelemben vett leíró földrajzot nyújtani! A módszer ugyanaz, mint ha valaki a mai Magyarország leíró földrajzát Anonymus munkája alapján írná meg!

Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy Idrisî esete a maga nemében példátlanul álló tudományos furcsaság. Minden arabul író ember így tett, azzal a különbséggel, hogy egyeseket egyesegyedül a «klasszikus műveltség» hiánya óvta meg az effajta drasztikus tévedésektől, ha t. i. ilyen források nem álltak rendelkezésükre és kizárólag egykorú vagy valamivel régibb forrásokra támaszkodtak. Annyi azonban bizonyos, hogy minden egyes esetben élnünk kell azzal a gyanupörrel, hogy szerzőink földrajzi avagy történeti előadása nem egyöntetű és egységes szöveg, hanem különböző forrásokból összefőzött ragout, amelynek egyes alkatrészeit csakis kritikai elemzés segítségével állapíthatjuk meg.

bischen Geographen über Südostasien (Beiträge zur Hist. Geogr., Kulturgeogr., Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients, Leipzig u. Wien, 1929, 172—202 ll.) c. dolgozatának különlenyomatát, amelyben ezekkel a jelenségekkel módszertani szempontból foglalkozik.

Ámi Ibn Rustāh és Gardīzi főforrását illeti, biztosra vehetjük, hogy mind a két szerző al-Ġaihanī *Kitāb al-masālik wal-mamālik* c. földrajzi munkáját kivonatolta, amely viszont nem más, mint Ibn Xordādbēh hasonló nevű munkájának bővített kiadása, amelynek teljes szövege az északi népekre vonatkozólag esetleg többet tartalmazott, mint amennyi annak de Goeje által kiadott kivonatában olvasható. E feltevés egyik éve gyanánt hivatkoztam Raverty őrnagy idézeteire, amelyeket Ibn Xordādbēh neve alatt a *Tabakūt-i-nāširi* XXIII. fejezetének angol fordításához mellékeltem.

Ezek az idézetek Barthold figyelmét is felkeltették, aki a *Turkestan* 1928-ban megjelent angol kiadása után ítélve Browne professzorhoz fordult 1922-ben, hogy a Raverty által említett Ibn Xordādbēh-kézirat sorsát megtudja. A válasz az volt, hogy Raverty 1907-ben bekövetkezett halála után a birtokában levő kéziratok közül csak kevés került eladásra, ezek között azonban a kérdéses kézirat nem fordul elő.¹

A mult esztendőben Janicsek István dr. úr, felkérésre utánanézett Raverty irodalmi hagyatékának s annak legnagyobb részét az India Office kéziratgyűjteményében meg is találta, a nélkül azonban, hogy a kérdéses Ibn Xordādbēh-kézirat nyomára tudott volna akadni. Sir Denison Ross, midőn legutóbbi budapesti felolvasása után erre vonatkozólag kérdést intéztem hozzá, azt a lakonikus választ adta: «Raverty was a fool.» Annai tény, hogy Marquartnak alighanem igaza volt, amikor Über das Volkstum der Komanen, 25. l. azt írta róla: «Die Zuverlässigkeit der Angaben Raverty's zu prüfen bin ich leider ausserstande, da seine vorsintflutliche Manier seine Quellen zu zitieren jede Kontrolle unmöglich macht.»

Jelen dolgozatom szövegének tisztázása közben még egyszer elővettem a *Tabakūt-i-nāširi* 969 köv, I. abban a reményben, hátha sikerül belőlük valamit kihámoznom. Az eredmény megdöbbenítő. Azt már régen tudtam, hogy az ál-

¹ Gibb Memorial, New series, V, London, 1928, 13. l. j.

litólagos Ibn Xordādbēh-idézet tulajdonneveinek rendszerint elírt alakja feltűnően hasonlít Gardīzī cambridge-i kéziratának szövegéhez, amelyre még hozzá teljesen ráillik Raverty leírása: «the copy of this work which I have referred to, unfortunately has been damaged by damp in the middle of each page for some thirty or forty pages in the very portion I wanted most to be perfect» — a cambridge-i kézirat lapjainak felső fele a 187-ik levéltől kezdve nedvesség hatása alatt megsárgult és nehezen olvasható — de még mindig nem mertem Raverty állítólagos Ibn Xordādbēh kéziratát Gardīzī cambridge-i szövegével azonosítani. Ez egyszer azonban furcsának találtam, miért nevezi állítólagos forrásnak szerzőjét *Abdullah-i Khurdādbih* néven, vagyis perzsául és tévesen, mikor Ibn Xordādbēh igazi neve ʔ**Ubaidallah** volt. A választ megtaláltam a cambridge-i kézirat 197 fólióján, ahol az van írva, hogy a törökre vonatkozó tudósítások Ğailhānī *masālik wa-mamālik* c. művéből, egy *tawdīʔ ad-dunjá* c. munkából, végül ʔAbd allah-i Xordādbēh könyvéből vannak összeszedve. A józan indukcio törvényei szerint e konvergens tévedéseket véletlennek tulajdonítani nem lehet. Az angol katonatiszt, akinek a tudományos kutatás módszereiről nagyon zavaros fogalmai voltak, a cambridge-i kézirat kolophonját vagy felületesen olvasta, vagy teljesen félreértette és nyilván abban a hitben volt, hogy Gardīzī művének az északi népekről szóló fejezete Ibn Xordādbēh műve. Időközben abban reménykedtem, hogy a leningrádi akadémia ígéretéhez képest meg fogja küldeni a Tumanskij által felfedezett *Hudūd al-ʔālam* fényképeit, azonban, sajnos, a küldemény késik és talán sohasem jut el Budapestre. Látva tehát azt, hogy ezekhez, a magyar őstörténet szempontjából fontos szövegekhez hozzáférni egyelőre nem tudunk, oly eleddig nem igen méltatott szövegek után néztem, amelyek az eddig ismert művek minket közelebbről érdeklő részeinek forráskritikai elemzését lehetővé teszik s azok megértését megkönnyítik. Ezek közé tartozik Nūr ad-Dīn Muḥammad al-ʔAufī, Ğamiʔ al-ḥikājat c. anekdotagyűjteményének az északi népekről szóló földrajzi fejezete.

2. Nûr ad-Dîn Muḥammad al-;Auḡi — vagy ahogy a perzsák nevezik, Muḥammad-i-;Auḡi életéről annyit tudunk, hogy a XII. század vége felé született és Bokharában, Turkesztán akkori szellemi központjában végezte tanulmányait. Később világgá menve Xârizm-ba vetődött és egy ideig Naḡir ad-Dîn Qubâċâh Xârizm-šâh udvarában tartózkodva megírta *Lubâb al-albâb* c., nyomtatásban is megjelent munkáját. Utóbb Šams ad-Dîn Abû Muẓaffar Îltamiš delhii szultán udvarához került és, 1228 körül, ott írta második művét *Gâmi; al-ĥikâjât* «elbeszélések gyűjteménye»¹ c. anekdotagyűjteményét, tehát már a tatárok Turkesztánban véghezvitt pusztításai és öldöklései után.

E terjedelmes munka négy szakaszra (*qism*) oszlik: az *első* Istenről, a *második* az erényekről, a *harmadik* a bűnökről értekezik; a mű *negyedik*, minket érdeklő szakasza kozmológiát, földrajzot és népismét tartalmaz. A tárgyunkat képező XVI. fejezet címe: *Az útvonalak s a királyságok magyarázata, az országok lakóinak, természetüknek és állapotaiknak ismertetése*. E fejezet azonban nem a föld népeinek általános ismertetése, amint azt a cím sejteti, hanem tartalma nagyjában megfelel *Gardizî Zên al-aġbâr* c. műve a török népekről szóló ismertetésének. E fejezet teljes szövegét 6 kézirat alapján ismerem:

1. Wien, *Mxt* 375, A.D. 1491, ta;liq; v. ö. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der K. K. Hofbibliothek zu Wien*, Wien, 1865, I, Nr 422, S. 410.

2. Oxford, *Bodleian, Elliot*, 171/2, A.D. 1429/30, nasẖi, v. ö. Sachau—Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustânî and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, 1899, I, p. 175.

3. London, *British Museum, Add.* 16,862 saec. XVI, nasẖi, v. ö. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, London, 1881, II, p. 749.

¹ E műről s annak szerzőjéről Nizâm ad-Dîn írt egy nagyobb terjedelmű tanulmányt, amely legközelebb a *Gibb Memorial* újabb sorozatában fog megjelenni.

4. **London**, *Br. Mus.*, *Or.* 236, saec. XVII., nasẓī, Rieu, o. c. 1, p. 751.

5. **Oxford**, *Bodleian*, *Elliot*, 169, A.D. 1632 nestaliq; Sachan—Eṭhé, o. c.

6. **Oxford**, *Elliot*, 173, A.D. 1639, nestaliq.

Ehhez járulnak egyes kivonatok, amelyeket különböző leningrádi kéziratok alapján Barthold tett közzé a *Turkestan* orosz kiadásának első, szövegmellékleteket tartalmazó részének 99 köv. II.

E szövegek összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a mű kéziratai két nagyobb csoportot képeznek. Az első csoport fő képviselői: Oxford, Elliot 171/2 és London, Add. 16,862; a többi újabb kéziratok az előbbi recenziótól abban különböznek, hogy szövegeik csaknem azonos kurtításokat és simításokat tartalmaznak és hogy a tulajdonneveket nagyon hanyagul és rendszerint tévesen adják vissza.

3. Áttérve immár a tárgyunkat képező IV. rész XVI. fejezetének ismertetésére, eleve megjegyezzük, hogy Muḥammad al- 3Aufi előadásához vérmes reményeket fűznünk nem szabad, mert a fejezet maga oly rövid és előadása oly felületes, hogy abból bizony újat alig tanulhatunk. A tárgyunkat képező fejezet fontossága főleg abban áll, hogy szerzőnk előadásának egyik fele Gardīzi, s másik fele úgy Gardīzi, mint Ibn Rustāh és al-Bakrī kivonataival egyezik és nyilván al-Ġaiḥānī földrajzi művének az északi népekre vonatkozó részét kivonatolja. Ha ugyanis előadását Gardīzi perzsa és Ibn Rustāh arab szövegével összehasonlítjuk, — e célra különösen alkalmas a khazarokról szóló leírás — menten látjuk, hogy előadása mind a két szerző szövegétől teljesen független, mert olyan adatokat tartalmaz, melyek majd az egyiknél, majd a másikinál hiányoznak és így csakis mind a kettő közös forrásából, al-Ġaiḥānī művéből származtathatók. Így pl. a khazarok leírásában említést tesz Túlás és Uṛūnah (?) kaukázusi népeiről, amelyekről Gardīzi hallgat, továbbá a tábor védelmére szolgáló, karókra akasztott pajzsokról, amelyekről viszont Ibn Rustāh egy árva szóval sem emlékszik meg. Ugyanerre vall szerzőnk előadásmódja is: mon-

datainak nagy része Gardizî és Ibn Rustâh szövegével értelem szerint pontosan egyezik ugyan, kifejezésmódja azonban Gardizî-étől merőben különbözik, úgy hogy bővebb bizonyításra nem is szorul, hogy Gardizî és al-ʿAufî ugyanazt az arab szöveget egymástól függetlenül tolmácsolják. al-ʿAufî előadásának jelentősége e szerint mindössze abban áll, hogy a másik két szerző párhuzamos helyeinek szöveg- és forráskritikai méltatásában olykor lényeges segítségünkre van.

Minthogy al-ʿAufî előadását szó szerinti fordításban közöljük, tartalmi méltatásában a legszükségesebbekre szorítkozunk.

4. Előadásának sorrendje nagyjában Gardizî-nek vagy még inkább al-Maqlisî-nek a törökökről szóló leírásával egyezik. Keletről nyugat felé haladva a világ népeinek ismertetését Kínával kezdi ugyan, de Kína ismertetését a Föld hét klímára való felosztásával szakítja meg. Ez alkalommal kifejti, hogy mennél közelebb esik a Föld egy adott pontja az egyenlítőhöz, éghajlata annál melegebb, viszont: mennél távolabb esik egy adott terület észak felé, éghajlata annál zordabb. A Föld leglakályosabb része a hét klíma közepére esik. Idetartozik különösen Irân Šahr, a régi Perzsa Birodalom területe. Mivel pedig Irân Šahr uralkodó csillagzata a Nap, a csillagok királya: amint a Nap uralkodik a csillagok fölött az éghen, úgy uralkodik, a harmonia praestabilita örök törvénye értelmében, a negyedik klímához tartozó Irân Šahr a Földön; ez a magyarázata annak, hogy Irân Šahr királyai valaha a világ csaknem összes népeit leigázták.

Szerzőnk e gondolata ősrégi. A Bardaisân-nak tulajdonított *Az országok törvényeinek könyvében* Awîðâ a következő kérdéssel fordul mesteréhez: «Tudod-e te, hogy a Kaldajê azt állítják, hogy a Föld hét, klímáknak nevezett részre oszlik és hogy e részek fölött egy-egy uralkodik a hét [bolygó] közül és hogy e részek mindegyikében uralmának akarata érvényesül, amelyet törvénynek neveznek?» (Patrologia Syriaca, II, 600). Előadásában közvetlen forrását megállapítani nem tudtam; annyi azonban bizonyos, hogy Irân Šahr világtörténeti jelentőségének hangoztatása perzsa szerzőre vall.

4. Magának a hét klímának, a hozzájuk tartozó országok, tengerek és városok futólagos ismertetése alapján Ibn Katīr al-Ferġānī, Ma'mūn asztrológusának *Bevezetés a szférák alakjába s a csillagok mozgásába*¹ c. munkájából ered, amelyet a XVII. században a tudós Golius tett közzé. Ibn Katīr munkájának a klímaövekről szóló fejezetét kiírta és földrajzi munkájába illesztette al-Ġaihānī, akinek szövegét viszont Ibn Rustāh² Muṭahhar b. Tāhir al-Maqdisī,³ al-Bakrī,⁴ végül pedig al-Ĥaufī kivonatolták, amint az egyes elírások alapján minden kétséget kizárólag megállapítható. Így pl. a harmadik klímához sorozott *Arsūf* palesztinai város nevét Golius szövege a város igazi alakjának megfelelően *ارسوف* alakban írja; Ibn Rustāh⁵ és al-Maqdisī szövege ezzel szemben *رسوف*-ot ír.⁶ A délarábiai *Zofār* (ظفار) a bibliai *צפא*: Gen 10₃₀?) neve Ibn Rustāh,⁷ és al-Ĥaufī szövegeiben *طغان* alakban elírva található, jeléül annak, hogy e szerzők előadásának forrása közös: al-Ġaihānī földrajzi műve. al-Ĥaufī szövege egyben, újabb bizonyítéka multkori akadémiai előadásomban hangoztatott föltevésemnek, hogy Ibn Rustāh könyvének első fele, egészen Iszpahán leírásáig al-Ġaihānī művének sovány kivonata- és hogy azok az érvek, melyek alapján Chwolson, de Goeje és más tudósok e mű keletkezési idejét akarták megállapítani, nem Ibn Rustāh, hanem közvetlen forrásának, al-Ġaihānī művének korát rögzítik meg.

5. Kína leírásának forráskritikája tárgyunk szempontjából annyiban fontos, amennyiben némi betekintést enged arab és perzsa földrajzíróink kivonatoló műhelyébe és excerpáló módszerébe. Dacára annak, hogy al-Ĥaufī leírása eddig közzétett szövegeinktől erősen különbözik, egyik mondata

¹ al-Qiftī, Aḡbār al-Ĥulamā, Misr, 1326. 56. l.

² Bibl. Geogr. Arab. VII, 9—16; 96—98.

³ Ed. Huart, IV, Paris, 1907, 49—57.

⁴ Paris, Bibliothèque Nationale, Arabe 5905 fol. 73—74.

⁵ Bibl. Geogr. Arab. VII, 97₈.

⁶ I. m. IV, 516.

⁷ I. m. VII, 96₈.

minden kétséget kizárólag elárulja, hogy előadását ugyanabból a munkából vette át, ahonnan al-Maḡdisi és Gardīzi is merítették. E mondat így hangzik:

Kína egyik kereskedője azt beszélte, hogy a kínaiak fővárosának neve Tiḡū¹ (?). Ez nagy és hatalmas város, kerülete három napi járót; mellette annál még nagyobb város fekszik; ennek neve Fūmī, azonban királyuk Tiḡū városában székel. *A város közepét nagy folyóvíz szeli át; a város egyik fele az egyik, a másik fele a másik oldalon terül el; az egyik oldalon a király lakik seregével és udvarával, a másik oldalon az alattvalók s a köznép foglalnak helyet.*

E leírás ugyan sem Gardīzinél sem al-Maḡdisinál nem található, ellenben előfordul al-Bakrī spanyol-arab történet- és földrajzíró kiadatlan földrajzi munkájában, amely a párizsi Bibliothèque Nationale 5905. sz. arab kéziratának 111^v — 112^v folióján így hangzik:

ح (al-Bakrī kézírataiban al-Ġailhānī rövidítése) ezt mondá: «Kína legnagyobb városát, amelyben a király lakik, حران (olv. خمدان Xumdan = Si-ngan-fu) néven nevezik; e város környékén 120 falu terül el; minden egyes faluban ezer ember van kirendelve annak őrizete végett. *A város maga két részre oszlik; egyik felében van a király házi népe hozzátartozóival s az ő háznépével, a másik felében van az ő köznépük és piacaik.* A királynak 360 városa van; minden nap egy-egy város adóját hozzák el neki, valamint egy öltözetet ruházata részére és rabnői közül minden rabnője részére. Xumdan király várában van 380 felfordított üstdob. Mielőtt a nap leáldoznék, naplenyugta előtt ezeket az üstdobokat egyszer megütik, mire az emberek lakásaik felé sietnek és senki sem marad házán kívül, amíg a király serege az utcákon s az utakon kivont kardokkal cirkál, mert ha valakit házán kívül találnek, akárki legyen az illető, levágják fejét s e célra rendelt helyre vetik, a kivégzett hátára pedig felírják: Aki ezt látja, ne hágja át a király parancsát.»

¹ Valószínűleg Xumdan, a mai Si-ngan-fu.

Mondá: «E város utcái tikfával (sàg¹) borítvák és naponkint háromszor söpörtetnek; a királynak négyszázezer zsoldosa van; alig mutatkozik valaki előtt és senki sem látja. miniszterei, kamarásai s az olyan követ kivételével, aki valamely királytól küldve érkezik hozzá, vagy társainak főemberei jutnak be hozzá minden héten; ha azonban ez az időköz egy hétnél tovább tart, lármázva kéredzkednek be hozzá, hogy hátha már meghalt s ezt titkolják előlük. Ha a király ki akar lovagolni, félreverik a harangokat, mire az emberek lakásaikba vonulnak vissza s az utakat szabadon hagyják.»

al-Bakri előadását nagyjában födi al-Maqdisi párhuzamos helye,² amely magyar fordításban így hangzik:

«E tudomány (leíró földrajz) embereinek állítása szerint Kína az Indiai Tenger partja mentén terül el. Hossza ezerötyszáz farszach. Városainak száma 360. A királyhoz minden nap más és más városból hozzák be az adót, testének ruháját és kedvére való rabnőt. A király seregének létszáma állítólag 400,000 zsoldos, részben lovas, részben gyalogos. A város neve, ahol a király lakik, Xumdan.³ Túlnyomó részük kerek arcú, lapos orrú és vörhenyes színű, sárgás hajjal. Ruhájuk rendszerint selyemből, brokátból és prémből készül. Öltözködés dolgában a széles újjak s a hosszú uszály divatosak önáluk. Házaik díszítésében, valamint szőnyegeik és édenyeik sokaságában egymással vetekedve büszkélkednek. Szántóföldjeik legnagyobb része mesterségesen nem öntözhető, egészséges talaj, amelyet az eső s a harmat öntöz.»

Hogy az összehasonlítás tökéletes legyen, ideiktatjuk még Gardizí párhuzamos helyét is a cambridge-i King's College 213. sz. perzsa kéziratának fol. 187 szövege alapján, amely, az útvonalak elhagyásával, így hangzik:

«Azt mondják, hogy a Kínai Birodalom a legnagyobb birodalom a Föld hátán. Kína tartományának leggazdagabb vidéke tágas terület s az egész tájék népsége ferde orrú. Ruháza-

¹ Tectonia grandis.

² Ed. Huart. IV, 61.

³ A ritkított betűs szöveg al-Bakri előadásával egyezik.

tuk — a férfiaké s a nők egyaránt — brokát és selyem ; a szegények s a rabszolgák ruházata selyem, mindannyi tágas újjassal és hosszú uszályal ellátva, úgy hogy a földön vonszolják hosszúsága miatt. Utcáik mind fődöttek ; ezeket mindennap háromszor fellocsolják és kisöprik. Lakóházaik magasok és fapillérekkel ellátvák. Lakásaik szobrokkal diszítvék, épületeik anyaga agyag és téglá. Kína királyának népes serege van ; azt mondják, négyszázezer zsoldos dárdása van e királynak ; minden tíz ember élén egy-egy tiszt áll. Kína népe mind nagyon titokzatos, a mellett azonban férfias ; ruháik szépek, edényeik számosak...¹

Kínának számos királya van ; a legnagyobb a királyok között a *faɣfûr* ;² az aranybrokát ruhán kívül egyebet nem hűz fel és tehér ló kivételével másra nem ül ; egész Kínában az ő kivételével ez a két dolog másnak nincsen. Egész éven át egyszer látják, amikor kivonul ; ilyenkor lovon ül, míg a többiek mind gyalog mennek és előtte és utána haladnak. Ilyenkor ősei sírjához vonul ; mikor a sír közelébe ér, gyalog folytatja útját, és környezetét elbocsátva a sírhoz megyen, miután délig ott időzött ; mire visszatér és palotájában foglal helyet. Ülőhelye előtt egy fogantyún sárga brokát-mennyezet foglal helyet ; a mennyezettől a másik oldalon mások ülnek ; ahány zenész van birodalmában, mind ott jelennek meg s a király aznap mindenkit, kicsinyt és nagyot, ajándékkal elégit ki. A király közelébe senki be nem juthat, kivéve a minisztert avagy a kamarást s azt a követet, aki valamely uralkodó részéről érkezik. Évenként hét napon ad kihallgatást ; a seregvezérek s a város előljárói ilyenkor látják s amikor valamely követ lármát csap, hogy őket elébe vezessék hogy őt láthassák. Amikor valamely királytól követ érkezik

¹ Következik két idézet (Abû Zaid al-Balxi és Ibn ɣordâdbek, műveiből).

² Arab íróknál (Ibn Nordâdbek, Bibl. Geogr. Arab. VI, 16 ; Mas ʒ ûdî, Murûğ, I, 306) faɣbûr ; e név óperzsa eredetű : *baga-putra* «az ég fia», a kínai *thian ceu* szó szerinti fordítása. V. ö. Yule, Marco Polo, II, 110 ; Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols (Gibb Memorial XII.) Paris, 1912, p. 76.

hozzá, abban az időben járul elébe, amikor azt a faǧfūr elrendeli: egy miniszter áll a faǧfūr jobbjára felől s egy másik baljára felől; a követ messziről tekint rá, főnöke rangjának megfelelően, és leborulást végez előtte, a nélkül, hogy fejét a földről felemelné, amíg neki erre parancsot nem ad. Azután a kamarás a miniszterrel együtt elébe megy s a követhez kérdéseket intéz, utána pedig a királlyal beszél. Ezután a király meghagyja, hogy brokáttal bevont széket és aranyozott ezüst serleget vigyenek a követ lakására s őt étkezés végett mindennap a király házába hozzák. Ha a király egy lánnyal közösülni óhajt, a csillagászok a ház fedelén figyelmeztetésben részesülnek és horoszkópot csinálva a közösülés idejét részére megválasztják; a közösülést abban az időben végzi. Kína földjének legnagyobb része nyúlós agyag. Ha az eső kevés, a gabona ára megdrágul. Ha gabona szűken van, a király a bálványtemplomba megy, a sámánokat elfogja, bilincsekben elhurcolja, megkötözi és megfenyegeti: «Ha eső nem jó, megöllek». Így maradnak megkötözve, amíg az eső be nem áll. A király palotájában száznyolcvan üstdob van. Midőn a nap lenyugvóban van, ezt a száznyolcvan dob egy egyszerre megütik. Amikor ezt az emberek hallják, valamenyien hazatérnek; mikor pedig a nap leáldozott, senki a piacon nem marad; utána a piacon s az utakon éjszaka örök járnak kivont kardal és mindenkit, akit ilyen időben a házon kívül találnak, lenyakaznak s a hátára felírják: «Ez a büntetése annak, aki a király parancsát áthágja.» A vétkest más büntetéssel nem sujtják, mint halállal, kivéve a becsmérést. Ha valakit becsmérelnék, a becsmérlőre néhány botot vernek és szabadlábra helyezik...»

Az itt közölt négy rendbeli szöveg összehasonlítása alapján mindenki meggyőződhetik róla, hogy közös forrásuk, al- Ġaiḥānī szövegét szószerint egyik sem adja vissza, hanem mind a négy kivonatol, még pedig találomra, úgy amint az excerptor eszébe jutott. A kivonatok közül legbővebb Gardīzī szövege, de az eredetit az sem adja hűen és teljesen vissza, amellet az eredeti arab szöveget nem tolmácsolja kifogástalanul. Így pl. az arab *aǧṭas* szót («laposorrú») a

perzsa *kāč binī* («ferdeorrú») kifejezéssel, az arab *murtazaq* («élelmezett», «zsoldos») szót a perzsa *bīstāgānī-je xār* («zsoldot evő») kifejezéssel fordítja. Módszertani szempontból e jelenségek jelentőségét nem győzőm eléggé hangsúlyozni: az északi népekről szóló arab és perzsa párhuzamos szövegeink elfogulatlan összehasonlítása mindenkit meggyőzhet arról, hogy történeti értékelésük lehetősége sokkal korlátoltabb, mintsem gondolnók, mert abban oly tényező játszik szerepet, amelyet nem ismerünk: a kivonatolók önkénye — és tegyük még hozzá bátran: nagyfokú tudatlansága. Ebből azonban következik az is, hogy e szövegek alapján ez idő szerint kifogástalan történeti *synthesist* alkotni vagy egyáltalában nem, vagy csak a legóvatosabb fenntartás mellett lehetséges.

6. E módszertani szempontból nagy horderejű megállapításnál jóval fontosabb a Kína leírásában említett *تغر* (تغر, *tuḡar*? *ṭoḡar*? *ṭaḡar*) nép- vagy országnév helyes értelmezése, amely viszont több eleddig megoldatlan problémára derít váratlan fényt.

al-; Aufi szerint ugyanis Kína földje három részből áll; ezek: Čin, Qytá és *Tuḡur*; Čin népének legnagyobb része manicheus, ellentétben Qyta és *Tuḡur* népével, akik közül egyesek a Napot imádják, mások pedig keresztények; egyébként az országban az összes felekezetek képviselve a zsidók kivételével; *Tuḡur* népe keresztény.

Hogy a szerző Kína ezt a hármas felosztását hogyan értette, bajos megállapítani. A kínaiak régente *Cin* alatt egy nyugati fejedelemséget értettek, amelynek uralkodóháza Kína nagy részét jogara alatt egyesítette s az egész birodalomnak nevet adott.¹ A *xytai-mongolok*² elhatalmasodása után Észak-Kínát *Aytai*, Délkínát *Mansi* néven nevezték³;

¹ Yule, Cathay, I, XXXIV. 1.

² V. ö. Ligeti, A kitaj nép és nyelv (Magyar nyelv, XXIII, 1927, 293—310.)

³ Yule, i. m. I. CXVIII.

man-cö = «barbárok fia»; így nevezték az északi kínaiak a délieket.¹ A mongolban azonban *maháćina* = Nagykína, az egész Kínai Birodalom neve; innen van, hogy az arabok, akik e kifejezések valódi értelmével rendszerint nem voltak tisztában, *Máćin* alatt majd Kína egy részét, majd az egész kínai Birodalmat értették.

Maḥmūd al-Kāşari 1066-ban írt török-arab nyelv-könyvének elején (I, 28) a török népeket nyugat-keleti irányban sorolja elő és e jegyzéket az ujugurokkal végzi, de megemlékszik még tankut, ħitáj, as-Sin, végül tavṛāğ² vagyis Māşin-ról. Egy másik helyen (I, 378) szószerint ezeket mondja: «Tavṛāğ Māşin neve, mely Kína mögött terül el négyhavi útra. Kína alapjában három részből áll: Felső Kína, keleten: *Tavṛāğ*; középső: *Ĥyṛāj*, alsó *Baryān*; ez utóbbi Kāşar-ban van. Tavṛāğ jelenleg Māşin néven ismeretes, *Ĥyṛāj* Şin néven.» .

Maḥmūd al-Kāşari idézete alapján azt kell hinnünk, hogy al-Ĥaufi találomra osztotta fel Kinát három részre, a nélkül, hogy Şin és *Ĥyṛāj* igazi jelentésével tisztában lett volna. Tárgyunk szempontjából ez azonban mellékes; minket e helyen főleg a már említett *Tuṛur* nép- vagy országnév érdekel, amelynek értelme mai napig nincs tisztázva.

Raverty volt az első, aki e földrajzi fogalom értelmével foglalkozott. Minḥāğ ad-Din krónikájában, az általa angolra fordított *Tabakāt-i-Nāşiri* egyik helyén előfordul az a mondat (960. l.): *The Chingiz khān acquired domination over the countries of Şaghar and Tingit (Tangut) and Tamghāj*. A hozzávaló jegyzetben arra a feltevésre fanyalodott, hogy *Tṛr* alatt az Aral-tó mentén lakó úzokat kell értenünk. E név előfordul azonban Gardizî-nél is (King's College, 213 fol. 186—7), aki *Tṛr* alatt azt a területet érti, amely az Isik-Kul tótól keletre, a Tien-šan északi és déli oldalán terül el, Kuća, Ćināŋkat (Kara-ĥoğo = Turfan) és Pengikat (Pei-thing = Bişalyq) városokkal. Kuun Géza gróf nem tudott

¹ Rašid ad-Din ed Blochet, Gibb Memorial XVIII, 2 p. 371.

² Szerinte *tavṛāğ* = 1. Māşin, 2. Ujgur avagy-Tat, 3. minden régiség (I, 378).

mit kezdeni e névvel s azt az úzokkal azonosította. Barthold úgy segített magán, hogy $\tau\gamma r$ helyett minden esetben $\tau\sigma\upsilon\zeta$ - $\sigma\upsilon\zeta$ -t olvasott, ezzel azonban magával a szöveggel jutott elentétbe, mert Gardizî a $\tau\gamma r$ népnevet a $\tau\sigma\upsilon\zeta$ - $\sigma\upsilon\zeta$ -tól élesen megkülönbözteti, amikor a $\tau\gamma r$ felé vezető utakat előszámálva azt állítja, hogy Barsxân-ból az út Penčaul, onnan Kûčâ, onnan Azal (Aul?), onnan Sîkat, onnan Makašmiḡnâtûr (?), onnan Pengîkat (Bišbalyq, Barthold szerint a mai Ku-čöng, nem Urumci), onnan Jârtakra, onnan a $\tau\sigma\upsilon\zeta$ - $\sigma\upsilon\zeta$ felé vezet. Mivel továbbá Gardizî szerint a $\tau\gamma r$ fővárosa a Kučâ-tól keletre fekvő Azal (Aul?), nyilvánvaló, hogy szerinte $\tau\gamma r$ és $\tau\sigma\upsilon\zeta$ - $\sigma\upsilon\zeta$ két különböző fogalom s egymással semmi szín alatt nem azonosítható. A $\tau\gamma r$ név előfordul azonban al-ʾAuḡi régibb kézírataiban is; Barthold egyes újabb pétervári kéziratok alapján ثغر helyett ايفر *Uiḡur*-t olvas; azonban e szövegjavítás megdől a régibb kéziratok tanubizonyosságán és nyilván nem más, mint a leírók találgatása, akik az előttük ismeretlen név helyébe ismertet írtak. A $\tau\gamma r$ név egyébként első ízben Qudâmah b. ʾGaʾfar földrajzi munkájában fordul elő (Bibl. Geogr. Arab. VI, 209), ahol azt olvassuk ومن برسكان الاعلى الى موضع المغرب خاقان ملك *Felső Barsxân¹-től egészeu a $\tau\gamma r$ -xâgân, a $\tau\gamma r$ királyának tartózkodási helyéig hat nap van.* de Goeje a kéziratban pontok nélkül írt نغر nevet Ibn Xordâdbeh párhuzamosnak látszó helye (Bibl. Geogr. Arab. VI, 31) alapján $\tau\sigma\upsilon\zeta$ - $\sigma\upsilon\zeta$ -ra javította; azonban e szövegjavításnak csak abban az esetben volna jogosultsága, ha a $\tau\gamma r$ név valószínűtlen ἄπαξ λεγόμενον volna; minthogy azonban, tőle függetlenül, három más szerzőnél is előfordul, egyszerű szövegjavítással nem megyünk semmire, hanem a kérdés mélyére kell tekintenünk, ami már csak azért is megéri a fáradságot, mert lehetővé teszi al-Gaihâni forrása

¹ de Goeje szövegében نوشجان Jâqût földrajzi szótára nyomán; azonban ez az olvasás téves; Nûšaḡân nevű név egyszerűen nem létezik, ellenben az Isik Kul tó partján fekvő Barskaun-t Venjukov is említi: Die russisch-asiatischen Grenzlande, deutsch v. Kramer, Leipzig, 1874, 306. l.

(Ibn Xordādbeh könyve) «terminus ad quem»-jének pontos megállapítását. E végből azonban rövid visszapillantást kell vetnünk az ujugurok, vagy ahogy őket a kínai források nevezik, a *hoei-he*¹ történetére,² amely az Orkhon s a Sze-lenga folyók mentén több feliraton örököltette meg emlékét.

¹ Az ujugurokat s a kínai forrásokban említett *hoei-he* törököket Klaproth óta rendszerint azonosítják. V. ö. Kudatku Bilik, ed. Radloff I. VIII. l. Vajjon ez az azonosítás minden kétséget kizárólag, teljesen helytálló-e, más kérdés. Az újgur név első ízben a költörök feliratok egyikében fordul elő (X, 37: *Ein Elteber der Uiguren gründete (?) eine Stammgemeinschaft von etwa hundert Mann*... I. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, N. F. St. Petersburg, 1897, 144. l.). Ettől kezdve arab és perzsa forrásaink e népről több századon át hallgatnak. Az arabul írók közül az ujugurokat első ízben 1066-ban Maḥmūd-al Kāšyari említi (I, 102), azt állítva, hogy Ujgur 5 városból álló, N. Sándor által alapított kormányzóság. A XIII. század nyolcvanas éveiben a malátiai Abū-l-Farağ (Barhebraeus) tesz róluk említést (Chronicon, ed. Bedjan, p. 408; Muḫtaṣar, ed. Salhani, p. 396, 398; Chronicon ecclesiasticum, ed. Abbeloos et Lamy, III, 451). Ettől kezdve, főleg perzsa íróknál, gyakran esik róluk szó. Egyébként a *hoei-he*, az *ujgur* s a *tokuz-oguz* néven említett 9 törzs szövetségének viszonyát sem látom eléggé tisztázottnak.

² A *hoei-he* történetére vonatkozólag a thang dinasztiairól szóló krónikákban főleg a *kieu-t'ang-ču*-ban, a Thang uralkodóház történetében találunk kimerítő adatokat. E krónikának CXCV. a *hoei-he*-ujgurokra vonatkozó fejezetét első ízben d'Herbelot, Bibliothèque orientale³, Paris, 1783, VI, 154—222 közölte francia fordításban. Az idevágó munkák közül különös említést érdemelnek: Deguignes, Histoire générale des Huns, Paris, 1756, II, VII—XLIII; III, 1—34; Bretschneider, Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia, Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society, New Series, No X, Shanghai, 1876, nn. 96—107 p. 189—207 = Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources, London, 1910, 236—263 II. Radloff, Das Kudatku Bilik, St. Petersburg, 1891, I, XXXVIII—LXXXIII. Schlegel, Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun, Helsingfors, 1896, 1—7 II. Chavannes, Le nestorianisme et l'inscription de Kara-Balgassoun, Journ. As. IXe série, IX (1897) 43—85. Déveria, Musulmans et manichéens chinois, Journ. As. IXe série, X, 455—473. Chavannes et Pelliot, Un traité manichéen retrouvé en Chine, Journ. As. XIe série I (1913) 98—199; 261—315. Pelliot, Moni et Manichéen, Journ. As. XIe série, III. (1914), 461. köv. II.

7. Kínai évkönyvekből tudjuk, hogy a *hoci-he*-törökök a VI. század vége felé a *tu-kine* törökök adófizetői voltak; a VII. század elején függetlenítették magukat, azonban 630-ban a kínaiak főnhatóságát ismerték el és, mint hűbéreseik, Han-hai kormányzójának voltak alárendelve. Ez az állapot ötven esztendeig tartott. 681-ben Qutlug Mečue Áltárás *xaqan* a kínaiak igáját lerázta és népe ellenségeit leverve nemzetét hatalmassá tette. Mečue 716-ban bekövetkezett halála után unokaöccse, Bilgä *xaqan* folytatta előde művét és uralmát egész Középázsziára terjesztette ki. Amint ismeretes, neki köszönhetjük az orkhoni ótörök feliratokat, melyek a kök-törökök történetének egy részét az utókor részére megörökítették.

Az orkhoni feliratokból tudjuk, hogy a kök-törökök vallása a VIII. század elején még pogány volt; néhány évtizeddel később azonban Mānī tanait elfogadva manicheusok lettek, mégpedig e vallás kínai híveinek közvetítésével, akik között, Honan tartományban, e tan, Čayanian királyának követői révén, 719 után terjedt el. Bár a kínai császárok e tan terjedését nem nézték jó szemmel, 732-ben császári rendelet jelent meg, amely megállapítja ugyan, hogy *Mo-mo-ni* (vagyis szíriül már Mānī) tanai hamisak és követői hiába bújnak Buddha híveinek köntösébe, mindazonáltal a manicheusok háborgatását megtiltja, mivel vallásuk a nyugati jövevények vallása.

Ez időtájt érte el a kök-törökök törzseinek szövetsége hatalma tetőpontját, amiben nagy része volt a *thang* uralkodóház kebelében dülő belviszályoknak, amelyek Huan Cong császárt 755-ben lemondásra készítették. Utóda, Sou Cong idejében, a birodalomban lázadások törtek ki. A török *xaqan* azon ürügy alatt, hogy a szorongatott császár segítségére siet, hadaival Ho-nan tartományba rontott, Lo-jang városát 762 nov. 20-án kifosztotta és martalóc seregeivel a következő év tavaszáig maradt az országban, gyilkolva, pusztítva és fosztogatva. A *xaqan*, Lo-jang városában időzve, megismerkedett az ottani manicheusokkal, vallásukat megkedvelte s amikor seregeivel hazatért, az új hitet népe között terjeszteni kezdte.

Mani tanainak elterjedését az ujugurok között autentikus írott emlék beszéli el: a 821-ben felállított, kínai nyelvű, karabalgaszuni felirat, amelynek idevágó részét Schlegel 1896-ban még úgy értelmezte, hogy abban a keresztény vallás behozataláról volna szó. Chavannes és Pelliot azonban a Journ. As. 1913. évf.-ban kimutatták, hogy az ujugurok legnagyobb része Mānī tanait követte s a karabalgaszuni felirat vallási műszavai manicheus eredetűek.

A VIII. század második felében s a IX. század elején az ujugurok Kínában egyre jobban elhatalmasodtak s ezzel karöltve a manicheusok templomai és szerzetesei is egyre erősebben elszaporodtak. Mivel pedig az ujugurok a kényyszerhelyzetben levő kínaiak önkénytelen vendégszeretetével csúful visszaélve egyre csak raboltak és gyilkoltak, erőszakos viselkedésükkel nemcsak magukat gyűlöltették meg, hanem az általuk képviselt vallást is. Így azután cseppet sem lepődünk meg, hogy e gyűlölet adandó alkalommal elemi erővel tört ki s úgy az ujugurok, mint a manicheusok ellen fordult.

Ez az alkalom 841-ben adódott. Ebben az esztendőben ugyanis a ħırħız-ħaqan, akinek népe a Baikal-tó északi partvidékén tanyázott, a tó déli partvidékén lakó ujugurokra vetette magát. Orkhon-menti fővárosukat elpusztította és szállásaikat elfoglalta. A hazátlanná vált ujugurok, a nomád és félnomád ázsiai népek rendes szokása szerint, sátorfájukat felszedve elvándoroltak új hazát keresni. A dolog, persze, nem ment oly simán, hogy azt néhány szóval el lehetne mondani: A thang uralkodóház évkönyvei hosszasan és szinte kéjelegve részletezik azokat az eseményeket amelyek az ujugurok hatalmának összeroppanását kísérték; de mivel annak semmi értelme sem volna, hogy ezen események egymásutánját pontosan kövessük, elég, ha megjegyezzük, hogy a kínai kormány 843-ban Mānī vallását proscríbálta, híveit száműzette, vagyonukat pedig elkoboztatta. A helytartók a császár parancsát kegyetlenül hajtották végre; a manicheusokra keserves üldözések kora szakadt, amelyeknek sok nesztoriánus keresztény is esett áldozatul. Az ujugurok időközben, kisebb-nagyobb csoportokban elszéledve, több apró fejedelem-

séget alkottak. Ezek közül kelet felé legmesszebbre esett Kan-csou, amelynek vidékén *Pang te-le*, vagyis Pang töre (Pang herceg) alapított egy kis fejedelemséget, amelynek további sorsát azonban alig ismerjük. Az ujugurok zöme 847 táján nyugat felé vándorolt s a Tien-san hegláncától északra és délre szintén több apró fejedelemségben csoportosult. Ezek közül a leghatalmasabbik az volt, amelynek a Turfan közelében, tőle keletre eső fővárosa a *Kaočang*, vagy ahogy Rašid ad-Din és kortársai nevezték, a *Qara-χογο* nevet viselte, Gardizi-nal *Cinānč-kať*. A Tien Šan északi, az előbbivel rézsut szembenfekvő oldalán, kisebb tó partján feküdt ¹ *Biš-baliq*, Gardizi-nál *Penģi-kať*, «öt város». Ezeken kívül említést érdemel *Kuča*, a budhizmus s a kínai zeneművészet egyik főhelye ², továbbá *Xotan*, ahol a manicheus ujugurok szintén megfészkeltek magukat.

Ez a vidék az, amelyet, mint már említettük, Qudamah b. Ğaǰfar, Gardizi, al-; Aufi és Minhāğ-ad-Din *τττ* néven emlegetnek. Lakossága valaha szogd nyelven beszélt és áriai eredetű volt, az ujugur hódítás következtében azonban lassan eltörökösödött. A *τττ* név, úgy látszik, az ujuguroknál régebbi; igazi kiejtését és jelentését megállapítani nem tudom s így csak arra szorítkozom, hogy az itt vázolt politikai változások jelentőségét a magyar őstörténeti kutatás szempontjából ismertessem.

Mint már említettük, al-Ğaihanī (Ibn Rustāh és Gardizi előadásának közvetlen forrása) Ibn Xordādbeh földrajzi munkáját «nyúzta meg s annak alapján építette», hogy al-Muqaddasi szavaival éljek. Ibn Xordādbeh földrajzi műve leginkább itinerariumokat tartalmaz, amelyek Bagdadból indulnak ki, s az arabok legtávolibb földrajzi horizontjáig vezetnek. Ezen

¹ E tavon csónakázott Wang Jen-te császári követ, amidőn 981-ben az ujugurok királyát felkereste. L. St. Julien, *Notices sur les pays et les peuples étrangers tirées des géographes et des historiens chinois*, Journ. As. IX. (1847) p. 63. A tőről említést tesz Qudamah b. Ğaǰfar is: *Bibl. Geogr. Arab.* VI, 262.

² V. ö. S. Lévi, *Le tokharien B langue de Koutsche*, Journ. As. XIe série, t. II, p. 311 sqq. A. Stein, *Serindia*, Oxford, 1921, II. 1238.

itinerariumok egyike (Bibl. Geogr. Arab. VI, 31) a távoli Kelet felé vezető utakat ecsetelve azt állítja, hogy *Felső Barsxân s a toγuz-oγuz-xâqân fővárosa között háromhavi járót van nagy faluk és termékeny tájakon át. Lakossága török; ezek egy része mágus s a tüzet imádja, más része zendiq (manicheus). A király nagy városban lakik, amelynek tízenkét vaskapuja van; népe zendiq. Tőle balra lakik a kímák, előtte Kína terül el háromszáz farszach távolságra. A toγuz-oγuz királyának vára tetején aransátra van, amelyben száz ember fér el s amelyet 5 farszach távolságra látni.*

Ebből az idézethől első tekintetre nyilvánvaló, hogy a szerző azokról a nagy változásokról, amelyek a IX. század közepe táján Kelet-Turkesztánban végbementek, nem tudott semmit s a toγuz-oγuz, illetve az ujugurok földjét régibb hazájukban, a Baikal-tótól délre kereste. Szerinte ugyanis Felső Barsxân-tól, vagyis az Isik Kul-tó keleti partjától, a toγuz-oγuz xâqân fővárosáig háromhónapi járót vezet. Arab íróknál egynapi járóútnak 25—30 km felel meg, háromhónapi járót tehát legalább 2250 kilométer. E távolság csak az ujugurok Karakorum vidékén fekvő fővárosára vonatkozhatik, semmi körülmények között a tyr-vidéki ujugurokra, akiknek legközelebbi városát, a Tien-Šan déli oldalán elterülő *Ak-szu-t* Barsxân-ból egy hét alatt kényelmesen el lehet érni. Hogy okoskodásunk mennyire helytálló, mutatja Qudamah b. Ga}far párhuzamos helye (Bibl. Geogr. Arab. VI, 262), mely szerint a Tarâz közelében fekvő *Alsó Barsxân-tól Tyr fővárosáig az út 45 napi járót*, vagy, amint egy másik helyen mondja (Bibl. Geogr. Arab. VI, 209), *Felső Barsxân-tól a tyr-xâqân, a tyr királyának tartózkodási helyéig hatnapi járót van.* de Goeje, Ibn Xord. előbb idézett helyére hivatkozva, a hatnapi járótat kevesli s azt téves elírásnak tartja; a szöveg azonban teljesen rendben van, csak nem szabad elfelejtenünk, hogy Qudamah b. Ga}far földrajzi munkája 928 körül íródott, amikor az ujugurok Kelet-turkesztánban már több mint félszázad óta megfészkeltek magukat.

Ha következtetésünk helyes, Gardizî előbb említett itinerariumát, amely a $\tau\tau r$ felől a $\tau\sigma\zeta\upsilon\zeta$ - $\sigma\zeta\upsilon\zeta$ felé vezető útvonalak egyes állomásait sorolja elő, szintén Ibn Xordādbēh-nek kellene tulajdonítanunk. A karabalgaszúni felirat elején ugyanis *Ai tängridā kut bulmiš Alp bilgā Kagan* magát az ujugurok kilenc törzse khánjának nevezi; ¹ tudjuk azonban, hogy az arab íróknál említett $\tau\sigma\zeta\upsilon\zeta\sigma\zeta\upsilon\zeta$ = «kilenc nyíl», teljesen födi a kínai szövegben olvasható $\tau\sigma\zeta\upsilon\zeta$ *aimak* = «kilenc törzs» kifejezést; a IX. század elején tehát $\tau\sigma\zeta\upsilon\zeta\sigma\zeta\upsilon\zeta$ az orchonvidéki ujugurok neve volt; nyilvánvaló tehát, hogy Gardizî előadásának ősforrása a $\tau\tau r$ alatt nem az ujugurokat érthette, mert különben nem beszélhetne a $\tau\tau r$ felől a $\tau\sigma\zeta\upsilon\zeta$ - $\sigma\zeta\upsilon\zeta$ felé vezető utakról. Magától értetődik azonban, hogy a szöveg későbbi átdolgozói a $\tau\tau r$ - $\chi\acute{a}q\acute{a}n$ manicheus vallásának hangoztatásával a IX. század második felében, Kelet-turkesztánba telepedett ujugurok vallási és politikai viszonyait ecsetelik.

8. A mondottakból nyilvánvaló, hogy al-Ġaiḥānī forrása, minden valószínűség szerint Ibn Xordādbēh műve, amely de Goeje szerint 232/846 körül íródott és alkalmasint a régi magyarság leírását is tartalmazta, a legelső s a legrégebb keleti munka, amely az északi népek összefüggő leírását adja.

E feltevés mellett szól az oroszokról szóló leírás, amely Gardizî, Ibn Rustāh, al-Maḡdisī és al-ʿAufī szószerint egyező előadása értelmében, lakóhelyeiket nedves és erdős szigeten keresi; innen intézik támadásaikat a védtelen szlávok ellen. E sziget leírása azt az állapotot tételezi fel, amelyben az oroszok 862 előtt leledztek, mielőtt Gosztomil meghívására az Ilmen-tó melletti Nowgorodot elfoglalták volna.² Kalandozásaik említése nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy

¹ Schlegel, i. m. 8. l.

² Thomsen, Die Gründung d. russichen Staates, übers. v. Borneman, Lp. 1879, 28 köv. l. Westberg, Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa, Bulletin de l'Acad. imp. de science de St. Petersburg, 1899, 216—220.; Marquart, Streifzüge 203. köv. II. Hóman, Zeitalter d. Orient. Quellen zur Urgesch. der Ungarn, Keleti Szemle, XI. 1910, 35. l.

a róluk szóló híradás 845 körül íródhatott, mert hiszen az Annales Bertiniani szerint a Rhos követei 839-ben Jámbor Lajos előtt Ingelheimban megjelentek¹ s a Vita S. Georgii előadása értelmében az oroszok egyik főnöke 842-ben a Pro-pontisban pusztított.²

Sokkal nehezebb dolog az itt vázolt feltevessel összhangba hozni *Szviet-Malik* (Szvatopluk?) említését a szlávok leírásában. Ismeretes, hogy Szvatopluk 870 körül önállósította magát és uralma 895-ben dőlt meg. Föltevésünk mellett Szvatopluk említése mindenképpen érthetetlen; mert ha al-Ĥaihānī forrása 846 táján íródott, Szvatoplukról még nem tehetett említést, viszont al-Ĥaihānī idejében Szvatopluk már halott volt, tehát említésének, mint élő személynek, értelme már nem volt. Westberg szerint *Szviet-malik* nem tulajdonnév, hanem királyi cím; e feltevés mellett szól a névtelen *Muġmil at-Tawāriḡ* királylistája (Paris, Bibl. Nat. Anciens Fonds Persan, 62 fol. 273³) is. Marquart az állítólagos Szvatoplukra vonatkozó helyet későbbi betoldásnak minősíti. Őszintén megvallom, e nehéz kérdéshez egyelőre hozzászólni nem tudok s annak megoldását függőben hagyom.

9. al-Ĥaufi előadásának folytatása a törökökről szól.⁵ Ezekről a szerző részletesen nem számol be, hanem az egész népcsaládot általában tárgyalja. Előadása kapcsán említi a *τῡῡ-ῡ*, a *qai* törzset, a kunokat, továbbá a *χῡῡῡῡῡ*, *χalaġ* s a *kímák* törzseit. E kivonatok szövege, a *qāj* s a *qūn* törzsekre vonatkozó részek kivételével Gardizī előadásával nagyjában egyezik és csak a sorrendben van némi eltérés.

Ezután a szerző a besenyőkre, khazarokra, a burdászokra, a magyarokra, a szlávokra s az oroszokra tér át, akiket ilyenformán ugyanolyan sorrendben tárgyal, mint Ibn Rustāh, Gar-

¹ Monumenta Germaniae, I, 434.

² Acta Sanctorum, 21. Febr.; Jagić, Arch. f. slav. Philologie, XVI, 1894, 215—224; Marquart, Streifzüge, 389. l.

³ Kmoskó, Keleti királyok címeinek jegyzéke, Magyar nyelv, XXIII, 1927, 290. l.

⁴ E fejezet egy részét eredetiben és fordítás kíséretében Marquart tette közzé: Über das Volkstum der Komanen, 16—18. ll.

dízi és al-Bakrî. A khazarokról szóló leírás abból a szempontból fontos, hogy megemlékszik a velük határos nagy hegységről s az ott honos *Tüläs* és *Aluġnah* (Ibn Rustäh: *Lüġar* al-Bakrî: *Uġġnah*) népéről, továbbá azokról a karókról, amelyeket a khazar katonaság magával cipel, hogy táborát északai támadások ellen biztosítsa. Amint ismeretes, arról a bizonyos két népről Gardizî nem tesz említést, al-Bakrî-nál pedig Ąs és Uġġnah törzseiből a magyarsággal kapcsolatban esik szó. Kéziratban maradt, Gog és Magog c. munkámban már több esztendővel ezelőtt megállapítottam, hogy al-Bakrî kivonatában az Ąs és Uġġnah népre vonatkozó mondat eredetileg szintén a khazarokról szóló leírásban foglalt helyet, ahol annak nyomai egy összefüggéstelen csonka mondat alakjában most is megellehetők; Gayangos szövegének egyik másolója e mondat egy részét kihagyta vagy áthúzta s a magyarság leírásába illesztette. al-Ĵaufî szövege alapján immár minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy Ibn Rustäh szövege al-Ĵaihânî előadását hűen adja vissza és hogy al-Bakrî töredékének semmiféle jelentőséget tulajdonítanunk nem szabad.¹ A karók említéséből viszont az következik, hogy Gardizî előadásának többletei al-Ĵaihânî könyvéből crednek és hogy e mű szövege Ibn Rustäh kivonatánál jóval többet tartalmazott.

A magyarok rövid leírása említést tesz országuk két folyójáról, a Dûfâ s az Itil folyókról, amelyek a Rûm tengerébe ömlenek. Amint ismeretes, Gardizî cambridge-i kézírata ugyanezt a két folyót Dûbâ és Itil néven nevezi. Az itt említett Itil a Volgával semmi szín alatt nem azonosítható, mert Ibn Rustäh és Gardizî a bolgárokról szóló leírásban azt állítják, hogy az a folyó, amelynek mentén a bolgárok laknak, az Itil, a khazarok tengerébe, vagyis a Kaspi-tóba ömlik. al-Ĵaihânî, a leírás szerzője, Transoxania egykori regense, a Bokharával állandó kereskedelmi összeköttetésben álló volgai bolgárok országának földrajzi viszonyairól bizo-

¹ Ezzel megdől az a feltevés, miszerint a magyarság egyik szállása a Kuban partján feküdt volna. L. Westberg, i. m. 214. l.

nyára jól volt értesülve és azt is tudta, hogy a Kaspi-tó beltenger s a Földközi-tengerrel összefüggésben nem áll.

Az adott esetben kézzelfogható ellentmondással van dolgunk, amelyet a rendelkezésünkre álló adatok alapján maradék nélkül megfejtteni nem lehet. Gardizi hosszabb leírásában nyilvánvaló, hogy a magyarokról szóló leírás voltaképpen nem két, hanem három folyóról tett említést. Itil, úgy látszik, e folyók harmadika volt és alighanem sajnálatos tévedés következtében került a Dûba, Dûfa (Duna?) társaságába. Akárhogy áll a dolog, annyi bizonyos, hogy a való tényállás egyelőre *non liquet* s ezen a tényen semmiféle feltevés nem változtat.

al-Ĥaufi a bolgárokról nem tesz említést, viszont az oroszokról azt állítja, hogy a *vladimir* címét viselő királyaik egyike népével együtt az iszlámra tért át. Nyilvánvaló, hogy szerzőnk előadásának végefelé forrása fonalát elhagyta és rosszul megemésztett olvasmányai alapján az oroszokat a khazarokkal téveszti össze.¹

Ĝami'; al-Hikáját: IV. rész XVI. fejezet.

Az útvonalak s az országok magyarázata; megemlékezés az országok lakóiról, természetéről és állapotáról.

1. Tudósok és tapasztalt férfiak azt állítják,² hogy a föld megmivelt és lakott részének kiterjedése száz esztendei³ utat tesz ki Észak tája s azon táj felől, ahol a Kelet Nyugattal függ össze; ami ezen kívül van, ott emberi és állati lény nincs a napsütés heve miatt. Az Észak országainak legvégén a Teremtő ő felsége

¹ al-Ĥaufi előadását a maga egészében azért közöljük, mert a találmra közölt kivonatok a szerző előadásmódjáról és értékéről világos és határozott képet nem nyújtanak.

² Szerzőnk előadásának forrása e helyen Abû Hâmid al-Andalusî al-Farnâti 1162-ben írt Tuĥfat al-albâb («a szívek ajándéka») c. nagybőrra mendemondákat tartalmazó «parageographiai» műve, ed. G. Ferrand, Journ. As. 1925., különleny. 39—41. l.

³ Az araboknál erre nézve kétféle hagyománnyal találkozunk: Ibn Xordâdbeh szerint (Bibl. Geogr. Arab VI, 93 v. ö. al-Maqdisi, ed. Huart, II, 42; al-Wardî, Xaridat al-ġagâ'ib wa-faridat al-ġarâ'ib, II. 1.) 500 év; más hagyomány szerint 100 (al-Maqdisi, ed. Huart, II. 204).

a Jafet, Noe fiainak fiai közül való Gog és Magognak lakóhelyet adott azon a bizonyos földön, amely a Sötétség Tengerével határos. E föld lakott része nyolevan esztendei utat tesz ki. Dû-l-Qarnain Noe és Szém fiai közé rézből és vasból gátat emelt, úgy, amint a Teremtő a dicső Qorân-ban tudósít: *«Helyezz közétek és közéjük gátat! . . Hozzatok nekem vastéglákat!»*¹ Gog és Magog számos sereget képez, amelyek számát a dicső és felséges Úrsten kivételével senki sem tudja. Ezek erővel és vitézséggel tűnnek ki; harci eszközük a nyíl; támadás alkalmával olyanok, mint a vérszomjas fenevadak; vallást nem fogadnak el; kivonulásuk a feltámadás egyik előjele,² úgy, amint arra az a Qorân-vers utal, amely így hangzik: *«Amikor Istenem ígérete bekövetkezik, (e gátat) lapossá teszi.»*³

Ugyancsak közzismert dolog, hogy a világ lakott része száz esztendei utat tesz ki. Ebből 80 esztendő Gog és Magog földjére esik; a maradék húsz esztendőből tizennégy esztendei út a feketék tartománya s azok a tartományok, amelyek a Nyugat felső részében terülnek el s a Sötétség tengerével határosak. Azok közül, akik e vidéken telepedtek le, öt törzs az Iszlám boldogsága révén nemesedett meg.⁴ További hat esztendei út arra a területre esik, amelyen a törökökhöz tartozó népek legnagyobb része, továbbá az arabok és a perzsák laknak.⁵ Az pedig, amit abból a megmívelt föld felöllel, az a terület, amely az Észak határai felé esve, az egyenlítő vonalával veszi kezdetét, azon helyek felől, ahol a nappalok legnagyobb hossza 14 órát tesz ki, vége pedig odáig ér, ahol a nappalok legnagyobb hossza 16 óra. E lakott helyek közül mindazokon, amelyek az egyenlítő vonalához közelebb esnek, annál nagyobb hőség vesz erőt. Mennél inkább haladsz dél felé, a hőség annál nagyobb, míg végre az út olyan helyre vezet, ahol a meleg túlságos volta következtében senki szállást nem

¹ Qorân, XVIII. szúra, 95. vers. V. ö. Tabari, I, 2671.

² Ezt a gondolatot a VII. század közepén írt Methodius—apocalypsis vetette fel először: utóbb a muszlimok is átvették; v. ö. al-Maqdisi, II, 204; al-Wardi, 213. l.

³ Qorân, XVIII. szúra, 98. vers; v. ö. Sallâm tolmács útirajzát: Ibn. Xord., i. m. 168. l.

⁴ Abû Hâmid-nál következik a négek ismertetése. Előadásának szerzőnkkel megegyező része Ferrand kiadásának 44. l. folytatódik.

⁵ E mondatnál szerzőnk forrása szövegét elhagyja.

vehet. E hely állatoktól üres ; ilyenek Núbia földjének szélső vidékei. Viszont, mennél messzibb esik egy adott hely az egyenlítő vonalától az Észak vidékén, annál csekélyebb a hőség azon a földön. Ennek vége ott van, ahol a napsütésnek semmi nyoma nincsen, az adott távolság messzesége miatt. E földön továbbá hideg uralkodik s a kultúra megszűnik rajta; ennek oka a hideg túlságos volta ; ez az a hely, amelynek szélessége 60°. Továbbá a népség, amely a lakható vidékeken foglal helyet, hét nemzetet képez ; ezek : a kínaiak, a törökök, a rómaiak, a perzsák, az arabok, a hinduk s a habešiek. Noha ezek között számos más néptörzs és fajta akad, melyek mind egy-egy népet képeznek és saját királyuk és tartományuk van, azok, akik közülük hírnévre és emlékeztetre tettek szert, e hét nemzet. Ezek közül egyik a másikonál kiválóbb ugyan, de a legkiválóbbak azok a helyek és lakások, amelyek a világ közepén foglalnak helyet, amely a mérsékelt égöv vonala, ott, ahol az észak s a dél nincsenek messze, mert tudvalevő, hogy a mérsékelt égöv határáról távolabbra eső területek mindkét irányban, t. i. észak és dél felé, nagy meleg és túlságos hideg helyei. Ezek lakóinak vérmérséklete a mérséklet határait át nem léphetik, amint azt a tapasztalat is igazolja ; mert az a sokaság, amely délen lakik, feketékből áll, úgyhogy azt hinnéd, hogy azok talán pörkölt vérből valók, a hőség túlságos volta miatt; viszont a saqlabián nemzete olyan, hogy azt hinnéd, hogy mindegyikük egy fehér rongydarab, a hideg túlságos volta s az érettség hiánya miatt. Mivel pedig a világ kultúrájának szélei ebben a vérmérsékletben találhatók, magától értetődik, hogy a két szélsőség között a középső rész mérsékelt, t. i. a hideg s a meleg között. Ebben az értelemben a világ közepének Irán birodalma felel meg azért, mert lakóhelyük a hét klíma közepére esik.

E klíma ugyanis, a csillagászok szerint, a Nappal van különös vonatkozásban ; ez uralkodik a negyedik klíma fölött, mivelhogy székhelye a negyedik sphaera a hét sphaera közül. A Nap, továbbá, a sphaerák között a szív szerepét játsza ; e viszonylatban e klíma, mivel a nagyobb világítótesttel van szoros vonatkozásban, az összes helyek és lapályok közül kiválik nagy kultúrájával, jólétének bőségével, ízletes ételeivel, jóízű italaival, birodalmi alkotmányának rendjével, politikai viszonyaival, lakóinak egyensúlyozott lelkületével, veleszületett és szerzett tulajdonságok, alak, szín, természet, alkat, a királyi méltóság s az uralom rangsorában, melyre uralkodóik szert tettek, melyek révén a per-

zsák királyai az összes birodalmakat a közigazgatás s a politika útján igazgatták, dacára annak, hogy ezek a birodalmak az ő királyságaiknál nagyobb kiterjedéssel bírtak s e sokadalmak seregei az ő seregeiknél számosabbak voltak. S a perzsák mind a mellett az egész világot ráncbaszedték, ami azon mód történt, amint azt említettük: hogy e klíma a Nappal van vonatkozásban, amely a legnagyobb égítest, a csillagok uralkodója s a csillagok állapota mozgás, hosszúság, szélesség, visszatérés, egyenes út, felkelés és lenyugvás dolgában a Nappal függ össze. Ő tehát ebből az okból a csillagok fölött uralkodik s a csillagok természetét a Naptól nyeri virágzását. Mivel pedig a Nap helyzete a felső világban ilyen, szükséges volt, hogy az alsó világban az uralkodó parancsa, amely az ő birodalmában a Nappal van vonatkozásban, ugyanolyan viszonylatban legyen, ugyanúgy emberek és lovasaik állapota, akik a hadi állapotban rendszerint bölcsőbbek és erejükkel és vitézségükkel tűnnek ki. És valamint e klíma lakói bátorságukkal és vitézségükkel tűnnek ki, ugyanúgy kíválnak teljesen velükszületett természetük jóságával, szerzett tulajdonságaik nemességével, színük üdeségével, alkatuk egyenletes mivoltával s a tudományok ágaiban való jártasságukkal. Ez a hatalom, amint az közismert dolog, egy; azonban kivüle minden egyes országrészben sok az eltérés, azért, mert a városok közül egyesek síkságon, mások hegyen, mások a tenger mellett, mások erdők közelében, mások homokos földön és sós tavak mentén, mások horpadásokban, mások hegyek tetején fekszenek és minden egyes helynek megvan a maga különleges vérmérséklete, már pedig lakóinak állapota a lakóhely temperamentumának felel meg. Mivel pedig Irán-šahr kiválóságainak egy része előadásunk tárgyát képezte, immár Kínáról, Rûm-ról, az arabokról, a hindukról és Habeš népéről lesz szó, hogy abból mindenki hasznot merítsen, ha Allah — magasztaltassék ő — is úgy akarja.

II. *Értekezés Kínáról s annak népéről.* — Kína birodalma széles és kiterjedt birodalom számos várossal. Hét klímára¹ terjed

¹ Értve Ptolomeus hét klimaövét, amelyek schemáját az arabok is átvették: Ibn al-Faqlh al-Hamadani, Bibl. Geogr. Arab V, 5. köv. 11.; al-Muqaddasi, Bibl. Geogr. Arab. III, 57—62. Szerzőnk forrása, amint a bevezetésben kifejtettük, al-Gaihani, aki előadását al-Ferhâni csillagászati munkájából merítette; al-Gaihâni művét kiírták: Ibn Rustâh, Bibl. Geogr. Arab. VII, 96; al-Maqdisi, ed. Huart, IV, 49 köv. 11.; al-Bakri, Paris, Bibl. Nat. Arabe, 5905 fol. 73—74.

ki, mivelhogy a világ létező hét klímája közül az első Kína országának legszélső vidékével veszi kezdetét s ezt a földet ott hagyja el, ahol az a Dél vidékével szomszédos. Ott van az ő birodalmi székhelyük. Utána a tenger partja mentén vonul végig Hind (India) országának déli részén, majd tovább halad Sind (Beludzisztán) országán, átvonul a tengeren Kurk szigete felé s a tengeren át, az Arab Félszigetre, Jemen földjére s az arabok városaiba ér, amelyek a hajók horgonyzó- és kikötőhelyei, mint pl. Taʿān,¹ Ommān, Aden, Hadramaut, Sanʿā, Harratain,² Mahrah és Sabā. Utána a Vörös Tengeren halad át és Habašah országa felé halad, metszi a Nílus folyót s egy városba ér, melynek neve Ğarmī; ez Habeš uralkodójának székhelye volt; majd Dongolába ér, amely Núbiá uralkodóinak székvárosa volt, utána a Nyugat földjére, a berberек országának déli részébe s a Nyugat Tengerében végződik.

A második klíma Kelet felől veszi kezdetét. Előbb Kína földjén halad végig, utána Hind és Sind tartományain Maṣūrah és Daibul városain át, metszi a Zöld Tengert,³ Basrah tengerét,⁴ az Arab Félszigetet Nağd, Jamānah, Bahrain és Hāğār⁵ földjén, a Vörös Tengert metszve, Felső Egyiptomba jut, azután a Nyugat földje valamint Afrika országának közepe felé tér át, majd a berberек földje felé vonulva, a Nyugat Tengeréhez ér.

A harmadik klíma Kelet felől veszi kezdetét. Előbb Kína északi részén halad végig, azután Hind országán, majd Sind országának északi részén, továbbá Kabul és Siğistān földjén, azután Bašrah Tengerén, valamint Ahwāz városain vonul végig, azután Szírián, utána Egyiptom sivatagjait metszi, míg végre Qairuwānba ér s a Nyugat Tengerében végződik.

A negyedik klíma Keleten veszi kezdetét. Tibet földjén végighaladva, Khoraszān, Transoxania, Irāq, Dailam, Szíria és Rūm egyes részein vonul át, azután Szíria tengerén áthaladva, Cyprus és Rhodus szigeteit ejti útba és a Nyugat országában Tağah földjén, valamint a Nyugat Tengerében ér véget.

¹ = Ibn Rustāh; al-Maqdisī: Zofār.

² Olv. Ğuraš (Ibn. R., al-Maqd).

³ Ptolomeus VII 2, 1; 3, 6: *πρᾶσιωδης θάλασσα* = Indiai Óceán; v. ö. Mžik, *Parageographische Elemente* . . . 186 köv. II.

⁴ Értve a Perzsa öblöt.

⁵ Madā'in Šāliḥ; régi nabateus romváros a Medinából Szíria felé vezető karavánút mentén.

Az *ötödik klíma* Kelet felől, Gog és Magog országaitól veszi kezdetét; Khoraszán földjének északi részén halad át, azután Transoxania, Xwárizin, utóbb Adarbaigán, Armenia, a Rûm földjén, majd Szíria tengerének partján vonul végig, ott ahol az Észak közel van,¹ azután Andalus földjén s a Nyugat Tengerében végződik.

A *hatodik klíma* kelet felől veszi kezdetét, Gog és Magog földjének északi részén és Turkesztán földjén halad végig, majd Abaskûn tengerének (Kaspi tó) partvidékén vonul végig, ott ahol az Észak közel van,¹ azután Rûm tengerét szeli át, áthalad a şaqâlibah² földjén s a Nyugat Tengerében ér véget.

A *hetedik klíma* Kelet felől veszi kezdetét Gog és Magog földje felől, átvonul Týr országán és Turkesztán földjén, azután Allân országán, utána Sarîr³ s a Burġân⁴ földjén s egyes şaqâlibah népeken, majd pedig a Nyugat Tengerében végződik.

Kína földje e klímák közül három belsejében terjed ki, széleinek kiterjedése és városainak sokasága miatt. Mivel pedig városai napkeleten helyezvék el, levegője tiszta, vizei édesek és talajának külseje jó. Mivel az ország ilyen tulajdosságokkal bír, lakói és azok élete is ehhez hasonló, miért is Kína népének véralkata mérsékelt, testalkata és külseje szép és természete kiváló. Több különböző népfajból tevődnek össze; városaik számosak és földjük három részből áll; ezek: Čîn, Qitâ, és Týr.⁵ Legnagyobb kiterjedése Čîn birodalmának van; népe az emberiségben legnagyobb ipar dolgában és szerszámok készítésében; nincs fajzat Ádám fiainak fajtái közül, amely velük ipar terén a versenyt felvehetné, a Rûm kivételével, akiknek ebben kezűgyességük ugyan volna, de a kínaiakat utól nem éri. Kína népe azt tartja, hogy a világ népei emberiségének összesége ipar dolgában értelem hián szükkölködik, Rûm népének kivételével, amely egy szempontból értelmes.

Kína népének egyik szokása abban áll, hogy az idegeneket

¹ Vagyis a tenger északi részén.

² Meg kell jegyeznem, hogy az arabok a şaqâlibah alatt nem csupán a szorosan vett szlávokat, hanem a germánokat is értették.

³ A Kaukázus északi lejtőjén; Ibn Rustâh sem Sarîr, sem az allânok országáról nem emlékszik meg, al-Maqdisî az allânokat említi csupán.

⁴ A dunamenti bolgárok.

⁵ Erről l. a bevezetést.

saját tartományukba be nem engedik;¹ ha pedig az idegen fontos ügyben, akár kereskedés ügyében, akár követségben megy oda, amint a dolgát elintézte, bocsánatot kérnek tőle, hogy elmenjen. Ez olyan szokás, melyet Māni² honosított meg, aki miután a kételvűség (dualizmus) hitét szíveikben megszilárdította, attól félt, hogy esetleg világi ember vetődik oda s e felekezet romlott és hiábavaló voltát velük megismerteti; utóbb tehát azt a szokást honosította meg, hogy az idegent nem szabad az ő kerületébe beengedni.

Kína országának egyik kereskedője úgy beszélt, hogy Kína királyának székhelyét Tien-čü³ néven nevezik. Az nagy és hatalmas város; kerülete háromnapos járóút; mellette más, az előbbinél még nagyobb város fekszik, melynek neve Fūmí, azonban királyuk Tien-čü városában székel. A város közepén nagy folyóvíz van; a város egyik fele az egyik, a másik fele a másik oldalon

¹ Erről említést tesz Abū Dulaf máskülönben nem éppen szavahihető kínai útírajza is: Jāqūt Mu ħġam, ed. Wüstenfeld, III, 450. köv. l.

² Māni említése szerzőknél nagyon furcsa. Māni tanait, helyesebben «a kételvűség könyvet» (*öl-cong-king* l. Chavannes et Pelliot, i. m., Journ. As. XI, I, 151) Fu-tan nevű perzsa csempészte Kínába 694-ben; a tan Honan tartományban terjedt el leginkább, de arról szó sem lehet, hogy a kínaiak uralkodója manicheus lett volna, mint azt szerzőnk sejteti. Mivel előadásának forrását megállapítani nem lehet, elbeszélésének értékét elbírálni bajos. Ha t. i. előadása al-Ġaihānī forrásművéből ered, valószínű, hogy a Māni követőiről szóló adatok a Honan tartományban elszaporodott manicheusokra vonatkoznak, akiket a kínai kormány 843-ban száműzetett; ha azonban előadásának forrása későbbi eredetű, fel kell tételeznünk, hogy e forrás szerzője a Keletturkosztánba telepedett, részben manicheus ujjurokat kínaiaknak vette, mivel kínai fönnhatóság alatt állottak.

³ A legrégebb kéziratban *تيجو* *Tiġū*, az újabbak olvasásai nem vehetők figyelembe. Mivel a bevezetésben közölt párhuzamos szövegek alapján nyilvánvaló, hogy csakis *Xumdam*, vagyis Szi-ngan-fu városáról, a thang dinasztia egykori fővárosáról lehet szó, biztosra vehetjük, hogy e névben is *Xumdan* lappang. Tudjuk azonban, hogy egyes arab írók a középkori kínai fővárost *madinat baybūr* néven is emlegették (l. Mzik, i. m. 184. l.), ami annyit tesz, mint *baybūr* vagyis «a menny fiának városa». *Baybūr*, mint már a bevezetésben jeleztük (l. a 22. l.), nem más, mint a kínai *tien-cu*, a kínai császár címének fordítása. Valószínű, hogy a *Tiġū*, vagy *Ti-čü* névben a város kínai nevének arabbetűs átírása rejlik.

terül el; az egyik oldalon a király lakik seregével és udvaroncaival, a másik oldalon az alattvalók s a köznép foglalnak helyet. Uralkodójukat Tamrâč-γân¹ és Farfūr néven nevezik.

Kína népéről csodálatos históriákat mondanak el. Ezek egyike, amelynek hallatára megáll az ember esze, úgy szól, hogy az uralkodó egyszer egy évben tart kihallgatást egy széles téren; a tér kapujánál hatalmas fadarab van felállítva, mellette éles fejsze. Aki szolgálattétel végett a király elé járul, szolgálatát elvégezve a fejszét felemeli s a fatörzsre csapást mér, de egy csapásnál többet nem mér: mire az ülés véget ér, a fatörzsből nagy szobor-képet faragnak, tagokkal, tisztán, akár ló, akár ember, akár más-minek alakját. Ügyességük netovábbja abbau áll, hogy mikor az első egy ütést mért, a másik a fejsze csapásának láttára menten tudja, hogy kívánságának miféle alak felelt meg. Ez, tényleg, a tudás legnagyobb tökélye. Tollal festett rajzok és egyebek felekezetük és szokásuk értelmében Isten tiszteletének jellegével bírnak, mert Mânü erre vonatkozólag azt a parancsot adta nekik s azzal vezette őket félre, hogy a bölcselők állítása szerint, mint ők mondják, mi is a bölcsélet? az, hogy az ember Isten — dicső és magasztos legyen — tetteit utánozza képességei szerint.²

Azt is beszélte, hogy vannak bizonyos emberek a piaci árusok közül, akik a városban körutat tesznek és különböző holmikat, gyümölcsöt és más egyebeket árusítanak. Van egy kocsi, amely részükre készült; erre ráülnek és portékájukat ráteszik. E kocsi barom nélkül jár, a nélkül, hogy azt bárki is hajtáná, miközben az illető rajta ül; egy talizmán (fortélyos készülék) van reá alkalmazva, úgyhogy mindenüvé hajthat, ahova akar, és ott folytathatja útját, ahol akarja.³ A ruhák, amelyeket ebben az országban szőnek, olyanok, hogy ezen ipar fölött az ész ámulva marad és még elképzelni sem tud.

¹ Tavγâč Mahmūd al Kâšyari szerint (I, 387) Mâsin, vagyis a tulajdonképpen Kína neve, de jelenti az ujugrokat is; szerzőnk nyilván a szó első jelentésére gondolt.

² Szerzőnk elbeszélése zavaros. A manicheusok Középázsiaiban híres szépírók voltak s a perzsák Mânit «festőnek» nevezik (Chavannes et Pelliot, i. m. 315. l.; Hamdallah Mustawfi, *Nuzhat al-qulûb*, ed. Le Strange, Gibb Memorial XXIII, Leyden, 1919, p. 257 = 250.) azonban arról nem tudni semmit, hogy mint szobrászok különösebb ügyességre tettek volna szert, annál is inkább, mert isteni tiszteletük anikonikus volt. E leírás inkább a pogány kínaiakra illik.

³ Úgy látszik, biciklihez hasonló, lábbal hajtott járműről van szó.

Fejezet bizonyos társaságról, amely hazug módon prófétaí küldetésre hivatkozik. — Ezekről bizonyítékokkal igazolt hírek érkeztek, melyeket Kínából hoztak. A történelem lapjain fel van jegyezve, hogy egy időben az iszlám egyik királya Kína királyához követet küldött. Ez elbeszélte, hogy midőn Kína királyának színe elé került és előtte hódolatukat és tiszteletüket bemutatatták, «az uralkodó szolgálatában» úgymond «egy társaságot láttam, amely magát körülmetélte s a király meghittei közé tartozott. Ezek közül többen az összes nyelveket beszélték.» Majd így folytatta: «Ezek közül az egyik időnként felkeresett s a khán üzenetét adta át nekem s az én válaszomat juttatta vissza. Egy nap felkeresett s az uralkodó beszédét juttatta tudomásomra. Ennek az embernek a külseje oly szép volt, hogy minden emberi lény magánkívül lett lehető legnagyobb szépsége láttára. Szemügyre véve, kebelén anyajegyet vettem észre, amely az ingen alul átsillant s a testtagok finomsága, valamint az anyajegy élénk színe az ing alól úgy tűnt elő, hogy az ember gyanakodni kezdett, hogy az a bizonyos ember talán meztelen. Ezen úgy megzavarodtam, hogy szóhoz sem tudtam jönni.» Mondá: «Az ifjú így szólt: „Hát téged mi lelt?” Felelém: „Ruhád finom volta miatt”. Az ifjú mosolygott és így szólt: „Te talán azt hiszed, hogy ez az ing csak egy?” Akkor vettem észre, hogy öt ing van rajta egymásra húzva és mind e ruhák dacára öltözeke oly finom volt, hogy az az anyajegye az öt ing alól úgy átsillant, hogy azt mondtad volna, hogy talán meztelen. Vannak azonban önáluk más ruhaneműek, amelyek közül némelyeket Khoraszán vidékeire is kivisznek, más elegáns és csodás fajtákkal.

Holmiuk anyaga elefántcsont, tömjén (i) és saqlabi-gyűrűkövek borostyána. Ez utóbbi bizonyos fának a mézgája a szlávok tengerében és noha országukban a borostyán előfordul, mivel színe feketébe üt át, nem szeretik, ellenben a másik gyűrűköborostyánt jó áron vásárolják és (varázslatot) oldó (szert) csinálnak belőle. Azt mondják, aki magánál tartja, a szem meg nem veri.

Kína tartománya közelében nagy folyóvíz van; e völgyben sziget terül el s a szigeten erős vár áll. E vár lakói bizonyos csoport a *szajjidok* (Ali khalifa leszármazottai) és Ali hívei közül; ezek követek a muszlimok és Kína népe között. Oda számos kereskedő veszi útját, árukat mutatnak be nekik, ők pedig azokat Kína királyához juttatják el s ellenértéküket elhosszák. Ali — béke vele — az igazhívók parancsnoka szajjidjainak és

fiainak egyik csoportja. Umajjah fiainak uralma idejében, Khoraszánba ment s ott vett szállást.¹ Midőn ezt látták, hogy Umajjah fiainak őse üldözöbe veszi őket s attól féltek, hátha kezeibe esnek és hogy hiába tognak legyilkoltatni, felkerekedve, keleti irányban vették útjukat, de sehol maradásuk nem volt, míg végre Kína országába jutottak. Annak a bizonyos folyónak partjához érve, a járőrök nem engedték őket a vizen átkelni. Mivel visszatérni nem tudtak, azt mondták: «mögöttünk a kard, előttünk a folyó». A vár pedig, amely azon a szigeten volt, emberektől üres volt, azért, mert a szigeten sok kígyó hatalmasodott el s a sziget lakóit onnan távol tartotta. Ali hívei tehát azt mondták: «E kígyókat elviselni könnyebb, mint a kardot elviselni», erre a várba mentek, a kígyókat leölték, vízbe hányták, úgyhogy a várat rövid idő alatt a kígyóktól megtisztogatták s ott elhelyezkedtek. Kína khánja megtudva, hogy rossz szándékuk nincs és hogy szükségtől kényszerítve kapaszkodtak oldalába, ott hagyta őket és részükre adományokat és zsoldot rendelt, hogy ebből megélhessenek. Azok ott elhelyezkedtek, gyermekeik elszaporodtak s a kínai nyelvet elsajátítva, a követek szerepét játsszák Kína királya s a muszlimek uralkodói között.

Kína népének legnagyobb része Māni felekezetéhez tartozik, ellentétben Qitā és Tʿyr népével, akik közül egyesek a Napot imádják, mások pedig keresztények, egyébként az összes vallások megtalálhatók, a zsidó felekezet kivételével.² Tʿyr népének nagyobb része keresztény; szabályaik és erkölcsaik az uralom dolgában a mai napig közismertek. A róluk való megemlékezést ezekben foglaltuk össze. Vége.

¹ Hasonló mendemondákat említ Abū Dulaf kínai útleírása (Jāqūt, Muʿgam, ed. Wüstenfeld, III, 447); szerinte Baʿrāğ bajuszt viselő de szakállatlan török törzsének királya Ali házából való, még pedig Jahjā b. Zaid utódai közül. Egy koránpéldányt imádnak s azt tartják, hogy Zaid az arabok királya és Ali, a próféta veje, az ő istenük. Dimišqi kozmográfiája (ed. Mehren, 168: 1.) szerint Sanf (Hátsó-indiában? a Kína felé vezető tengeri úton, l. Ibn Xord., Bibl. Geogr. Arab. VI, 68 köv. 1.) városának lakói muszlimek, keresztények és bálványimádók; a muszlim vallás ʿOtmān kalifa idejében jutott el hozzájuk; majd Ali utódai telepedtek le benne, menekülve az omajjádok és al-Ḥaǧǧāǧ elől. E szerint ezen állítólagos Ali-ivadékok ʿAbd al-Malik idejében, a VII. század vége felé hagyták el hazájukat.

² Szerzőnknek aligha van igaza; a kaifongi zsidó hitközség elég régi.

III. Értekezés a törökökről.¹ — 1. A törökök nagy nemzet. Nemeik és fajtaik sokfélék, törzseik és altörzseik számtalanok. Egyesek közülök sivataglakók, mások mezőségekben élnek ugyan, de lakott országokban tartózkodnak. Nagy törzseik közé tartoznak a *γuzzijjak* (úzok), akik tizenkét törzset képeznek.² Egyesek neve *toγuzoγuz*, másoké *Tγr*³, *ismét másoké *Üč-oγuz*.⁴ Régente királyuk volt, akit *Tγr-xâqân* néven neveztek. Ennek nagy hadserege volt. E királynak ezer udvaronca és négyszáz rabnője volt; udvaroncai mindennap háromszor étkeztek nála s étkezés után mindegyik háromszor mézbort ivott.⁵ E király általános kihallgatást nem ad, senki sem látja, kivéve évente egyszer. Politikai tekintetben üdvös szabályaik vannak. Egyesek vándorlakók voltak, mások pusztákban és sivatagokban lakoztak, amelyek Transoxaniával szemben terülnek el, mások Xwârizm földjén.⁶ Midőn az iszlám zászlaja ebben a tartományban magasba emelkedett, muszlimekké lettek s az iszlámban kedvező benyomást hagytak hátra. Mikor a hitetlenek felülkerekedtek,⁷ hazájuktól eltávolod-

¹ A törökökről szóló leírást fordítás és kimerítő magyarázat kíséretében közzétette Marquart: *Über d. Volkstum d. Komanen*, Abh. d. K. Ges. d. Wissensch. Göttingen, Phil.-hist. Kl. N. F. XIII, 1., Leipzig, 1914, 40 köv. II. Sajnos, újabb kéziratokra, főleg Barthold kivonataira támaszkodó szövege helyenként téves.

² Mahmûd al-Kâşari szerint (I, 56) az úzok altörzseinek száma 22, Raşid ad-Dîn szerint ТРУДЫ ВОСТОЧНАГО ОТДЕЛЕНИЯ ИМПЕРАТОРСКАГО АРХЕОЛОГИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА, VII, Petersburg, 1868, 13., 27. II. 24. V. ö. Houtsma, *Die Ghuzenstämme*, Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl., II, 219 köv. II.

³ Barthold és Maquart újabb kéziratok nyomán: *Uiγūr*. Erről I. a Bevezetés 7. §-t.

⁴ *Üč oγuz* = «három nyíl» vagyis három törzs szövetsége, úgy, amint *toγuz-oγuz* «kilenc nyíl» 9 törzs és *on-oγuz* «10 nyíl» tíz törzs; v. ö. Németh, *On ogur*, Kőrösi Csoma-archivum, I, 1921, 152. I. A kifejezés előfordul a Köktörök felíratok egyikében is: X 32: *Das Heer der Ütsch Oguz sprach: «Ihr Vieh ist gestorben, ohne Pferde sind sie Kampfunfähig» und kamen uns zu unterwerfen; I. Radloff, Die alttürk. Inschr. N. F. 141. I.*

⁵ *Regente. . . ivott!* csaknem szóra megvan Gardîzi-nél a *Tγr* törzsről szóló leírás szövegében.

⁶ Barthold és Marquart szövegében, valamint a későbbi kéziratokban hiányzik.

⁷ Marquart: als die Ungläublichen Unruhen (Verlegenheiten) erregten; azonban *γäläbäh kârdân* = elhatalmasodni.

tak s az iszlám városaiba vonultak. Ezeket turkmân néven nevezik. Egyesek közülök erőre tettek szert olyannyira, hogy Čaγri-teyn¹ idejében kivonulva, a világot uralták és uralkodókká lőnek; Szeldzsuk családja egy ideig uralommal és hódítással volt elfoglalva. Egyik töredéküket qûn (kúnok) néven nevezik. Ezek Qita földjéről vonultak ki és központjaikat azért hagyták el, mert legelőjük szűkös volt. Ikingî, Qağqâr fia, Xwârizmsâh,² közülük való volt. Ezután egy csoport támadt ellenük, amelyet Qai³ néven neveznek. Ez számra és segédhadakra az előzőnél egyre számosabb lön s őket legelőikről eltávolította; ezek erre Sâri⁴ földjére mentek, Sâri népe viszont a turkmânok országába vonult s a Tuzzok a Pačinákijah országába kerültek, Armenia tengerpartja közelében.

2. Van közöttük egy másik törzs, amelyet *χirχiz* néven neveznek.⁵ Ezek nagyszámú tömeget képeznek. Lakóhelyeik bizonyos népfaj keleti határa s a Pačinák között terülnek el; Kímák tőlük északra van, Jayma és Xalağ nyugatra.⁶ A *χirχiz* egyik szokása abban áll, hogy halottait elhamvasztja. Halottam, hogy a *χirχiz* között volt egy köznépükhöz tartozó ember, akit Faγlnûn néven neveztek bizonyos esztendőben, aki körül meghatározott

¹ Dawûd Ğazri bek, Miẓâ'il b. Salcûg. b. Toqaq, a řaznavi-uralkodóház bukása után (Dandânqân mellett, Marw közelében, 1040 május havában: l. Barthold, *Turkestan*², 393 l.) Khoraszân királya; † 453 1061. V. ö. Ibn al-Aṭîr Misr, 1303, IX, 163 (a h. 432 événél); Barhebraeus, *Chron. Syr. ed.* Bedjan, 218. l. Minhâğ ad-Dîn, *Tabakât-i-Nâsiri*, trad. by Raverty, p. 126; Hamdallah Mustaufi, *Târiḫ-i-guzidâh*, ed. Browne, Gibb Memorial, XIV, 1, 436 köv. l.; Marquart, i. m. 42 köv. l.

² Ikingî b. Qučqâr, Barqyruq b. Maliksâh szeldzsúki szultán Xwârizmsâh címmel kitüntetett řwârizmi kormányzója, akit Qudan és Jâruqtaš nevű lázadók 1097-ben megöltek. Ibn al-Aṭîr, X, 92 (a h. 490. événél) Ğuwainî, *Târiḫ-i-ğahân-gušâi*, ed. Mirza Muhammad, Gibb Memorial, XVI, 2, Leyden, 1917. II, 3. l. Raverty, i. m. 233 l. (*Alan's son of Taghdâr, some call him Fahqâr*); Marquart, i. m. 49. l. Barthold, *Turkestan*², 324. l.

³ Ezeket omliti Jâqût is, Muğğam. ed. Wüstenfeld I, 33, a VI. klímaöv leírásánál; l. Maquart, i. m. 39. l.

⁴ Tabaristân földjén, a Kaspi tó déli partvidékén; l. Melgunof, *Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres*, Leipzig, 1868, 163–176. II.

⁵ Gardizi-nél az 5. törzs.

⁶ Határaik megjelölése Gardizi-nél hiányzik.

napon a nép egybesereglett és zenészek, valamint játékosok gyülekeztek köréje és italokat ittak. Mikor a gyűlés javában folyt, az az ember, mint valami nyavalyatörős, összeesett, mire megkérdezték, hogy az idén miféle események mennek véghez, mire ő az esztendő viszonyairól, bőségről és szűkölködésről adott hírt nekik, azok pedig azt gyanították, hogy az talán igaz.

Elbeszélés.¹ Mondják, hogy a ʿirziz országában négy vízzel folyó völgy van; ezek vize nagy völgybe folyik s a víz, amely e völgyben halad, hegyek és sötét barlangok között veszi útját. Beszélnek, hogy egy ember a ʿirziz közül kis hajócskát készített² s azt a vízbe vetette és szerette volna a végét megismerni. Néhány napig utazva, teljes három napon át sötétben folytatta útját s e három nap alatt sem a csillagok sem a nap sem a hold fényét nem látta. Utána egy pusztaságba érve és világosságot látva, a csónakból kiszállt. Közben, lovak dobogását hallva, egy fára kúszott s ott várakozva leült, míg végre mit látott? három lovas személyt látott jönni, akiknek termete oly hatalmas és magas volt, mint valami lándzsa, velük kutyák oly nagyságban, mint megannyi szarvasmarhák. Mikor közelébe értek és megpillantották, megkönnyörültek rajta, a fáról lehozták és saját lovukra ültették, hogy a kutyák ne bántassák, azután saját otthonukban biztonságba helyezték, ételt adtak neki és testének törpeségén csodálkozva, azt mondták, hogy ehhez foghatót még nem láttak. Utána az egyik közülök fogta, az egyik út elejére vezette s az utat megmutatta neki, hogy saját helyére térhessen vissza. Senki sem tudja, hogy azok micsoda nép és népfaj voltak.

3. Van egy más nép a törökök közül, akiket *ʿalağ*³ néven neveznek. Lakóhelyük Jûnus hegye volt; ez az aranyhegy. Ezek a toʿuzoʿuz rabszolgái⁴ voltak, azonban fellázadtak ellenük és

¹ Ugyanezt az elbeszélést adja elő al-Maqdisi (ed. Huart, IV, 95) a *Kitâb al-mamâlik wa-l-masâlik*, vagyis al-Ğaihanî nyomán.

² al-Maqdisi: rőzsét kötött össze, egy nagy tömlőbe bebújt s a folyóba vettette magát.

³ Gardîzinél a 2. törzs. A név igazi kiejtése vitás. Barthold Gardîzi fordításban *ʿallux*-nak olvassa s a karluk-törökök nevével azonosította; azonban Mahmûd al-Kâşgarî e nevet qal-ağ részekre bontva, «maradjatok veszteg» szavakkal magyarázza (III, 304), ami a *ʿalağ* olvasás mellett szól. Ugyanúgy Rasîd ad-Dîn, ed. Berezin, i. m. 24. l.

⁴ Gardîzi szerint a *ʿalağ* Turkistân ʿânja ellen lázadtak fel; al-; Aulî e khânt a toʿuzoʿuzzal azonosítja.

velük szembe fordultak. Egyesek közülük az iszlám országaiba jöttek. Kilenc csoportot képeznek ; három a Ğikilt,¹ három Haskalt, egy Bulâq, egy Kuwär-kin s egy Tazsan.²

4. Egy másik nép a *Kimák*.³ Ez olyan nép, amelynek házai és falui nincsenek, hanem erdőkben, fák mellett és vizek között tartózkodik. Ezek szarvas- és aprómarhagazdák, tevéik nincsenek, mert a teve nem él országukban. Országukban nincs só, hanem vannak kereskedők, akik országukban egy font sőt egy szép cobolybőrért adnak el. Táplálékukat nyaranta lótej képezi, télen csikokra vágott hús. Ebben az országban sok hó esik ; vannak üregeik,⁴ amelyekbe a hóesés kellemetlenségei elől vonulnak.

5. Kimák országától jobbkéz felé három nemzet lakik, akikhez kereskedők viszik az árukat. Ezek senkivel sem váltanak szót s adásvevésük párbeszéd formájában nem történik, hanem a kereskedők hozzájuk viszik a holmit és leteszik ; a másik fél eljő s az árát azzal szemben elhelyezi : ha a holmi gazdája meg van elégedve, az ellenértéket fogja és az árut ott hagyja.⁵ Ezek a tüzet s a vizet imádják. Ennek az országnak áruit tisztára részcsészék képezik. Évente van egy meghatározott napjuk, amikor a halottakat elhamvasztják. A halottakat nem siratják meg, hanem azt mondják : Mi a fölséges Teremtő — dicsőítség és magasztaltassék ő — végzésével meg vagyunk elégedve. A Kimák közelében, majdnem a qiblah (Mekka) irányában, van egy nép, amelyet Masrabah⁶ (?) néven neveznek ; ezeknek külön törvényük van ; lakóhelyeiket erdők és rengetegek képezik.⁷

6. A *pācinākijān* (besnyők) oly nép, amely folyton utazik és úgy saját országában, mint minden helyen oda megy, ahol sok eső esik és sok fű akad. Országuk egyik irányban három (? har-

¹ Gardizi a Ğikil vagy Ğigil népét előadása végén ismerteti.

² Említve a Muğmil at-tawāriḡ Királyjegyzékében.

³ Gardizinél a 3. helyen.

⁴ Gardizi: vízhelyeik, a föld alatt fából, ahova télen inni vihetik állataikat.

⁵ Az itt közölt leírás Wisù népére illik, akik Jāqūt szerint a volgai bolgárok mögött laknak. V. ö. Muḡgam, ed. Wüstenfeld, I, 726 ; IV, 944 ; Qazwini, Kosmographie II., ed. Wüstenfeld, Göttingen, 1848, 416, l. Az egész részlet Gardizi-nél hiányzik.

⁶ E népnév máskülönbben ismeretlen.

⁷ Ettől kezdve szerzőnk előadása olyan sorrendet követ, mint Ibn Rustāh, Gardizi és al-Bakri.

minc?) napi út. a másik irányban harminc napi út. Körülöttük néhány törzs van: észak felé fekszik a qipčaq országa, délnyugatra a xazar, nyugatra pedig a šaqālibah országa. Ezt a népet päčinäkiān néven nevezik; ezeknek a xazar, šaqālibah s a qipčaq népével folytonos harcaik voltak. Sok a vagyonuk, nagy a jólétük és bőségük; fegyvereik nagyszámban vannak, valamint hadijeleik és dobjaik.

A päčinäkiān s a xazar földje között tíz napi járó út van csupa sivatag, erdő és rengeteg között; külön e célra kiszemelt út nincs, hanem ezen az úton, a csillagok fénye mellett, nagy fáradsággal haladnak.

7. Ami a xazar országát illeti, ez hosszú és széles földterület; egyik oldala felől nagy hegy terül el; e hegy lábánál két törökfajta nép száll le; az egyik népet Túlās, a másikat Alūḡnah¹ (?) néven nevezik; e hegy Tiflisz földjével határos.² Az a szokásuk, hogy midőn királyuk lóra ül, tízezer lovas élén nyargal; minden lovas egy-egy válogatott, két könyök méretű szeget cipel magával és minden helyen, ahol leszállnak, e szegeket földbe erősítik és pajzsukat arra akasztják s egy órán belül a sereg körül falat teremtenek, hogy senki éjjeli támadást ne intézhessen ellenük.³

8. Van még egy más nép is közülük, akiket *Burdās* néven neveznek; ez a Burdās a xazar tartományaihoz tartozik; köztük s a xazar között tizenöt napi járóút van. Ezek a xazar királynak hódolnak; tízezer lovas nyargal közülük. Főnökük és előjárójuk nincsen, ellenben minden szálláson van egy vén, akihez fordulnak, ha valami ügyük akad, s az ő ítéletével beérik. Köztük s a päčinäkiān között folytonos viszályok és harcok dúlnak. Országukban sok a méz. Két fajtát képeznek: az egyik fajta a holtakat eltemeti, a másik fajta a holtakat elégeti. Fájuk javarészből a xiling (nyirfa). Tartományuk mindkét irányban hétnapi járásnál nem nagyobb.

9. Van még egy más török nép is, amelyet *mağḡarijah* (magyarok) néven neveznek. Ezeknek nagy tartományuk van; tartományuk területe mindkét irányban száz farszach. Midőn királyuk

¹ Ibn Rustāh: Luḡar; a név al-Jaufi összes kézírataiban el van írva.

² E mondat Gardizínél hiányzik, de megvan Ibn Rustāh-nál.

³ Hiányzik Ibn Rustāh-nál, megvan Gardizínél.

kilovagol, húszezer lovas lovagol ki vele. Főnöküket kändäh néven nevezik. Vannak kunyhóik és saját lábasjóságukkal utaznak. Földjük a Rûm Tengerrel szomszédos. Két folyó van, amely országukban folyik s a Rûm Tengerébe szakad ; e nép tartózkodási helye e két folyó partján terül el ; az egyiket Dûfâ, a másikat Itil néven nevezik s e két folyó a χwârizmi Ġaiḥûn-nál (az Oxusnál) nagyobb.¹ Köztük, a szlávok s az oroszok² között, folytonos harcok dúlnak ; ezek e társaságot állandóan leigázzák, hadifoglyaikat fogságba hurcolják, Rûm-ba viszik s eladják.³ Kereskedés révén állandóan nagy jólétre tesznek szert.

10. Ami a *saqlûb*-ot illeti, az nagy nép ; köztük s a pāčînâ-kiján között tizenhat napi⁴ járót van ; azonban tisztán kivethető út nincsen, hanem rengetegek és forrásvizek vannak.⁵ Tartózkodási helyük erdők között van. A tüzet imádják és halottaikat elhamvasztják. Vetésük állandóan a köles. Italuk mézből készül ; fegyvereik a szekerce s a lándzsa ; paizsaik rendkívül szépek. Van egy főnökük, akit Swiet-nek neveznek és minden előjárójukat e néven nevezik. A főnök helyettesét Sûpang néven nevezik. Van egy városuk, amelyet Xarwât (?) néven neveznek. Minden hóban egymás között háromnapos vásárt tartanak ; a környék népe eljő és adás-vevést végez.

11. Az oroszok a tenger egyik szigetének belsejében laknak, mely sziget hossza és szélessége mindkét irányban háromnapi útnál nem nagyobb. E szigeten erdők és rengetegek vannak ; köröskörül tenger veszi körül. Ezek állandóan rablásokat követnek el ; megélhetésük és keresetük forrásának a kardot tekintik. Ha közülük valaki meghal és fiú- vagy leánygyermek marad utána, az egész vagyont a leánynak adják, a fiúnak ellenben egy kardnál többet nem adnak s azt mondják neki : «Apád karddal szerezte vagyónát, te is apád nyomdokaiba lépj !»

¹ Jellemző Gardízi kivonatoló módszerére az a mondat, miszerint ez a tartomány a Rûm Tengerével határos ; elbë a tengerbe két Ġaiḥûn folyó szakad. Ibn Rustâh szerint a két folyó közül az egyik a Ġaiḥûn-nál nagyobb.

² Ugyanígy Gardízi.

³ Ugyanígy értelem szerint Gardízi.

⁴ Így az újabb kéziratok ; a régiebb szövegekben, úgy látszik, *mintegy itz* állt.

⁵ Így Gardízi,

A könyvekben megvan írva, hogy ez volt a vallásuk, míg végre Muštafa (Muhammed) ő felsége, Allah imája rajta, kívándorlásának 300. esztendejében¹ keresztényekké lettek s a keresztények vallását átvéve, azok a kardokat hüvelybe dugták. Mivel másféle keresetet nem ismertek és kereset után áhítoztak, még hozzá bajba is jutottak és életük szűkös lön, az iszlám vallása megtetszett nekik és muszlimekké lettek.² Ami őket az iszlámra serkentette, az volt, hogy a portyázás s a szent háború meg lesz nekik engedve. Erre Xwārizmsāh szolgálatára követeket küldtek; e követek négyen voltak, uralkodójuk hozzátartozója közül. Az uralkodó ugyanis független ember volt, melléknevén Wladimir, úgy amint Turkesztán királyáé ḡaḡān és Bulḡār királyáé batbatū. Mikor a követek Xwārizmsāh-hoz érkeztek, az jó szívvvel volt hozzájuk, mivel az iszlámot áhítozták, kitétetésekben részesítette őket és néhány imámot küldött, hogy őket az iszlám vallási törvényeiben kioktassák. Utóbb mindnyájan muszlimekké lettek.³

¹ Az évszám vagy téves, vagy nem teljes; Ibn al-Atīr szerint az oroszok a h. 385. évében vették fel a kereszténységet; Jahjā al-Antākī szerint (ed. Cheikhō, Eutychius történeti művének II. k. 168. l.) a h. 377/987–8. esztendejében.

² Ez, természetesen, nem igaz.

³ A szerző az oroszokat a khazarokkal téveszti össze. Ibn al-Atīr ugyanis azt állítja, hogy a h. 355/965. évében (vagyis ugyanazon évben, mikor az oroszok Sarkelt, más néven Blavēža-t elfoglalták) a törökök egy törzse a khazarok országát szállta meg. A khazarok Xwārizm népéhez fordultak segítségért, azok azonban nem nyújtottak neki segítséget, hanem azt mondták: «Ti hitetlenek vagytok; ha muszlimokká lesztek, megsegítünk». Erre királyuk kivételével az iszlámra tértek át. Xwārwizm népe csakugyan megsegítette őket s a törököktől megszabadította; ezután királyuk is muszlimmá lön. (VIII, 186; v. ö. Marquart, Streifzüge, I. köv. II.) Azonban Ibn al-Atīr előadása sem vehető készpénznek, mert Ibn Hauqal szerint (Bibl. Geogr. Arab. II, 14; 281) az oroszok 358/969-ben elpusztították Bulgār, Itil és Samandar városait, következésképp a khazarok Xwārizm népétől effektív segítséget nehezen kaptak. Szerzőnk forrását megállapítani bajos; szavai elárulják, hogy ismerte Ibn Faḍlān követségének leírását; e munkából merítette a Batbatū (Blatawar) nevet; az az állítása, hogy szerencse, hogy az oroszoknak lovaik nincsenek, Masʿūdī Aranyréteinek (Misr., 1346, I, 115) arra a megjegyzésére emlékeztet, hogy ha a khazaroknak hajóik volnának, ebből a muszlimekre nagy kár származnék.

portyázás céljából messzeeső országokba vonultak s a tengerhajókon szünet nélkül utazva, minden hajón, amelyre rábukkannak, rajtaütnek és vagyonukat elkobozzák. Erő dolgában hatalmasabbak az összes népeknél, csak épp, hogy lovaik nincsenek, mert ha lovaik volnának, nagy csapás gyanánt nehezednének az összes teremtményekre.

A fejezet a szerző mecénásainak, Abû Muzaffar Iltamiš, Delh szultánjának és minisztere, Muhammed b. Abi Saïd al-Gunaidi émelygős magasztalásával végződik.

KMOSKÓ MIHÁLY.

LOVAGGÁÜTÉS ÉS ESKÜVŐ AZ AVIGNONI PÁPAI UDVARBAN.

A középkori lovaggáütés szertartásai általánosan ismertek. Ismerjük a ceremóniát, amelyet ezen ünnepélyes aktusnál követtek, amely a szertartás részleteit, annak lefolyását szabályozta. Ilyen ceremóniát őrzött meg részünkre pl. az a forrásunk, mely Vilmos hollandi grófnak 1247-ben történt lovaggáütését írja le,¹ noha ennek hitelességét, illetve egykorúságát már a Böhmer-féle Regesták kétségbevonták. Valószínű, hogy ez a forrás tényleg nem egykorú, hanem a XIV. században keletkezett és így az akkori szokásokat örökíti meg.² Roth von Schreckenstein *Die Ritterwürde und der Ritterstand* című művében kimerítően tárgyalja a lovaggáütés szertartását és annak egyes részeit és munkájából az érdeklődők részletes tájékoztatást nyerhetnek úgy a kérdés forrásairól, mint irodalmáról. A lovagi intézmény jelentősége és szerepe a középkor társadalmi és államéletében szintén közismert, valamint közismert az is, hogy a lovagi intézménnyel minő jogok és kiváltságok, és minő terhek voltak egybekötve. Hogy e terhek nagyon sok esetben az illető teljes elszegényedését eredményezték, erre a középkor életéből számos példát lehetne felhozni. A terhek, melyek a lovagi méltósággal annak birtokosára nehezedett, már a lovaggáütéssel kezdődtek, amely nem volt olcsó, hanem tetemes anyagi áldozatot kívánt meg a jelölttől. A magdeburgi Schöp-

¹ *Magnum Chronicon Belgicum*, kiadva Pistorius *Rerum Germanicarum Scriptores* III. köt. a 266—267. oldalon.

² Böhmer, *Regesta Imperii*, Stuttgart, 1844. a 4. lapon. V. ö. Roth von Schreckensteinnek a szövegben idézett munkáját, 241. oldal, 1. jegyzet.

pen-chronik már az 1276. évhez följegyzi, hogy a fiatal szász urak a lovaggáütés alkalmával kontrahált adósságokat igen gyakran nem tudják megfizetni.¹

Azokban a pápai számadásokban, melyeket a Görres-társaság közzétesz, XXII. János pápa idejéből maradt reánk egy számadás, mely a pápai udvarban 1326-ban lefolyt lovaggáütés költségeit részletesen feltünteti. A darab érdekes és ritka voltánál fogva megérdemli, hogy vele részletesebben foglalkozzunk.

Általában azt tartják, hogy csak az üthetett valakit lovaggá, aki maga is szabályszerűen lovaggá volt ütve. Azonban ezt többen kétségbevonták, így kétségbevonta ezt Strantz 1853-ban második kiadást ért művében² és Roth von Schreckenstein csatlakozik Strantz felfogásához. Utal arra, hogy egyházi személyek, püspökök, apátok, a jeruzsálemi Szentsír templomának quardiánja kimutathatólag végezték ugyan a lovaggáütés szertartását, de arra sehol sincs adatunk, hogy ők maguk is elnyerték volna a lovaggáütést. Sőt a jeruzsálemi Szentsír lovagjaira nézve megjegyzi, hogy kezdetben ezt a lovaggáütést is világiak, fejedelmi és lovagi rangban álló zárandokok végezték és csak később gyakorolták azt a Szentsír quardiánjai. Hivatkozik Detmar krónikájára, mely szerint 1346-ban a dán királyt Erich szász herceg ütötte a Szentsír lovagjává. Fölhossa azt is, hogy 1435-ben János és Albrecht brandenburgi örgrófok szentföldi zárandoklata alkalmával ezek egyike 28 személyt ütött lovaggá.³ Arra tehát, hogy egyházi személyek, illetve ezek világi megbízottai végezték a lovaggáütést, van példánk és az 1326-iki számadás egy újabb adalékot szolgáltat ehhez.

Lovagi rangot, az eques auratusi rangot az egyes pápák többízben adományoztak. Ez a lovaggákrealás breve útján, tényleges lovaggáütés nélkül történt. XIII. Gergely idejéből, 1572—1585, több oly esetről van tudomásunk, amidőn a

¹ Idézve Roth von Schreckenstein említett művében a 366. lapon.

² Strantz, *Geschichte des deutschen Adels*. I. 132.

³ U. ott, 240. old.

pápa aransarkantyús lovaggá avat egyes személyeket. Hogy ez alkalommal nem rendjel, hanem a lovagi *méltóság* adományozásáról van szó, az kitűnik abból, hogy XIII. Gergely idejében egy bizonyos Fusco folyamodik a pápához, hogy érdemei elismeréséül, melyeket magának mint egyetemi jogtanár szerzett, neki az aransarkantyús lovagi méltóság (*dignità*) adományoztassék, ami meg is történt.¹ Hogy a pápa helyett azután megbízottai, legátusok stb. gyakorolták e jogot, arra is van példánk. III. Pál pápa 1539 ápril 14-én a Sforzákat ruházta fel ezzel a joggal.² Az 1326-i eset azonban tényleges lovaggáütés, a pápai udvarban, a pápa nevében és megbízásából történik és szinte egyedülálló eset.

A lovaggáütést XXII. János pápa megbízásából testvére Petrus d'Ozia (Duése) caramani vicomte végezte. Személyiségével még lesz alkalmunk foglalkozni. A lovaggáütésben a Piacenzából származó Francesco Scotto részesült, kinek családja Piacenza előkelő, patricius családai közé tartozott.

E családok között a XIII. század második felében a Scottik családján kívül főleg a Landi-k családja játszott kiválóbb szerepet. A város polgársága végül is e két család körül csoportosult, mire megindult a versengés a város feletti uralom birtokáért e két család között. Ez a versengés 1290-ben a Scottik győzelmével végződött és Alberto Scotto elismertetett Piacenza urául. Ezzel a guelf-párt jutott a hatalom birtokába. Alberto uralma a felső-olasz városi signorik uralmának tipikus képét mutatja. Folytonos intrikák és küzdelmek töltik be uralmát. Barátságos viszonyt tartott fenn Milano urával, Matteo Viscontival, de midőn ennek fia Galeazzo Visconti házasságra lépett Beatrix estei örgrófnéval, kinek kezét Alberto fia Francesco részére igényelte, Alberto Matteo ellen fordult és létrehozott egy szövetséget Milano ura ellen, hogy csakhamar újból vele lépjen összeköttetésbe. 1303 körül Alberto száműzetett Piacenzából, ahová csak 1307-ben térhetett vissza. 1307. és 1312-ben újból elűzetett

¹ Báró Reinhard Bibra, Würzburg; szíves közlése, aki évek óta foglalkozik az aransarkantyús lovagok történetével.

² Ugyanannak közlése.

a városból, amelynek 1312-ben újból ura lett ugyan, de már 1313-ban ismét elvesztette a hatalmat a város felett, melyet VII. Henrik császár Galeazzo Viscontira ruházott. Alberto Cremonában vonta meg magát, hol 1317-ben meghalt.

Albertonak két fiát ismerjük: Francescot és Bernardot. Francesco 1335-ben szerezte meg magának a Piacenza feletti uralmat, hol a guelf-párt feje és vezére volt, de már 1336-ban átengedte a várost Azzo Viscontinak. Ő maga Firenzuola várát nyerte birtokul.¹

Hogy minő alkalomból történt Francesco lovaggáütése 1326-ban, azt a számadás, sajnos, nem mondja meg. Mint-hogy azonban Piacenza városa a pápahű városok közé tartozott, a Scottik pedig a guelf-párt fejei és vezérei voltak, nem szenvedhet kétséget, hogy a pápai udvarban végbement lovaggáütés a szentszékkal szemben szerzett érdemeinek jutalmául történt.

A számadás, sajnos, nem oly részletes, minők általában a pápai számadások szoktak lenni, így pl. a Petrus d'Ozia esküvőjéről, vagy a IV. Kelemen koronázásáról szóló számadások, de még így is rendkívül érdekesen világítja meg az ünnepség részleteit.

Tartalmilag a számadás két részre osztható. Az első rész azokat a kiadásokat sorolja fel, melyek a lovaggáütéskor a vitézi felszerelés és ruházat körül felmerültek, míg a második rész az ünnepi lakomára tett kiadásokat foglalja magában.

A lovaggáütés XXII. János pápa egyenes, élőszóval tett meghagyására történt, 1326 ápril 13-án. A költségeket a kamara Bernardus de Podanhisnak, a sarlati egyházmegyében fekvő Lindia melletti Szt. Fronto-egyház rektorának, az Avignonban lakó Jacobus de Vacairacio-nak, Surdo udvari baromfikereskedőnek és Gran (Grandis) Vilmos pápai testőrnek fizette ki, amiből arra lehet következtetnünk, hogy nevezettek voltak megbízva az ünnepély rendezésével.

¹ A Scottikra nézve l. újabban Butler, The Lombard communes. London, 1906. c. munkáját.

A vitézi felszerelésre tett kiadások között első helyen szerepelnek a lovakra és felszerelésükre tett kiadások. Két lovat és egy barna teherhordó öszvért vásároltak. A lovak egyike herélt hátszló, a másika teherhordó ló volt. A felkantározott és vértezett hátszlóért 120 frt 15 toursi dénárt — 1440, illetve 5760 korona — fizettek.¹ Vajjon a hátszló az újonnan kreált lovagnak volt-e szánva, vagy talán fegyverhordozójának, azt nem tudjuk. Abból, hogy herélt lóról van szó, következtetni lehetne, hogy nem a lovagnak volt szánva. A pápai seregek részére vezetett XIV. századi zsoldlajstromok háromféle lóról tesznek említést, nehéz csatalovakról, melyek ménlovak voltak, kancákról, melyeket az ú. n. cavallerii — könnyű lovasok — használtak és a ronzzini-kről, — herélt lovakról — melyeket számadásunk equus bayardusnak nevez. A ronzzinik alatt nem lehet silányabb fajtájú lovakat érteni, a pápai lovászmesteri hivatal többízben megglehetősen magas árakat fizetett herélt lovakért.² A ronzzinikat általában a servientes armorum, valamint az íjászcsoapatok használták, miután a középkori felfogás szerint a lovagi méltósággal nem volt összeegyeztethető, hogy a lovac kancán vagy herélt lovon lovagoljon, hanem mindig ménlovat ült meg. Ez tehát arra mutat, hogy a vásárolt hátszló nem az új lovagnak volt szánva. A teherhordó lóért 50 frtot — 600, illetve 2400 korona — az öszvéért 25 frtot — 300, illetve 1200 korona — fizettek. Megemlítjük ezzel kapcsolatban, hogy a pápai istálló lóállománya XXII. János pápa idejében nem volt nagy — átlag 20—30 lovat és öszvért számlált — és hogy eredetileg a pápai istálló két részből állt, egy fehér és egy fekete istállóból, ami Schäfer szerint valószínűleg a lovak színéből magyarázható meg.³

¹ Az aranyforintnak átszámításánál egy aranyforint ércértékét 12 koronával vettem, vásárlókéességére nézve pedig 48 koronát. A koronában adott számok közül az első az ércértéket, a második a vásárlókéességet jelzi. Megjegyzem, hogy mindkét érték a háborúelőtti időre — 1914 — vonatkozik.

² Egy alkalommal pl. 65 és 53 frtot. Schäfer, *Deutsche Ritter und Edelknechte in Italien*. I. 64. oldal.

³ Quellen II. 164—165. old.

A két ló részére két nyerget vásároltak. Ezek mindegyike arannyal volt díszítve, bársonnyal takarva, rajta a pápa címere kihimezve. Az öszvér részére egy teherhordó nyerget vettek, mely el volt látva a teher megerősítéséhez szolgáló karikagyűrűkkel. Azonkívül hozzátartozott egy úti-zsák, két bőrrönd, kantárszár, hevederek és lótakarók. Mindez 37 frt 9 s 7 d-ba — mintegy 444, illetve 1776 korona — került.

A lovagi ruházat és felszerelés a következő kiadásokat tünteti fel: 2:359 m mechemelni és katalán¹ zöldszínű és per-set posztó 36 frt 12 sol. árban.¹ Két palást, melyek mindegyike nagy és kis evetbőrrel volt díszítve, továbbá egy köpeny részére való kis evetbőr dísz, valamint két kis evetbőr dísz a csuklyák részére 27 frtba került.² A lovagi ruházathoz vásároltak 2 db arannyal áttört szövetet, egy vörös cendalból készült takarót és egy db könnyű selyemszövetet 32 frt árban. Két kard, továbbá a sarkantyúk, két arannyal áttört szűk újjas, a hozzátartozó szövettel, övvel, négy vászonnadrág, persettel, selyemmel és cendallal díszítve, valamint a ruhák elkészítése 16 frt 15 sol.-ba került. Ily módon a lovagi ruházat és felszerelésre összesen 106 frt 16 font 2 sol.-t, vagyis 120 frtot — 1440, illetve 5760 korona — adtak ki.

A lovaggáütés alkalmából felszolgált lakoma alkalmával elfogyasztott élelmiszerek és ezek árai nincsenek oly részletesen

¹ 10 canna 1 palmata. A katalán posztónak terminus technicus a saya. V. ö. Schulte, Geschichte des mittelalter. Handels und Verkehrs II. köt. a glossariumban.

² «Pro 2 gannachiis de variis grossis et 1 de minutis.» Schäfer, Quellen II. 98. Gannacha, gannachia, a. m. a mai olasz guarnaccia, hosszú felsőkabát, Du Cange szerint toga, vestis talaris pro gannachia. A «variis», vagyis varium (vellus) a. m. evetbőr, a variis minutis a francia menu-vair latin alakja, ez alatt pedig oly evetbőrt értünk, mely négynél több sorban van elhelyezve. A variis grossis az ú. n. nagy evetbőr, amely előáll akkor, ha az evetbőr, illetve az azt ábrázoló heraldikai alakok, három sorban állanak. A nagy evetbőr francia terminus technicus a beffroi. L. Bárczay, A heraldika kézikönyve 59. oldal és a könyv végéhez csatolt heraldikai műszótárt.

feltüntetve, mint pl. az 1342-i koronázási lakoma számadásai-ban. Azonban még így is fogalmat alkothatunk magunknak a lovagi lakomáról. Kenyérre 15 l 1 s-t — mintegy 13 arany frt, 156, illetve 624 korona — adtak ki. A húsneműek két tételben vannak elkönyvelve. Beszereztek 4 ökröt, 32 ürüt, 6 borjút, 1 disznót, 66 kecskegödölyét, egy vaddisznót, azon-kívül közelebből meg nem nevezett mennyiségű szalonnát. E húsneműek költségei 118 l 1 s-t — 107 frt, 1284, illetve 5136 korona — tettek ki. A középfogások — interferenta — tétele alatt 50 kappan, 175 tyúk, 2 liba, közelebből meg nem nevezett mennyiségű sonka, szalonna és pácolthús sze-repel, amelyekért 55 l 4 d-t — kerek számban 48 frt, 576, illetve 1394 korona — fizettek ki, de ebbe bele van számítva a lakomához szükségelt gyertyák költsége is. Azonkívül a középfogások sorában szerepelnek még galambok is, melyekért, valamint az elkészítéshez használt fűszerekért, az ételek di-sztítéséért (festési munkák, festékek, az ahhoz szükséges szerek), valamint a középfogásokat elkészítő (szakács-) mes-tereknek 27 l 15 s 10 d-t — 24 frt, 258, illetve 1152 korona — fizettek. Sajtért, tojásért, süteményekért, az ezekhez szüksé-ges lisztért, 12 drb torta elkészítéséért, valamint gyümölcsért, ú. m. almaért és körtéért, valamint egyéb apróságokért 55 l 4 d-t — 48 frt, 576, illetve 1304 korona — fizettek ki. A konyha és az asztal részére azonkívül még különböző fűszer és mandula kellett 13 l 8 s árban (kerekszám-ban 12 frt, 144, illetve 576 kor.).

A konyha- és egyéb edények költségei 20 l 19 s 2 d-t tettek ki. A számadások e tételnél kétfülű cserépfazekakat, mo-zsarakat, továbbá tüzelőfát és szenet számolnak el. Két bur-gundi gyolcsból készült kéztörölő, 233 méter (100 canno, 1 canna 2·33 m) vászon az ebédlőterem és konyha asztalaira és tálalóira, a szakácsok kötényeire, valamint 9·32 m (4 canna) könnyebb minőségű vászonszövet a konyha részére 15 l 19 s 4 d-ba került. A vászonneműeket Ricardus Corboli udvari kereskedő szállította. Végül egy kiadási tételbe a legkülön-bözőbb tárgyak vannak összefoglalva, ú. m. tányérok, tálaló-talak, hordók, nyársak, rudak, kanalak, kisebb kosarak, bo-

rosedények, ételhordótartályok, halaskosarak, kötelek, kenderkóc, fahéj és só, üvegedények, bor- és sörösedények stb. Ezeket legtöbbször kölcsön vették és a bér, szállítási díj, valamint az elveszett darabokért fizetett kárpótlási összeg 21 l 13 s 2 d-t tett ki.¹

Az ünnepélynek összköltségei 322 frt 337 l 15 s 5 d-t tettek ki. Az utóbbi összeg forintra átszámítva, minthogy 1 libra 20 solidus ment, 6755·5 solidust, vagyis kerek összegben 294 frtot tett ki, minthogy 1326-ban 23 solidus ment egy aranyforintra. Ily módon az összköltség 322+294, vagyis 616 aranyforint volt. Ez az összeg, a fenti kulcs szerint átszámítva koronára, 7392, illetve 29,568 koronának felel meg, 1914 előtti értékben. Ebből látható, hogy a lovaggá-
ütés költségei elég tekintélyes összeget tettek ki.

★

A lovaggáütés szertartását, mint említve volt, a pápa megbízásából testvére, Petrus d'Ozia végezte. A pápa családja, mint tudjuk, Cahorsból származott s általában alacsony társadalmi állásúnak tartják, atyja, Arnold, állítólag szabómester vagy varga volt. Azonban ez a nézet téves, mert a pápa családja Cahors városának jómódú, vagyonos családai közé tartozott. Atyja a városi polgárok sorában a legtöbb adót fizetők között említették. Arnoldnak négy gyermeke volt, Jakab, a későbbi XXII. János pápa, aki 1244-ben született, Péter, Mária és Margit. A két leány délfrancia nemes családok sarjainak lett felesége, Mária Pierre de la Vie lovaghoz, Margit a Cahorsból származó János úrhoz ment nőül. E házasságok mutatják, hogy atyjuk Arnold nem volt alacsony származású. A két családból három bíbornok származott, Jakab, Arnold de la Vie és Gaucelin.²

Péter, a pápa testvére, a katonai pályára lépett. 1316-ban Fülöp francia királytól nemesi levelet nyert, 1317-ben pedig

¹ A számadás Schäfernél, Quellen II. köt. 98. oldal.

² V. ö. Verlaque művét: Jean XXII. Sa vie et ses oeuvres. Paris, 1883. a 3—6. lapon. Részletesebben P. Martin, L'Origin de Jean XXII. a Revue des questions historiques XIX. kötetében.

Róbert nápolyi király 100 livres évi járadékot biztosított neki a vele szemben szerzett érdemei jutalmául. Péter háromszor nősült, először 1273-ban, ebből a házasságból született fia Arnold, aki a pápai udvarban szintén szerepet játszott. Második felesége 1321-ben halt meg és rövid özvegység után 1323 december 22-én lépett harmadikban házasságra Briandával, Guillelmus d'Artaudi nővérével Avignonban ¹

XXII. János pápa trónraléptével testvére életében is jelentős fordulat állott be. 1316 augusztus 7-én történt János pápa választása és már röviddel reá feltűnik Péter a pápai számadásokban, melyek őt miles domini papae-nek nevezik.² A miles domini papae méltósága régóta fennálló méltóság volt, mely idővel megszűnt, de V. Kelemen idejében, 1305–1307 előtt ismét felújították. Viselői a pápa legszűkebb világi környezetét alkották és így a pápai udvarban előkelő szerepet játszottak.³ Ezért, de meg a rokoni kötelék miatt is, mely őt a pápához fűzte, érthető, hogy Péter különleges bizalmi állást töltött be, ami külsőleg is kifejezésre jutott. Többízben volt része kiküldetésekben és megbízatásokban. Amidőn 1317 januárjában Róbert szicíliai-nápolyi király és felesége Chateau-Neuf-Calcernier-ben és Pont-de-Sorgues-ban találkoztak Valois Károly feleségével és leányával Máriával, Károly kalabriai herceg feleségével, a pápa megbízásából a fejedelmi személyeket fogadók között Péter is

¹ U. ott.

² 1317 január 5-én. Schäfer i. m. II. 198.

³ A miles domini papae méltóságra nézve l. Haller, Zwei Aufzeichnungen über die Beamten der Curie im 13. und 14. Jahrhundert a Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken I. kötetében a 22. lapon, ahol a következők olvashatók róluk: «Milites domini quilibet eorum recipit tres vidandas et tres annonas pro equis etc!) cum feno et ferris et duos somerios, unam in premitendo rotam et alium in itinere et candelas iuxta ordinationem domini, quia de novo inducti sunt, et vestes, scilicet tria garmimenta recipit bis in anno cum fodris de vario et tondato. Ipsi serviunt domino et associant eum, quociescunque oportet.» A jegyzék, amint azt Haller megállapítja, u. o. 5. oldal, 1305 és 1307 között keletkezett.

jelen volt.¹ Amidőn 1324-ben János pápa Pont-de-Sorgues-ban találkozott II. Jakab aragon király fiával, Pedro infanssal, a pápa környezetében Pétert is megemlítve találjuk.²

Mint miles domini papae-nek, Péter úrnak lakását a pápai kamara fizette. A miles szintén egyike volt azoknak, akik régebben szabad lakásra tarthattak igényt, de János pápa idejében ez az igény megszűnt, és a miles, éppúgy, mint a pápai udvarnak egy egész sor alkalmazottja, lakbér-járulékból részesült. Ez a járulék az egyes hivatali kategóriáknak megfelelőleg magasabb vagy alacsonyabb, de mindig meghatározott összegű volt. Ha azután a tényleg fizetett lakbér a járuléknál magasabb volt, a különbözetet az illetőnek kellett viselnie, ha pedig a lakbér alacsonyabb volt, mint a járulék, az ebből fennmaradó összeget a kamara a maga javára levonta. Petrus d'Ozia lakbérjáruléka évi 10 l-ban — 87 arany frt, 1044, illetve 4176 kor. — volt megállapítva, ami jóval alacsonyabb volt, mint az általa fizetett lakbérösszeg. 1323 május 22-én a kamara az 1322 március 1-ig terjedő öt év és öt hónapi időre 54 l 3 s 4 d-t — mintegy 47 arany frt, 564, illetve 2256 kor. — fizetett ki neki, ami az általa fizetett bérösszegnek 29·17%-a volt. Azonban később a pápa külön rendeletére az egész általa fizetett bérösszeg, mintegy 170 font — 147 frt, 1764, illetve 7056 kor. — megtérítették neki. Halála után a kamara leszámolta az 1325 március 1-től 1328 március 1-ig terjedő időre eső lakbérjárulékkal. Ekkor is évi 10 l volt a járulék összege. A második leszámolásból megtudjuk, hogy Péter összesen 11 házban bérelt volt helyiségeket, melyekért összesen havi 6 l 16 s 6 d-t — kerekszámban 6 frtot, 72, illetve 288 kor. — fizetett, amire neki havonként 16 s 8 d térítés járt, így tehát tetemes különbözetet fizetett a maga zsebéből. Minthogy azonban 1332 április havában a kamara Petrus de Aulanak különböző személyek lakbérei fejében, kik között az elhalt Péter is említettik, nagyobb összeget fizetett ki, valószínű,

¹ U. ott, 87. old.

² U. ott, 93. old.

hogy az általa fizetett teljes lakbérösszeget a pápai kamara ezúttal is megtérítette neki.¹

Lakásának berendezéséről szintén a pápai kamara gondoskodott. Amidőn a pápai udvarba jött, a kamara három ágyat utalt ki neki,² majd 1316 december 17-én a Gordából származó Henrik avignoni kereskedőnek Péter és a pápa egyik unokaöccse részére szállított lakberendezési és egyéb tárgyakért 199 frt 8 s-t fizetett ki (2388. illetve 9652 kor.). Ezek között volt 11 db Spanyolországban gyártott, címerrel díszített szőnyeg, 9 db szőnyeg padok leterítésére, 3 derék-alj és 2 bocharam terítő, azonkívül vászonfüggöny, selyemszövet, nadrágok, négy kard, aranyozott sarkantyúk, kesztyűk, kalapok.³

A ruházat költségei, legalább részben, szintén a kamarát terhelték. Az esküvője alkalmából vásárolt ruhákról még alább lesz szó. Amidőn 1316 végén a pápai udvarba jött, mint miles domini papae, társaival együtt a kamara szám-lájára kapott ruhát. Petrus de Golga avignoni kereskedő a 9 miles részére skarlát és zöldszínű posztót szállított, darabját 50 frtéért. Ugyanakkor fia, Arnoldus, a pápai apród is kapott ruházatot társaival — számszerint 81 — együtt. Az apródok ruházata részére a nevezett kereskedő zöldszínű és csíkos posztót szállított, darabonként 24 frt árban.⁴

Hogy a pápa testvére háztartása részére élelmiszereket is kapott a kamara útján, az magától értetődik. Ő és fia, Arnoldus, egy ideig — mint látszik — közös háztartást vittek, talán Péternek harmadik esküvőjéig. 1325-ben külön háztartást vezetett úgy Péter, mint fia, Arnold, aki 1317-ben lépett házasságra Margareta de Insula-val, amint ezt a számadáskönyvek mondják. 1325 karácsony ünnepére ugyanis

¹ Schäfer id. m. 610., 615. és 617. oldal. Az avignoni kuriális lakáviszonyokról l. bővebben P. M. Baumgarten, Aus Kanzlei und Kammer, Freiburg i/Br. 1907 c. művét és Schäfer i. m. 603—604. oldal.

² Schäfer i. m. 605. old.

³ U. ott, 197. old.

⁴ U. ott, 198. old.

Péter felesége, valamint menyje, Margit, egy-egy ökröt kaptak ajándékba «cum noviter incipiunt tenere hospitia separata», mondják a számadások, melyek szerint a két ökör ára 18 frt, 192, illetve 768 korona volt.¹ 1326 húsvét hetében a két család a pápa többi rokonaival együtt összesen 24 ürüt kapott. Darabjuk 22 s 5 d-val van elszámolva és így egy ürü nem egészen 1 aranyforintba, 12, illetve 48 koronába került.² Ez a természetbeni ajándék nem szűnt meg Péternek 1326 november 26-án bekövetkezett halálával sem. Özvegye ez év karácsonyjakor 3 ürüt, a rákövetkező év húsvétjakor ismét hármat kapott.³ Éppígy kaptak a pápa rokonai bort is a pápai pincékből; 1325 szeptember havában 7 hordó bort szállított a pincemester az udvarnál tartózkodó pápai rokonoknak.⁴ Kenyeret is a pápai panhota szállított, így 1317 május havában Péter úr és Truelli villasiccai rektor familiaresei részére — 16 személy — 11 saumata — 19·80 mm — gabonát, egyenként 50 s, összesen 46 frt 7 s 8 d árban, 1320 november 30-án pedig 200 saumata gabona (360 mm) és 200 saumata (200 hl) bor beszerzésére 350 frtot — 4200, illetve 16,800 kor. — fizettek ki Rogeriusnak, Péter domicellusának.⁵ A háztartást akkor is ellátta a kamara, ha Péter úr távol volt Avignontól, így 1324 március 4-ikén, amidőn ő és fia az utóbbi lovaggáütése miatt távol voltak Avignontól, Raimondo Fabri házgondnok kezéhez gabona és egyéb élelmiszerekre 60 l-nál nagyobb összeget fizettek ki.⁶ Házi személyzete közül a most említett házgondnokon és domicelluson kívül a számadások megemlítik fegyverhordozóit, hol kettőt, hol egyet és káplánjait, Bandoini Vilmost és Raimundus Bernardit.⁷

Mint miles domini papae, Péter fizetést is húzott. Több ízben fordul elő a neki kiutalt fizetés a számadásokban, hol hosszabb, hol rövidebb időre, vagy egyedül neki, vagy fegyverhordozója, vagy mások fizetésével együtt. Az 1317 április

¹ U. ott, 95. old.

² U. ott, 96. old.

³ U. ott, 100. old.

⁴ U. ott, 151. old.

⁵ U. ott, 408. old.

⁶ U. ott, 453. old.

⁷ U. ott, 439—440. és 562., 581. oldal.

9-iki számadás szerint naponként 12 tourn járt neki, évi fizetése átlag 525 frt 4 s 2 d-t tett ki.¹

A számadásokban Péter mint Caraman vicomte-ja szerepel. Ezt a birtokot Bertrandus de Lautricotól vásárolta 1321-ben; a vételárt a pápai kamara fizette két részletben, összesen 21,322 l 16 s 3 d-t, kerekszámban 20,000 aranyforintot, 240,000, illetve 960,000 koronát.² Már előzőleg 1318-ban megvásárolta a colinói birtokot, amelyhez szintén a kamara adta a pénzt. Az 1318-i számadások szerint Péter többízben összesen 40,000, helyesebben 43,000 frtot — 516,000, illetve 2.046,000 korona — kapott e célra és pedig, mint látszik, részben mint kölcsönt, részben mint ajándékot, amely összeget részben a Bardik és a Peruzzik bankcégéhez utaltak át.³

D'Ozia Péter 1326 november 26-án halt meg. Temetésének költségeit szintén a pápai kamara viselte. A gyertyákhoz szükséges viasz 1975 fontot nyomott. Felhasználtak 208 gyertyát, 323 szövétneket és számos kisebb gyertyát, amelyeket Petrus Agarni avignoni kereskedő és Hugolinus Tinchacii pápai gyógyszerész szállítottak. Áruk 250 l — kerekszámban 218 frt, 2616, illetve 10,464 kor. — volt.⁴ Azonkívül egyéb temetési költségekre, így a bebalzsamozáshoz szükséges ökörbőrre és fűszerekre 20 l volt a költség.⁵ A halotti miséket a dominikánusok, minoriták, ágostonrendiek és karmeliták templomaiban mondták, amely alkalommal a pápa rendeletére nevezett kolostoroknak 15 l 15 tourn-t fizettek ki és pedig a dominikánusok- és minoritáknak 4—4 l-t, az ágostonrendieknek és karmelitáknak pedig egyenként 70—70 s-t adtak.⁶

D'Ozia Péter második felesége 1321 május havában halt meg; temetésének költségeit május 13-án számolja el a kamara. Ekkor is a már említett Hugolinus gyógyszerész szállította a gyertyákat, melyek súlya 11 quintale 37 l volt. Áruk

¹ U. ott, 561., 566., 572., 574.,
579., 582., 584. oldal.

² U. ott, 817. old.

³ U. ott, 815—816. old.

⁴ U. ott, 479. old.

⁵ U. ott.

⁶ U. ott, 747—748. old.

quintalenként 10 l 16 s 8 d volt, a fáklyák súlya 3 quintale 12 l volt, áruk ugyanannyi, mint a gyertyáké. A temetési kiadások között szerepelnek még vászonra, tömjénre és apróságokra tett kiadások, a ravatal felállításának költségei, a fáklyatartókra, a harangozásra tett kiadások és a papságnak adott összeg, a mi mind együttesen 12 l 13 s-t tett ki. Egy arannyal áttört selyem és egy cendal szövet 24 frtba került. A miseáldozatot ez alkalommal a dominikánusok és minoriták templomában mutatták be, akiknek a pápa rendeletéből 100—100 s fizettetett ki.¹

Péternek két gyermekéről tesznek a számadások említést, fiáról és leányáról. Az utóbbi 1322 őszén halálosan megbetegedvén, atyja őt gyógykezeltetés céljából Montpellierbe vitte, ahol, beleértve az utazást is, 14 napig tartózkodtak. Fia Arnoldus szintén velük együtt tartózkodott Montpellierben, ahol, beleértve az utazást is, 7 napig tartózkodott. Péter 32 lóval és teherhordóállattal indult útnak, Arnoldus pedig 12 lóval. A montpellier-i utazás költségeit is a pápai kamara viselte, kenyérre, húsrá, borra, szénára, zabra és egyéb dolgokra 145 l 12 s 10 d-t — 126 5/8 frt, 1518, illetve 6072 kor. — fizetett ki. A gyógykezeltetés azonban nem járt eredménnyel, Péter leánya meghalt és temetésének költségeit szintén a pápa viselte. A kamara 2 arany brokát szövetért és 60 szövetnekért 211 l 10 s 8 d-t fizetett ki, amely összegből a szövetnekekre 65 l 17 s 10 d esett.²

Péternek fiáról, Arnoldról már volt szó. 1317-ben pápai apród volt, 1324-ben lovaggá üttetik. Atyja halála után követte őt a caramani vicomte-ságban. 1329-ben a pápai palotában volt lakása.³ A lovaggáütést IV. Károly francia királytól nyerte el 1324 január havában Toulouse-ban, hol a francia király ekkor János cseh királlyal tartózkodott. A pápa rendelkezése alapján Arnoldus, atyja Péter, azonkívül a pápa unokaöccse, Petrus de Via Villemure és Calvireto ura nagy kísérettel keltek útra. Kíséretükben volt Petrus Marini saintesi

¹ U. ott, 684—685. old.

³ U. ott, 304. old.

² U. ott, 439—440. old.

kanonok, az avignoni püspöki kúria gondnoka, aki az úti-pénztárt kezelte. A lovaggáütést Arnoldus több más társával együtt nyerte el, majd ő maga is ütött egyeseket lovaggá. A francia király, kit ez alkalommal a francia nagyok nagyszámban vettek körül, a királynéval és a cseh királlyal együtt fogadta a pápa rokonait, kik nagyszámú fegyveres és lovas-csapat kíséretében érkeztek meg. A pápa megbízásából Péter a toulouse-i ünnepség befejezte után Cahors várában fogadta a fejedelmi személyeket, akiknek tiszteletére fényes lakomát is adott. A pápai kincstár a költségek fedezésére Marininek 2718 agnelli de aurot és 108 l-t fizetett ki, aki ezenfelül még 741 l 6 s 5 d-t vett át a toulouse-i officialistól.¹ Ezek az összegek aranyforinttá átszámítva mintegy 3812 aranyforintot tesznek ki, ami körülbelül 45,732, illetve 182,928 koronának felel meg.²

Arnoldus 1317-ben lépett házasságra Margittal, Jordanus de Jorio és felesége, Margit leányával. Az esküvőt szintén a pápa költségére tartották meg, azt 1317 szeptember 18-án és október 18-án számolták el. Az esküvő színhelye a Sorgues-tól északra fekvő Bédarrides (Bidurrida) pápai várkastély volt. Ami az esküvőhöz szükségeltetett, Avignonból szállították oda. A kastély helyiségeit rendbehozták és kijavították. Az esküvői lakomához beszereztek tyúkokat, marhahúst, disznóhúst, birkát, borjúhúst, azonkívül halakat és sajtot. Mindez a szállítással együtt, továbbá az ácsok, mészárosok és hajósok bérével együtt 220 l 10 s 3 d-ba került, míg a felhasznált faanyag költsége 57 l 5 s 9 d-t tett ki. Az ételek elkészítéséhez, valamint a süteményekhez 90¹/₄ l fűszer és 20 l cukor kellett, azonkívül 1¹/₂ quintale mandula a tengerentúli madarak etetéséhez. A lakomához szükségelt gyertyák elkészítéséről, a hozzájuk szükségelt gyertyabélről és egyebekről ismét Hugolinus gyógyszerész gondoskodott, aki a gyertyákért, fűszerekért, cukorért és manduláért 36 l 3 s

¹ U. ott, 818. old.

² Az agnellus de auro 1324-ben 26¹/₄ solidussal számíttatott. Az átszámításnál 26 solidusba vettük.

9 d-t kapott.¹ A lakoma elkészítésével három szakács foglalatoskodott, kiknek bére 40 s volt. Az abroszok és egyéb asztalneműekhez 32 corda 14 palmata vászon kellett, melyet Paulus de Sado avignoni kereskedő szállított 44 frt 17 s árban.²

A fiatal pár avignoni lakásának berendezéséről szintén a pápai kamara gondoskodott. A lakberendezést Ricco Corboli avignoni kereskedő szállította, aki ezért 520 frt 1 tourn-t — 6240, illetve 29,960 kor. — kapott. Szállított pedig egy bordói szövetből és gyapotszövetből készült derékaljat vánkossal együtt 14 frt 6 tourn-ért, egy selyem (cendal) és egy buche-ram takarót 43 frtért, egy csikolt takarót és 2 pár lepedőt 18 frtért, 5 db függönyt selyemmel (cendal) kivarrva 86¹/₂ frtért, 14 abroszt és 12 hosszú abroszt, melyek Ile de France-ban készültek, 10 nagy, 6 hosszú és 3 kis abroszt 45 frt 11¹/₂ tourn-ért, 3 lábszőnyeget 14¹/₂ frtért és 2 tarsolyt 2 frt 4 tourn-ért. A menyasszony és anyja részére 2 db zöld cendalt vásároltak ruhákra 10 frt 5¹/₂ tourn-ért. Nászajándékul a pápa ékszerekkel kedveskedett. Ezek a következők voltak. Két arany diadém gyöngyökkel és drágakövekkel ékítve, egyikük 150, a másika 78 frt árban (1500, illetve 7200 és 936, illetve 3744 kor.). Egy gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott ezüstöv és két smaragddal ékített aranygyűrű. Az öv ára 46 frt — 582, illetve 2208 kor. — az aranygyűrűké pedig 11 frt — 132, illetve 528 kor. — volt. Ehhez járultak még apróbb kiadások, vászon, selyem, cendal szövet, függönykarikák, zsinór 6¹/₂ frt árban.³

*

D'Ozia Péter, mint említve volt, 1322 december 22-én lépett harmadízben házasságra. Harmadik neje Brianda, Guillelmus Artaudi nővére volt, aki Bédarrides-en keresztül érkezett meg Avignonba. Bédarrides-ben a várkastélyban szállt meg és innen hajón tette meg az utat Avignonba. Bédarri-

¹ U. ott, 387. old.

³ U. ott, 391. old.

² U. ott.

des-i tartózkodásának költségeit szintén a pápai kamara viselte. Hogy mennyi időre terjedt itteni tartózkodása, nem tudjuk, de valószínűleg csak rövid időre, néhány napra terjedhetett.

Bédarrides-ben a várgondnok Rigaldus Gasbert gondoskodott a menyasszony és kísérete elhelyezéséről és ellátásáról. 1324 január 10-én számolt el vele a kamara. A számadásból megtudjuk, hogy élelmiszerekben 2 ökör, 10 ürü, 5 negyed disznó, pácolt húsok, szalonna, 50 nyúl, azonkívül kenyér, gyümölcs, fűszerezett bor stb. szereztetett be. Takarmányban 10 saumata zab és 60 quintalis szénára volt szükség, azonkívül különböző apróságokra. Rigaldus várgondnok gondoskodott a hajósokról is, akik a menyasszonyt és kíséretét Avignonba szállították. Avignonba továbbá 100 quintalia szénát küldött. Mindezért összesen 4 l 12 s és egy-néhány dénárt fizettek neki.¹ Természetben a bédarrides-i birtokból 53 tyúkot, 1/2 pácolt disznót és 10 saumata (10 hl) bort szereztek be, azonkívül még 4 saumata (4 hl) bort, melyet Avignonba küldtek.

A menyegzői lakoma, amint az a számadásokból kitűnik, éppenséggel nem volt szerény méretűnek mondható. Az elfogyasztott étel tekintélyes mennyiségű volt és a lakoma költségei, beleértve a szolgaszemélyzeti és egyéb kiadásokat, elég magasra rúgtak.

Kezdjük a kenyéren. Az 1324 január 11-i leszámolás szerint Petrus de Gauriaco pápai apródnak — aki e szerint a kenyér beszerzéséről gondoskodott — 11,600 db kenyérért 96 l 13 s fizettetett ki. Ez az összeg kitesz 84 aranyforintot, ami megfelel 1008, illetve 4032 koronának. Ebből a mennyiségből azonban a lakomán csak 6600 darab fogyott el, a többi 5000 darabot Raimundus de Ruffo bíbornok, a pápa unokaöccse kapta.

A húsнемűek két tételben vannak elkönyvelve. Az egyik tétel kitett különböző pénznemben mintegy 846 arany frtot (1015·2, illetve 4060·8 kor.). Ezt az összeget Guillelmus de

¹ U. ott, 84. old.

Granholis venaissini kincstárnoknak fizették ki és pedig 8 ökör, 64 ürü, 10 disznó, 2 borjú, 9 kecske, pácolt húsok, 150 tyúk, 322 fogoly és 481 nyúl fejében. Marhából és ürüből eredetileg többet vásároltak, t. i. 20 marhát és 100 ürüt, de a nászslakomára csak 8 marha és 64 ürü kellett, a többit, 12 marhát és 36 ürüt a pápai konyha számlájára vették át 135 frt 4 d értékben (1620, illetve 6480 kor.).

A husneműek második tételét a Surdus pápai baromfi-kereskedőnek kifizetett összegek képezik. Surdus a következőket szállította: 403 tyúkot, 116 kappant, 36 fogolyt, 5 quintalia 18 l szalonnát, 4060 darab tojást, 4 quintalia 17 l sajtot, ami 146 l 2 d-t tett ki. Különböző mártást, faggyúgyertyát, olajat, sőt, faggyút és egyéb apróságokat, beleértve ebbe a nyulakat nyúzók alkalmazottak bérét is, 17 l 16 s-ba számítottak. Surdus szállított továbbá egyes állatokat a középfogásokhoz (entremets) és pedig 6 lácánt, 4 pávát 14 frtéért, 64 nyulat, fenyvesmadarakat, gerlicéket, galambokat, azonkívül narancsokat, és egy rókát 17 l 6 s 4 d-ért. Összesen 167 frt 12 d-t tett ki számlája (2004, illetve 8016 korona). Ebből az összegből azonban valami megtérült, a lenyúzott nyulbőrökért a kamara ugyanis 11 frt 13 s 6 d-t vett be.

Az entremets elkészítésénél különböző mellékkiadások merültek fel. Jaquetus gyógyszerésztől különböző fűszereket, gyökereket, cukrot és egyebeket szereztek be 43 l 2 s 11 d-ért. Bernardus Faraldi mester a díszítéshez szükséges festékekért, apróságokért, növényekért és seprőkért 39 s 7 d-t kapott, amibe bele volt értve 2 elveszett lapos tálért járó kárpótlás is.

Az entremets elkészítésével külön szakácsok foglalkoztak, akiknek kukták, festők és asztalosok segédkeztek. Ezek 60 s-t kaptak. A húsételek elkészítésével Philippus de Mel-dis szakács vezetése mellett Simon, a roueni érsek szakácsa, Johannes Borgundi, Johannes Gaudini és Guillelmus Britoni szakácsmesterek foglalkoztak 7 kukta segédkezésével. Bérük 8 l 10 s-t tett ki. A süteményekről Nicolaus de Torniacocukrász gondoskodott, aki 144 tortáért, 300 pástétomért és

13 egyéb süteményért 28 l 5 s 3 d-t kapott, beleértve ebbe a virágokat és az ostyákhoz szükséges lisztet.

Külön szállítótól vásárolták a lakomához a halakat, amelyek 32 l-ba kerültek. A halakat Guillelmus Martini, a pápai konyha bevásárlója vásárolta, aki egyúttal a konyhára és az asztalra szükségelt fűszereket, cukrot, faggyúgyertyákat, szövétnekeket és vásznat is beszerezte. 1324 január 7-én 98 frt 21 s 8 d-t fizettek ki neki, amibe a halak ára is bele van számítva.

A bort Raynoldus Ebrarditól vásárolták és pedig 20 saumatat (20 hl-t). A bor ára saumatanként 20 s 3 toursi garas volt, termőhelyeül St. Laurent des Arbres van megnevezve.

A lakomát külön barakkban elhelyezett konyhán készítették. A barakknak, továbbá a különböző tálalóknak, asztaloknak stb. elkészítésével Arnoldus Scuderii pápai asztalosmester volt megbízva, aki mindezekért a munkálatokért, a mesteremberek béréért és az épületek befedésére szolgáló cserepekért (zsindelyekért) 179 l 13 s 10 d-t — 162 frt, 1949, illetve 6976 kor. — kapott. Ezek az ideiglenes barakkok, mint látszik, Ruffo bíbornok lakásának közelében voltak.

Az abroszok, asztalkendők stb. 120 frt 4 s 6 d-ba — mintegy 1440, illetve 5760 kor. — kerültek. Vettek 27 abroszt, 5 hosszú abroszt, 36 teritőt és 38 canna 6 palmata (90·16 m) vásznat. A fenti összegbe ezen vászonneműek mosása is bele van számítva.

Az asztali edényeket és konyhaedényeket ez alkalommal is legnagyobbbrészt kölcsönvették. Guillelmus de Grandis pápai hostiarius gondoskodott az edények egy részéről. Faedények, lapos tálak, só- vagy mártástartók, tálak, dézsák, nyársak, kisebb hordók, kosarak, kanalak, ételhordóedények, vödrök, kis kosarak említetnek a számadásokban, továbbá üveg- és faedények, melyek közül egynémelyik elveszvéen, érték kártérítés is járt. Az edények körül fölmerült költségek, beleértve azoknak szállítását, valamint a tisztításukhoz szükségelt 120 canna (279·60 m) vásznat, 56 l 16 s 8 d-t — körülbelül 672, illetve 2688 kor. — tettek ki. Az üstöket,

mozsarakat, cserépfazekakat szintén kölcsönvették és azokért Petrus Garrigie-nek 73 frt 20 s 8 d-t fizettek ki.

Az esküvő alkalmából a kamara a menyasszony és két udvarhölgye, valamint anyja részére ruhákat is vásárolt. Ricco Corboli, a pápai udvar szállítójától 5 db selyembársonyt vettek, melynek ára 140 frt — 1680, illetve 6720 kor. — volt. A menyasszonyi ruhához még egy darab skarlát szövetet is vásároltak 100 frt — 1200, illetve 4800 kor. — árban, továbbá neki és két udvarhölgyének 2 db mechelni és moirée szövetet 88 frt — 1056, illetve 4224 kor. — árban. A menyegzői ruhák prémdíszítéssel, illetve béléssel voltak ellátva és pedig kis evetbőr díszítéssel a menyasszony és anyja felsőruhái, a köpeny és a bársonyruha. Evetbőrrel volt bélelve. volt bélelve még 11 palást is, míg a két udvarhölgy palástja. Az esküvő után a menyasszony részére még 7 db ruhaszövetet készíttettek ki, az udvarhölgyek részére pedig 1—1 darabot. A kikészítés darabonként 9 s-ba került.¹

Nászajándéku a pápa a menyasszonynak arany diadémal kedveskedett, mely zafírral, balasrubinnal, rubinkövekkel és gyöngyökkel volt díszítve. A diadémot is a már többször nevezett Ricco Corboli szállította. Ára 170 frt — 2040, illetve 8160 korona — volt.²

Kerek összegben az esküvő költségei 1600 aranyforintot tettek ki. Ez az összeg a már említett átszámítási kulcs szerint 19,200 koronának felel meg ércértékben, 76,800 koronának vásárlóképesség tekintetében, de természetesen nem a jelenlegi értéket és pénzviszonyokat tartva szem előtt.

ÁLDÁSY ANTAL.

¹ Schäfer i. m. II. 84—86. old.

² Schäfer i. m. II. 84—86. old.

MÁRIA HERCEGNŐ, NAGY LAJOS JEGYESE.

Az Úrnak 1326-ik esztendejében, Firenze, az arnoparti Párizs, új urat kapott a léha, élvezetet hajhászó nápolyi trónörökös, Károly calabriai herceg személyében. Károly neje Valois Mária, a szép francia hercegnő, volt, aki magával hozta azt a frivol életörömet, amely Szép Fülöp francia király udvarában gyökeret vert, s amelyre kitűnő talaj volt úgy Nápoly, mint Firenze. Az élet örömeinek a legteljesebb mértékben való élvezése volt az ifjú pár célja s gondtalan szórakozásuk közben csak az a körülmény zavarta meg őket, hogy három gyermekük közül egy maradt életben, Johanna. 1328-ban reménykedve tekintettek tehát születendő negyedik gyermekük elé, de a halál váratlanul közbeszólt és megakadályozta, hogy a harmincéves herceg meglássa újszülöttjét.¹

Atyja halála után született meg Mária (1329). A csecsemő nemsokáig élvezte az anyai szeretetet sem, mert az özvegy hercegnő, hogy teljesítse utolsó szülésekor tett fogadalmát, elzarándokolt Bariba szent Miklós sírjához, s két kis leányát nem látta többé viszont (1331). A leánykák most már nemcsak az atya védő karjától, hanem az anya szerető gondosságától is megfosztva, idegenek kezébe kerültek. Igaz, hogy nagyanyjuk, Sancia, némileg ellenőrizte nevelésüket, de ő egyrészt Károly hercegnek mostohaanyja volt és annak gyermekei nem álltak közel szívéhez, másrészt az udvarában lévő spirituálisok körében annyira elmerült a miszticizmusba, hogy földi dolgokkal keveset tudott foglalkozni.

¹ Minieri Riccio szerint Mária ötödik gyermek volt (Genealogia di Carlo II. d'Angiò 'Re di Napoli. Arch. stor. per le prov. Napol. 1882. VII. t. 200. p.), azonban az ő genealógiája itt téves.

A nagyatyja, Róbert nápolyi király, fia halála után teljesen kicserélődött. Búcsút mondott a világ örömeinek, melyeket pedig előbb éppen nem vetett meg, s aggodalommal töltötte el családjának és országának sorsa. Sok tépelődés után messze kiható elhatározások érlelődtek meg lelkében. Elsősorban összegyűjtötte birodalmának nagyjait a Castel Nuovo nagytermében (1330 nov. 4.) s közölte velük akaratát, melynek értelmében a koronát idősebb unokájára, Johannára hagyja, ha pedig ez meghalna, helyébe Mária lép. Így lett Mária Posthuma egyéves korában prezumptív trónörökös.

A gondos nagyatyja azonban nem látta még biztosítva unokái jövőjét. Fiának, menyének váratlan elmúlása közelebb hozta hozzá a halál gondolatát s biztosítani akarta minden eshetőségre a két leány sorsát. Látta testvérei törtetését a trónra; tudta, hogy unokaöccse, a magyar király, nem mondott le az őt megillető nápolyi koronáról s ez érlelte meg benne azt az elhatározást, hogy unokáit eljegyzzi a magyar király fiaival. Így testvérei közt véget vet a versengésnek és Károly Róbert részéről kizár minden meglepetést. Hosszú tárgyalás után, melyet XXII. János pápa is elősegített, létrejött a megegyezés és Károly Róbert 1333-ban megindult kisebbik fiával, Andrással, a végzetes útra, Nápolyba.

Nagy előkészületek történtek a magyar király fogadására. A zilált pénzügyi helyzet némileg javult, a királyi palotát rendbehozták, a kerteket gondozták, szökőkutakkal díszítették és ritka állatok futkostak bennük.¹

Károly Róbert megérkezett fényes kíséretével, s míg ragyogóbbnál ragyogóbb ünnepélyek követték egymást, a két király a pápa bevonásával véglegesen megegyezett. A szerződés értelmében Johannát Andrással, Máriát Lajos magyar trónörökössel jegyzik el, hogy a pápai politikát tiszteletben tartsák és a két koronát ne egyesítsék. Így nyílt kilátása Máriának a koronás férjre és a magyar trónra.²

¹ Caggese R.: Roberto d'Angiò e i suoi tempi. Firenze. 1922. I. k. 672. l.

² Theiner: Mon. Vat. Hungariam III. I. k. 593—94. l. 883. sz. és Reg. Vat. 116. k. 92., 240 és 247. sz.

Mária gyermekkoráról keveset tudunk. Bizonyára ő is kapott egy «riverenda maestra»-t, akinek vezetése alatt elsajátította azt, amit egy fejedelmi házból származó leánynak tudnia kellett. Tudománnyal nem gyötörték a nemes kisasszonyokat, mert a XIV. század Barberinónak kissé drasztikus elvét vallja: «egy öszvérkancától, amely ordít és egy lánytól, aki latinul beszél, ments meg Uram minket!» Sőt legjobb, ha a nő írni és olvasni sem tud, «mert a nő írás és olvasás-ismerete révén már sok baj történt,» miként a Paolo és Francesca esete is bizonyítja.¹ A kisleány környezete léha volt, amelynek Boccaccio-féle sikamlós elbeszélések képezték szellemi és lelki táplálékát, s viszont a század közepén megjelent Decameron világít be a kor előkelő hölgyeinek és nemes lovagjainak lelkébe, gondolat- és érzésvilágába.

Boccaccio Máriát a «bellissima, graziosa, onesta e pia» jelzőkkel díszíti fel. Úgy vélem, a superlativusokra hajló firenzei állítását ez esetben tényként fogadhatjuk el. Hogy Mária szép volt, miként nénje is, azt Gravinai Domonkos is elárulja²; hogy erkölcsi tekintetben az udvar nőinek nagy többségétől elütött, azt abból is sejtethjük, hogy róla nem tudnak a krónikások olyan szép históriákat, mint a Johannákról, Katalinokról, s az udvar más hölgyeiről. Boccacciónál ritkán fordulnak elő az «onesta, pia» jelzők, ami azt sejteti, hogy Mária kiemelkedett léha környezetéből s talán ő is hajlott nagyatyja és nagyanyja misztikus társasága felé a nélkül, hogy ment lett volna kora alaphibáitól.

A hétéves Máriát nagy veszély fenyegette. Nénjével együtt himlőben megbetegedett, az öreg király remegett éle-

¹ Rodocanachi E.: L'éducation des femmes en Italie. Revue des questions historiques. 1905. évf. 78. sz. 460—61. l.

² Torracca F.: Giovanni Boccaccio à Napoli. Roma. 1916. 114. l. — Dominicus de Gravina: Chronicon de rebus in Apulia gestis. Muratori SS. XII. k. III. rész. Carducci-Fiorini kiadás. 1903. 11. l. A majdnem egykorú költemény csak annyit mond róla: Maria imperatrice di quella propria forma fu maesa. L. Correr: Sulla discendenza di Carlo I. d'Angiò. Arch. stor. Nap. (V.) 1880. 617. l.

tükért, s bár egyébként hat tarinónál sohasem adott egyszerre többet a szegényeknek, most egy uncia aranyat osztatott ki köztük, hogy «imádkozzanak az Úr Jézus Krisztushoz, hogy ebből a súlyos himlőbetegségből, melyben Johanna calabriai hercegnő és nővére, Mária úrnő, synylődnék, méltóztassék őket kiszabadítani.»¹

A betegségből a kis hercegnő felépült, de nemsokára újabb csapás érte, melyet ő még nem tudott kellőleg értékelni. Mária hivatalosan Nagy Lajos jegyese volt, illetőleg a pápa fogalmazása szerint, Károly Róbert egyik fia lesz a férje. István herceg azonban jóval fiatalabb volt, semhogy számba jöhetett volna, Lajostól pedig elválasztotta a politika. Károly Róbert ugyanis a visegrádi kongresszuson békét eszközölt a cseh és lengyel királyok között, amelynek értelmében János cseh király megfelelő kárpótlás fejében lemondott Alsó-Lengyelországra vonatkozó igényéről, s így Kázmér ígérete után csak még a lengyel nemzet hozzájárulása hiányzott, hogy Lajos magyar trónörökös a lengyel koronának is várományosa legyen. Mikor azonban Lajosnak lengyel trónörökössé való elismertetése aktuálissá vált, Károly Róbert úgy találta, hogy a Luxemburgok részéről még mindig nincs elhárítva minden akadály. Ezért Lajossal eljegyezte Károly morva őrgróf hároméves leányát, Margitot, s ez alkalommal Károly őrgróf esküvel ígérte, hogy Lajosnak a lengyel trónra vonatkozó igényeit támogatni fogja (1338).²

Igy a szegény kis Mária hercegnő a politika áldozata lett, jövője bizonytalanná vált. Eljegyzését nem bontották fel s körülbelül az volt a helyzet, hogyha Margit meghal, Mária lesz a magyar trónörökös felesége. A prezumpatív trónörökös prezumpatív menyasszony lett.

A Tarantoi és Durazzoi hercegnők jól ismerték Mária helyzetét és tevékenységük arra irányult, hogy a hercegnőt családjuk valamelyik tagjával elvétessék és így igényt sze-

¹ Minieri Riccio i. m. VIII. k. 26. l. és Torracca i. m. 113. l.

² Kaiser Karl IV. Jugendleben. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. XIV. Jahrhundert. V. B. 28 és 41–42. l.

rezzenek — ha kissé távolabbt is — a trónra. Az öreg Róbert király azonban még halálos ágyán is ragaszkodott az eredeti szerződéshez és úgy intézkedett, hogy Mária az ifjú magyar király felesége legyen, ha pedig ennek útjában állna a csehekkel kötött szerződés, akkor János normandiai herceg, vagy ha ez sem lehetséges, a francia király másodszülött fia legyen Mária férje.¹

1343-ban meghalt a bölcsnek tartott király s most már szabadabb volt az út az intrikákra. Az ifjú királynőt sikerült férjétől teljesen elidegeníteni és vele a magyarokat meggyőlöltetni. Sancia, az öreg királynő, ki Petrarcának panaszkodott, hogy semmi befolyása sincs többé, nem tudott az áramlattal megküzdni és a béke kedvéért talán ő is a magyar házasság ellen volt.²

A két család versengésében ez alkalommal Ágnes, a durrazzoi hercegnő volt az ügyesebb és ravaszabb. Fivére, Taleyrand bíboros útján VI. Kelement a curia praxisában szokatlan jogi tényre birta rá. A pápa ugyanis diszpenzációt adott Durazzoi Károlynak egy hívő, nemes hölggyel való házassághoz, kivéve az első- és másod-ízi rokonságot. Tehát személy megnevezése nélkül adta a felmentést. Az engedély birtokában Johannát megnyerte a tervnek, míg az éretlen gyermekleány megnyerése nem nagy fáradságába kerülhetett magának Károly hercegnek, kiról az érte lelkesedő Boccaccio azt mondja: «szép, mint az angyal», s bizonyára a fiatal lányok önállóságra való vágya is sürgette, hogy kedves néje «védő»-szárnyai alól menekülhessen.³

¹ Lünig: Codex Italiae Dipl. II. 1101—10. 1. és Vat. kv. Ottob. Ms. 2940. sz.

² «Regina senior coniunx olim regis, nunc miserrima viduarum, miseretur, ut dicit, nihil amplius se posse confirmans.» De reb. fam. I. v. e. III.

³ A pápa maga írja a magyar udvarnak, hogy «sub certa forma», személy megnevezése nélkül adta a diszpenzációt, «per quam ipse cum quacunque nobili muliere fideli et devota ecclesie, nulla certa nominata persona, in quibuscunque consanguinitatis vel affinitatis — exceptis primo vel secundo equaliter gradibus—sibi ex uno vel diversis lateribus attinente, matrimonium contrahere poterat . . . qui pre-

A teljes titokban tartott terv 1343 március 26-án jött napfényre, mikor a Castel Nuovo nagy termében tíz évvel a magyar eljegyzés után ismét fényes társaság gyűlt össze, hogy meghallgassa a királynő elhatározását, melynek értelmében hűgát eljegyzí a Durazzoi-család legidősebb tagjával, Károly herceggel. Ennek tanúi voltak: a két királynő, András herceg, Ágnes durazzoi hercegnő, Fülöp cavailloni püspök, alkancellár, a prelátusok, grófok, bárók és nemes urak nagy tömege. A fényes gyülekezet előtt az ifjú pár kinyilvánította akarátát, s Károly gyűrűváltással eljegyezte Máriát.¹

A jelenlevők sorában hiába keressük a Tarantoiakat, miként hiába kerestük András eljegyzésekor. Képzeljünk el egy nőt, aki fondorlatokban nőtt fel, aki ravasz és energikus, akit semmiféle erkölcsi törvény nem tud visszatartani a célra vezető eszközök alkalmazásától, aki hozzá van szokva a győzelemhez... s ez az asszony most vereséget szenvedett. Ez volt az eset Katalinnál, a tarantoi hercegnőnél és konstantinápolyi címzetes császárnénál. A császárné irtózatosszút akart állni és nem azért volt Valois Katalin, hogy bosszútervét végre ne hajtsa. Először a befolyásolható fiatal királynőt környékezte meg és Károly herceg ellen ingerelte, s a hozomány kérdésén — úgy látszott — a házasság tényleg meghiusul. De Ágnes hercegnő sem tartozott azok közé az asszonyok közé, akik könnyen feladják a játszmát és egy kis erkölcsi folttól visszariadnak. Az udvar egyik legromlottabb hölgyét, Margherita da Ceccanot, rábirta, hogy Máriát szoktassa meg. A fiatal hercegnő érdekesnek találta a szerelmesek egyesülésének a lovagregényekben gyakori módját s a nagybőjtnek egy péntek délutánján Margherita társaságában átfutva a kerten, mely a királyi kastélyt a Durazzoi palotától elválasztja, jegyese karjaiba menekült.

Nápoly hozzá volt ugyan szokva a botrányokhoz, de a

textu dispensationis huiusmodi, *nobis ignorantibus* cum dilecta in Christo filia, Maria... matrimonium contraxit». Theiner I. k. 716—18. l. 1583. sz.

¹ Reg. Aug. 335. k. 25. l. Nápolyi nagy levél.

14 éves hercegnő szökése mégis nagy felháborodást váltott ki a királyi családból. Különösen Katalin császárné nem tudott magán uralkodni. Nem a dolog erkölcsi része sértette őt, — ilyen *csekélységek*en nem ütközött meg — hanem az a tény, hogy megint vetélytársa győzedelmeskedett. Újból a királynőhöz fordult és tanácsot adott neki, hogyan szerezheti vissza csellel hűgát és hogyan állhat bosszút a Nápolyban kedvelt Károly hercegen. A tanácsot követve, Johanna kilűzte az ünnepélyes menyegző napját, mintha belenyugodott volna a megváltozhatatlanba; szeretettel meg-invítálta a Durazzoi-családot, de valaki értesítette a herceget, hogy se ő ne lépjen be a királyi palotába, se nejét ne engedje oda, mert a királynő és a császárné Máriát vissza akarják tartani, Károly herceget pedig börtönbe vetik vagy kivégeztetik. Ez indította Károlyt arra, hogy az esküvőt saját palotájában tartsa meg, s a szertartáson Johanna tilalma ellenére sokan résztvettek, így a később nagy szerepet játszó Bertrand de Baux, Avellino grófja és fra Moriale, a nápolyi johannita-ház preceptora.¹

A királynő az esküvő után megszakitotta nővérével az összeköttetést és panaszt emelt a pápánál. Taleyrand bíboros azonban hathatósan közbenjárt VI. Kelemennél unokaöccse érdekében, s a pápa több ízben kérte úgy Johannát, mint Sancia özvegy királynét, hogy feledve a sérelmeket fogadják az ifjú párt szeretetükbe, sőt még Katalint is felszólította, hogy működjék közre a béke érdekében.² Taleyrand megbízottat is küldött Nápolyba Ruggiero de Conchis főesperes személyében, kinek feladata volt a béke létrehozatala. A tárgyalások eredménye a július 14-iki házassági szerződés volt. Ennek értelmében Károly — a frank jog szerint élő bárók és nemesek szokása szerint — 1000 uncia aranyat ad nejének jegyajándékul s erre megfelelő birtokokat köt le. Johanna viszont

¹ Gravinai Domonkos i. h. 11—12. l. Az esküvő 1343 ápr. 21-én. hűsvét után egy hétre volt.

² E. Déprez: Clément VI. Bibl. de l'école française de Rome. III. s. 111. l. 1901. 199, 200, 220, 221, 237. sz. regesták.

kötelezi magát, hogy a Róbert király végrendeletében megszabott hozományt kiadja nővérének.¹

Így a béke helyreállt — legalább látszólag. Katalin ugyanis ezután sem mulasztott el semmi alkalmat, hogy a Durazzóknak kellemetlenkedjék és Johannát féltékennyé tegye nővérére. Ugyanakkor azonban azon is fáradhatatlanul dolgozott, hogy Andrást az útból eltávolítsa és Johanna kezével megnyerje a koronát családjának. Így nagyravágása kielégülést nyer és a Durazzokat is sikerül kijátszania.

Mikor Mária anyai örömök elé nézett, Johannát valósággal gyűlölet töltötte el iránta, mert már látni vélte, mint ülnek örökébe neki, a gyermektelennek, húga utódai. Részen ez a gondolat hozta ideig-óráig közelebb megvetett férjéhez.

Máriának 1344 január 15-én, éppen 15-ik születésnapjára, fia született, ki Lajos nevet kapott, de pár nap múlva meghalt.² A duzzogó királynő most megbékült, de csak akkor mutatott némi szeretetet nővére és sógora iránt, mikor maga is abban a reményben élt, hogy rövidesen trónörököszt ad Nápolynak.³

¹ Róbert rendelkezése értelmében Máriát megilleti Alba grófság, Vallisgratis justiciariatus és Terra Jordane tartozékaival, valamint 30,000 uncia arany, mely a házasságkor fizetendő. A végrendelet azonban felhatalmazta a királynőt, hogy Vallisgratist és Terra Jordant 10,000 uncia aranyon megválthatja. A két nővér kölcsönösen egymás örököse lesz. (Reg. Ang. 335. v. 25. f.) — Johanna élt a végrendeletben biztosított jogával, az említett birtokokat megváltotta és kötelezte magát, hogy a 40,000 unciát 8—8 ezer uncia évi részletben fogja törleszteni. (Reg. Ang. 335. v. 25—29. f. és Minieri-Riccio: *Notizie storiche tratte da 62 registri Angioini ecc.* Napoli. 1877. 125—27. l.) A kibékülés örömeire Durazzoi Károly Alba grófságban és Telesia városában teljes joghatóságot kapott. (Reg. Ang. 335. v. 30. f. és 338. V. 111. f. «cum mero et mixto imperio et gladii potestate» — mondja az oklevél.)

² Chron. Sic. ed. De Blasiis. Napoli. 1887. 7. l. — A pápa febr. 26-án gratulált a szüléshez, tehát az értesítés még a gyermek halála előtt elment neki. Déprez i. h. 354. l. 696. sz.

³ Ekkor ajándékozta Máriának a kolostorba vonult Sancia birtokát, Tróját, sógorának pedig «rokoni szeretete kimutatására» Bo-

Közben Katalin császárné nem feledkezett meg a bosszúról, melynek első áldozata Ágnes hercegnő, a második pedig a szerencsétlen András volt, kivel Durazzoi Károly, hogy a Tarantóiakat ingerelje, benső baráti viszonyba lépett.

Károly kétségtelenül jól ismerte az aversai tragédia hátterét és Katalinnak, valamint a befolyása alatt álló királynőnek akart nyugtalan napokat szerezni akkor, mikor fellépett mint bosszuló. Sőt most már nem csinált titkot belőle, hogy trónra pályázik és követelte a trónörököst megillető calabriai hercegséget. A királynő nem teljesítette kérését annál kevésbbé, mert a gyilkosság után három hónappal fia született, Martell Károly. A bosszúvágó herceg ekkor fordult Lajos magyar királyhoz abban a reményben, hogy az ő kezéből sikerül elnyerni az annyira óhajtott koronát vagy legalább a Tarantóiak és Johanna szövetségét szétrobbantani.

A pápa szomorúan értesült a királyi családban dúló viszályról, szeretete volna a békét helyreállítani, hogy egységesen szállhatnának szembe Nagy Lajos fenyegető támadásával, s azért legalább Mária hozományának kiadását sürgette a királynőnél, mert úgy látta, hogy ez volt a viszályok egyik állandó oka.¹ A közbenjárás eredménytelen maradt, sőt a küzdelem mindinkább elkeseredettebb lett. Míg pl. Katalin fiának Johannával való házasságát készítette elő, Károly herceget a pápa előtt denunciálta, Tarantoi Lajos pedig életére tört.²

Mikor a magyar veszedelem mindig jobban fenyegette Nápolyt, a királynő kénytelen volt megalázkodni és Károly herceghez fordulni. A herceg hajlandó volt Johanna uralmát

tonti városát. Ez azonban részben ellenszolgáltatás is akart lenni a hozomány elmaradt részleteiért. Reg. Ang. 347. v. 24. f. és 334. v. 85. f. továbbá 333. v. 60. f., 337. v. 36. f., 339. v. 82. f., 343. v. 31. f.

¹ Reg. Vat. 146. v. 58., 1033. n. és 141. v. 712., 713. n.

² A pápa leveléből sejthetjük, hogy Katalin súlyos vádakat hangoztatott Károly ellen (*«livore invidie ireque calore succensus multa etiam contra te attemptaverat in cedula ipsa expressa, que nos causa honestatis in presentibus providimus silencio relinquenda»*). Reg. Vat. 140. v. 163. n. 1346-ban és Gravinai Domonkos 24. l.)

támogatni, de nem kikötések nélkül. Már előbb szóba került a trónörökösnek, Martell Károlynak, eljegyzése Károly herceg legidősebb leányával, Johannával, de a pápa nem helyezte a házasságot, mert félt a magyar udvartól s másrészt szerette volna felhasználni a kis herceget a magyar királyi család kibékítésére. Johannának most meg kellett a pápa hozzájárulását szerezni a Durazzoi-házassághoz, ami meg is történt. A pápa lemondott az ellenállásról, tekintettel arra, hogy a házasság «az ország védelmére és közhasznára szolgál».¹ A másik kikötés a calabriai hercegség birtokára vonatkozik. Johanna ennek teljesítését is kilátásba helyezte.

A megegyezés tehát a pápa nagy örömeire sikerült, de nem volt tartós. Károly aquilai táborozása csúfos kudarccal végződött, s a herceg Johanna és Tarantoi Lajos házassága után úgy látta, hogy a calabriai hercegség dolgában kijátszották s ezért seregét felosztatva visszatért Nápolyba. Mikor Nagy Lajos Nápoly felé haladt, a királynő férje Capuánál még egy ellenállást kísérelt meg, de ez is kudarcot vallott. A táborban jelen volt Durazzoi Károly is, de valószínűleg azok közé tartozott, akik a magyar királlyal titkos levelezést folytattak.²

A capuai vereség után a hercegek kijelentették, hogy nem hajlandók tovább harcolni a magyar király ellen, mire Johanna és férje elmenekültek az országból.

Mária férje és a királynő harcában eddig is kivette részét az izgalmakból, de az igazi megpróbáltatások csak most következtek. A magyar király már Aversában tartózkodott és az 1348-ik év januárjának egy zordon napján meghívta «kedves rokonait,» kiket eddig nem volt alkalma személyesen megismerni, ebbe a gyászos emlékü városba. Itt folyt le január 23-án a második aversai tragédia, melynek áldozata Károly herceg volt. Az egykorúak több okot hoznak fel, amiért az ifjú hercegnek rokoni kéztől kellett elpusztulnia, de a legfőbb okot a király lobbanékony természetében és

¹ Reg. Val. 140. v. 562. n., 141. v. 607. n. — Theiner I. 722—23. l. 1090. sz.

² Villani G. XII. l. 104. c.

valószínűleg egy gonosz lelkű nápolyi főúr fondorlataiban kell keresnünk.¹ Tömören festi a helyzetet Arany János:

Im a bosszú, melynek tisztátalan gőzi
A fényes napot is néha befelhőzi!...

Elképzelhetjük a 19 éves Mária lelkiállapotát, mikor férje szörnyű haláláról értesült, pedig ez még csak a szenvedések kezdetét jelentette.

Nem elég, hogy prédára bocsájtották a kivégzett Károlynak és a fogoly hercegeknek náluk levő értékeit, hanem éppen Károly herceg jó barátja, fra Moriale, vezette a zsákmányoló magyarokat, kik felverték a nápolyi Durazzoi-palotát s úgy onnan, mint vidéki lakából mindent elraboltak. A szerencsétlen hercegnő éjnek idején alig tudott valamit magára kapni, ágyukból ragadta ki kicsiny gyermekeit és őket magával vonszolva, menekült a S. Croce kolostorba.² Itt sem volt sokáig maradása, mert félt, hogy a magyar király kezébe jut, tehát barátsuhát öltött, s mindentől megfosztva, halálos félelmek közt bolyongott, a jó emberek alamizsnájából tartotta fenn magát és gyermekeit, míg végre Monfalconeba érkezett, hol a pápai követ segítségével hajóra szállt, hogy Provenceban keressen menedéket. Így lett a királyi sarj földönfutó koldus.³

¹ Cola di Rienzo Ernő prágai érsekhez írt levelében szintén szól az okról: «... ad instantiam aliquorum Ecclesiae cardinalium volentium nequiter et violenter ducem Duratii, eorum consanguineum regem fieri... fuil coronatio protracta etc.» F. Papencordt: Cola di Rienzo e il suo tempo. Torino. 1844. Doc. XVII. 412. l.

² Chron. Sic. 11. l. A krónika szerint: «illa nocte frater Morregalis et Ungari adrobaverunt hospitium ducis Duratio (sic!) et omnia mobilia abstulerunt tam ab hospicio suo Neapolitano, quam ab hospicio terrecule.» De Blasiis terrae Ercole-t sejt a terrecule-ban, de a vatikani kéziratban «ab hospicio Trentule» olvasható. Vat. Könyvtár. Ms. Ottob. 2940. sz. 81. l. — L. még Gravinai Domonkos i. h. 40—41. l.

³ Villani G. L. XII. c. 112. — A pápa szemrehányást tett Nagy Lajosnak, hogy Máriát és a két Tarantoi hercegnőt, kik rokonai és az avversai gyilkosságban teljesen ártatlanok ilyen bánásmódban részesítette, «cum ipse ab hereditariis ac aliis bonis suis omnibus — ut fertur — eiecit pro vite necessariis... mendicare cogantur. Theiner I. k. 756—60. l. 1142. sz.

Ezzel az *asszony* életének első felvonása lezárult, de már előrevetették árnyékukat az újabb tragikus összeütközések, a súlyos megpróbáltatások, melyek a sorsüldözött hercegnőre várakoztak.

Reménykedve indult Provenceba, azt hitte, hogy nénjének, kinek részéről eddig szeretetet nem tapasztalt a jólétben, a szerencsétlenségben megmozdul a szíve és felkarolja az atyától megfosztott családot. Ez alkalommal is csalódnia kellett. Bár Johannának megmaradt Provence és Forcalquier, bár a pápától megkapta Avignon árának egy részét, nem indult meg nővére nyomorán, s még csak hozományának hátralevő részét sem fizette ki.¹

A királyi pár 1348 őszén visszatért Nápolyba és követte őket Mária is. Otthonában azonban ismét csak keserűség és szenvedés várt rá. Birtokai magyar kézen voltak vagy elpusztultak, ő és családja nélkülözéseknek voltak kitéve, s a pápa közbelépése csak annyit eredményezett, hogy Johannák kiviteli engedéllyel enyhítettek a hercegnő nyomorán.

Az özvegy teljesen elhagyatottnak érezte magát. Sógorai magyar fogságban voltak, nővére, kinek ezidőtájt született egy leánya, Franciska, aki azonban kiskorban elhalt, irigységgel nézett e tekintetben szerencsésebb húgára, Tarantoi Lajos pedig azt a gyűlöletet, mellyel Durazzoi Károly iránt viseltetett, átvitte annak családjára. Ezt a gyűlöletet növelte az a gondolat, hogy Johanna gyermektelen halála esetére nem ő, hanem Mária és családja öröklí a koronát, miként ezt Johannával kötött házassága alkalmával esküvel kellett ígérnie.² Ellenszenve üldözésben nyilvánult meg, valahányszor olyan esemény adta elő magát, mely a Durazzok trónigényét előtérbe állította. Ez történt 1349-ben, mikor Nagy Lajos tiltakozást jelentett be VI. Kelemennél Mária vagy a királyi ház más tagjának örökösödése ellen abban az

¹ Reg. Vat. 244. M. f. 142. és Reg. Vat. 142. v. 193. n. és 143. v. 124. f. — Reg. Ang. 356. v. 170. f. — Gravina, Mária birtoka, István vajda kezébe került, Bitontit nem tudta ugyan elfoglalni, de környékén kivágatta az olajfákat. Grav. Dom. 59—60. l. és 98. l.

² Reg. Vat. 244. K. 174. n.

esetben, ha Johannát a pápai ítélet trónvesztesnek nyilvánítja. A magyar király fenntartja igényét Nápolyra, mely jog szerint őt és családját illeti. A pápa nehéz helyzetben volt. Mint határozatlan ember, nem merte a magyar igényeket egyenesen visszautasítani, Johannát pedig ítélet nélkül trónjától meg nem foszthatta, azért a trónörökösödés említése nélkül azt ajánlotta a magyar követeknek, hogy diszpenzációt ad az István herceg és Mária vagy legidősebb leánya közt kötendő házassághoz, «amihez ők semmi áron sem járultak hozzá».¹ Nem így a király. Lajos távolabbra gondolt és megragadta a kedvező alkalmat. Értesítette a pápát, hogy szívesen veszi a házasságot, de ez a «házasság a szicíliai királyság jogának hozományával köttessék meg». A pápa állotta ígéretét, sőt felajánlotta közbenjárását a hercegnőnél a házasság érdekében, de Nápolyra vonatkozólag nem ígérhet semmit, mert még Johanna elítéltetése esetében is eldöntésre vár a kérdés, kit illet a korona: Máriát-e vagy az egyházat.²

A tárgyalások megszakadtak, de első nejének halála után Lajos király újra felvetette a nápolyi házasság eszméjét, ez alkalommal azonban maga akarta elvenni Máriát. A pápa ellenezte ezt a tervet, mert — írja követének, Ambaldusnak — «nem vonzalomból, melyet a (hercegnő) személye iránt érez, hanem azért akarja elvenni, hogy ez úton könnyebben hozzájusson a szicíliai királyság birtokához» (1350).³

Ezek a tervek fokozták a királynő féltékenységet és férjének gyűlöletét és hogy meglepetésektől biztosítva legyenek, Máriát gyermekeivel a Castel dell' Ovoba száműzték, hol valósággal foglyok voltak. Ennél azonban súlyosabb csapás is érte a boldogtalan özvegyet.

Eddig a sok szenvedés és lemondás közepett Mária hercegnőnek megmaradt féltett kincse, női büszkesége... most ettől is megrabolták.

¹ A pápa levele Guido kardinálshoz. Reg. Vat. 142. v. 889. n. 1349. márc. 23.

² Reg. Vat. v. 143. n. 64. 1349. aug. 17.

³ Reg. Vat. v. 144. n. 28.

Nagy Lajos 1350-ben megindította második hadjáratát s Johanna, mivel férjével is állandó viszálykodásban élt, hívéhez, Hugo de Baux provencei szenesálhoz, Avellino grófjához fordult, ki 10 gályával meg is érkezett és a nápolyi öbölben horgonyt vetett (1350 jún.). A ravasz báró azonban nagyon siralmasnak találta Johanna helyzetét és ki akarta azt saját előnyére használni. Felhúzatta az egyház zászlóit és azt híresztelte, hogy a pápa rendeletére érkezett és az ő nevében intézkedik. A helyett, hogy Johanna ügyét védelmezte volna, egyrészt a nápolyi öbölbe befutó hajókat zsarolta és így fokozta a városban uralkodó inséget, másrészt összekötletésbe lépett az Aversát ostromló magyar királlyal s felajánlotta neki Durazzoi Mária kezét. Természetesen ez nem történt megfelelő ellenszolgáltatás nélkül, erről azonban közelebbit nem tudunk. A király megbízásából többször tárgyalt vele István vajda, de a megegyezés valamin meghiúsult. A magyar királynak mégis volt haszna a tárgyalásokból, mert Aversában elterjedt a híre, hogy Avellino grófja a pápa megbízásából tárgyal a magyar királlyal a házasságról és Mária már követeket is küldött Lajoshoz, kérve, hogy Róbert király rendelkezése értelmében vegye őt nőül. A város e hírek hallatára megnyitotta kapuit, pedig az ostromlók élelmiszer hiányában két hét múlva kénytelenek lettek volna kudarccal távozni.¹ Ennyi a történeti magva a «Toldi szerelmé»-ben Mária és Nagy Lajos közt lefolyt megrázó jelenetnek (XII. é. 40—47. st.).

A pápa tényleg működött a béke érdekében, de nem Avellino gróf révén, hanem követei útján és sikerült fegyverszünetet eszközölnie, amelynek tartamára mindkét fél elhagyta Nápolyt: Nagy Lajos Rómába ment a jubileumra

¹ Villani M. I. 93. — Gravinai Domonkos 173. l. — L. még Tarrantoi Lajos lovelét Alifénél (idézve Cameránál). Johanna a pápához írt levelében többek között ezeket mondja: «consideratio maritagii, quod de Ducissa Duracii cum aliquibus viris illustribus, vel tandem cum rege Ungarie his temporibus tractabatur, cuius pretextu, nisi ipse Deus clementia providisset . . . inconvenientia multa forsán irreperabile procul dubio resultassent.» Alife Ms. Cameránál 200. l.

Johannáék pedig Gaetába vonultak. Ezt az alkalmat használta fel Avellino egy hallatlan merényletre. Csellel bejutott a Castel dell' Ovoba, elfogta Máriát, megfélemlítette azzal a fenyegetéssel, hogy Nagy Lajos táborába küldi, Róbert fia karjaiba dobta s arra kényszerítette őt, hogy fiát férjéül ismerje. Azután gályára szálltak, Máriát is magával akarta vinni Provenceba, de szerencsétlenségére éppen Gaetában kötött ki. Tarantoi Lajos már értesült a történekről, a gályát lefoglalta, Hugót kivégeztette, fiait fogságba vettette, Máriát pedig hazavitette (okt. 1.)¹

Mikor a királyi család visszatért Nápolyba, Mária megint a Castel dell' Ovo foglya lett. Az erőd sötét, nedves helyiségeiben sokat tépelődött szerencsétlen sorsán. Nem volt elég a sok sorscsapás, nem volt elég azoknak üldözése, akikről szeretetet várhatott, hanem a gyalázatos merénylettel aszszonyi méltóságában is megsértették. Mélyen megalázottnak érezte magát és a 21—22 éves nő nem tudta eldönteni, özeveg-e vagy feleség? Ezek a tépelődések szörnyű elhatározást érleltek benne. Egy alkalommal valami okból a Castel Nuovoban tartózkodott. A királyi pár a tengerparton akarta tölteni az estét, s a hercegnő maga maradt. Ezt a kedvező alkalmat fel akarta használni, hogy új fordulatot adjon életének. Négy emberrel felhozatta a kastély földalatti börtönében synylódó Robert de Bauxot, ki olyan rettenetes körülmények közt lett férjévé, a szerencsétlennek keserű szemrehányásokat tett és jelönlétében fejét vétette (1352).²

A pápa, VI. Kelemen, felháborodással értesült róla, hogy Hugo az ő megbizottjának mondotta magát,³ a gróf el is

¹ Chron. Sic. 15. 1. (jegyz.) és 16. 1.

² Chron. Sic. 17. 1. — A Chron. di Partenope szerint Mária maga vágta volna le Róbert fejét.

³ «quodque per vicos et plateas civitatis eiusdem aliquae cedule precogitate artis iniqua machinatione composite iacte per inimicum hominem sunt reperte, quo voluntatem et beneplacitum nostrum ac imposita per nos eidem comiti et alia quedam nobis et statui nostro preiudicialia et nociva, mendaci scriptura pretendunt.» Reg. Vat. v. 144. n. 84.

vette büntetését, de nincsen rá ok, hogy ártatlan fiait fog-ságban tartsák. Kelemen utóda, VI. Ince, szintén szót emelt a foglyok érdekében, de hiába. Csak a bosszúálló Tarantoi Lajos halála után nyerte vissza az életbenmaradt Rajmond a szabadságát.¹

Mikor Nagy Lajossal létrejött a béke, Mária visszakapta birtokait, de nem kapta vissza szabad mozgását.²

Úgy VI. Kelemen, mint VI. Ince pápa figyelemmel kísérte az özvegy sorsát és többször felszólalt érdekében. Sőt VI. Kelemen megbízta a nápolyi érseket, hogy Tarantoi Lajost intse «szeretetre és kegyességre» sógornője iránt, mert értesült, hogy «a sok szorongattatástól... mely Mária durazzo hercegnőt sokféleképp sujtja, a királyi méltányosság szemeit elfordítva, iránta részvétet nem tanusít, amint kötelessége lenne, sőt kevésbbé illően és tisztességesen bánik vele annyira, hogy sem ő, sem leányai nem örvendenek a megillető szabadságnak, amiből következik, hogy a mondott hercegnőnek éppen onnan van üldöztetésben része, ahonnan segítséget és vigaszt várt» (1351).

A pápa közbelépése most is eredménytelen maradt, mire Tarantoi Lajost Krisztus vére hullására kérte, hogy részesítse rokonait emberséges bánásmódban, mert ellenkező esetben ő, mint «az árvák atyja és özvegyek bírása, nem tűri a hercegnőn és leányain esett jogtalanságot».³ Erre a szokatlanul erélyes hangra Tarantoi Lajos is megszólalt s rágal-maknak minősítette az ellene szórt vádakat. A pápa örömmel hallotta ezt és kifejezést adott ama reményének, hogy Lajos a jövőben *tettekkel* mutatja meg testvéri szeretetét.⁴ Ez azonban nem következett be.

A Nagy Lajossal kötött béke lehetővé tette a hercegeknek is a hazatérést, s Durazzoi Lajos rögtön követelte a

¹ Reg. Vat. v. 144. n. 218. és v. 244. A. n. 200.

² A pápa parancsára egyenesen Máriának kellett kiszolgáltatni a birtokokat. Theiner I. k. 810—1101., 1240. sz.

³ Reg. Vat. v. 144. n. 270. — Reg. Vat. v. 145. n. 13. — 146. n. 17. és 14. (1351—52. években.)

⁴ Reg. Vat. v. 146. n. 67. (1352. okl. 7.)

bátyja gyermekei felett való gyámságot és a gyermekek kiszolgáltatását. Erre a folyton gyanakvó király annál kevésbé volt hajlandó, mert a herceg úgyszólván visszatérése percétől fogva ellentétben volt a királyi párral, ellenségeikkel szövetekezett, sőt Nagy Lajossal is összeköttetésben állt, tehát Tarantoi Lajos attól félt, hogy a herceg bosszúból létrehozza a gondolatnak is gyűlöletes magyar házasságot. Végre a pápai közbenjárás meghozta a megegyezést, melynek értelmében a Durazzoi árvák Róbert császár és Nápoly városának őrizetébe kerülnek, míg bizonyos feltételek mellett Durazzoi Lajos átveheti őket. Mária szabadságát és szabad véleménynyilvánítását szintén biztosították.¹

1354-ben megint újabb felvonás kezdődött Mária szomorú életében. A sok üldözés, szenvedés teljesen megtörte energiáját, nyugalomra vágyott és bizonyára ez bírta rá, hogy gyászruháját levetve a Taranto-palotába költözzék és a király öccsének, Fülöp hercegnek nyujtsa kezét. Így abban reménykedett, hogy a király felhagy a bizalmatlansággal és az üldözéssel. Ez a lépése újabb kellemetlenségeket hozott számára. A házasságot ugyanis megkötötték, mielőtt diszpenzációt kértek volna a pápától, s az energikus VI. Ince nem akart a befejezett tények előtt meghajolni és a diszpenzációt megtagadta. Johanna közbenjárt nővére érdekében, Mária könyvek közt kért bocsánatot, az anya újszülöttje nevében könyörgő-levelet intézett a pápához . . . hiába. Így házasságukat törvénytelennek, vérfertőzőnek tekintették mindaddig, míg jóval később Fülöp személyesen Provenceba ment és végre kieszközölte házasságuk törvényesítését.²

1361-ben Nagy Lajos király egy levele megint felszakitja Máriának sok fájdalmas sebét. A magyar prezumptív

¹ Reg. Vat. 244. D. n. 89. — 244. E. n. 146. — 244. B. n. 109. és Anjoukori Dipl. Eml. II. k. 591. l. 430. sz. — Tarantoi Lajos Taleyrand bitorost is meggyanúsította ellene szőtt cselszövénnyel, de ezt a pápa erélyesen visszautasította. Reg. Vat. v. 244. A. n. 136.

² L. Alifet Cameránál 20. l. — Érdekes, hogy Johanna még mindig nem adta ki húgának az egész hozományát, s a pápa kénytelen volt a Fülöppel kötött házasság törvényesítése után ismét követelni azt.

trónörökös, István herceg, már régebben meghalt, 1360-ban meghalt ennek fia, János herceg is, a királynak gyermekei nem voltak és ezért rokonaihoz és volt foglyaihoz, Róbert és Fülöp tarantoi hercegekhez fordult, meghívta őket udvarába, «mint saját házukba», hogy azok, «akik minket testvérektől és rokonoktól elárvultaknak hisznek, világosan lássák, hogy vannak még testvéreink és rokonaink ezen a világon.»¹

A király meghívása valószínűleg sakkhúzás akart lenni a kapzsi IV. Károlytal szemben, de egyelőre eredménytelen maradt. A visszautasítást nem Fülöpnek kell tulajdonítanunk, ő — mint később kitűnt — nem gondolt vissza keserűséggel a magyar királyra és a Magyarországon töltött időre, hanem Máriának, ki előtt ott lebegett első férjének véres árnya és aki érthető okokból gyűlölettel viseltetett Lajos király iránt, pedig ez alkalommal a magyar trón forgott szóban.²

A Tarantoi Fülöppel kötött házasságot követő néhány év oázis Mária életében, ami alatt nem azt kell értenünk, hogy semmi zavaró körülmény sem adta elő magát, hanem viszonylagosan nyugalmat élvezett. Tarantoi Lajos nem üldözte öccsének feleségét, de továbbra is féltékenykedett annak gyermekeire.

Durazzoi Lajossal újra kitört a viszály, mely a legnagyobb elkeseredéssel folyt, míg csak Lajos herceg börtönbe nem került. Így a Durazzoi árvák kikerültek gyámsága alól és a király rangjukon alul akarta őket férjhez adni. VI. Ince heves szemrehányásokat tett a királynak, hogy gyűlölködésével tönkreteszi az országot. Most is megbotránkozással hallja, hogy Klementinát, Károly herceg leányát, ki mint kiskorú tiltakozni nem tud, anyja akarata ellenére bizonyos Simon nevű grófhoz akarja erőszakolni. Ebből könnyen ki-robbanhat ismét a botrány, különben is «tudod, — írja a pápa — hogy a házasságnak szabadnak és minden kényszer-

¹ Anjoukori Dipl. Eml. II. k. 582. l. 421. sz.

² A krónikás kiemeli, hogy a hercegekkel jól bántak a fogságban: «Et cum magna diligentia et honore, bene et laute fuerunt conservati, sicut decuit sanguine coniunctos regiae maiestati.» Johannes de Küküllő. c. XI.

től mentnek kell lenni.»¹ A házasságból nem is lett semmi és Klementina — úgy látszik — rövid idő múlva mint leány halt meg.

1362 május 26-án meghalt Tarantoi Lajos is, aki Mária életében tragikus szerepet játszott éppúgy, mint a másik Lajos, a magyar király. Nem tudjuk, alaptermészetéhez tartozott-e Tarantoi Lajosnak a gyűlölködés, irigység és bosszúállás vagy mindenható sugalmazójának, Niccolò Acciajuolinak, a rovására kell ezeket a tulajdonságokat írunk, de mindenesetre kellemetlen képet alkot róla az utókor. Johanna sem élt jól férjével és nem szerette sógorait, tehát nem csodálkozhatunk, hogy azok mindjárt Lajos halála után gyanakodtak a királynőre, hogy a Durazzókkal, elsősorban Lajossal akar megrontásukra szövetkezni. Mikor Durazzoi Lajos két hónappal a király halála után börtönében gyanús körülmények között kimúlt, a közvélemény a Tarantoi hercegek kezét sejtette halálában.² A bánatos özvegy királynő, kiről Camera megállapítja, hogy «gyöngéden szerette férjét és keservesen megsíratta elvesztését»,³ rögtön vigasztaló után nézett és meg is találta azt még a gyászévben Bourbon Jakab személyében. A házasság még inkább elmérgesítette a viszonyt a királynő és a Tarantoi hercegek közt. Mikor Róbert c. konstantinápolyi császár meghalt, Fülöp, ki utána a császári címet örökölte, a régi módszerhez nyúlt s mivel bátyja után bizonyos demaniális birtokokat meg nem kapott, fegyvert fogott, és miként a pápa követe útján nagy megdöbbenéssel értesült, rablókkal is szövetkezett, amiből «a császári méltóságra nem hárul dísz.»⁴ Így Mária rövid szünet

¹ Reg. Vat. 244. H. 73. n.

² F. Tocco: Un processo contro Luigi di Durazzo. Arch. stor. Nap. XII. 31—32. l. 1887.

³ Memorie storico-diplomatiche dell' antica città e ducato di Amalfi. Salerno. 1876. I. k. 559. l.

⁴ A demanium eladományozása ellen a pápa is tiltakozott. Reg. Vat. 244. l. n. 244. A. n. 67. — 244. D. n. 7—8. — 244. G. n. 66. és Cerasoli: Lettere inedite di Urbano v. à Giovanna I. di Napoli. Napoli. 1895. II. füzet 24. l.

után megint heves küzdelmek központjába került. Pedig Johanna most nagyobb vonzalmat mutatott családja iránt. Vagy mivel lemondott a reményről, hogy utóda legyen és az elhagyatottság érzete közelebb vitte unokahúgaihoz, vagy a meglet asszonyok házastási betegsége nyilatkozott meg benne, amikor Mária leányairól gondoskodni akart.

Először az idősebb leányt szerette volna férjhez adni és mint gondos nagynéne, kikérte a pápa tanácsát is, vajjon Szicilia bitorló uralkodója, Bourbon herceg vagy a francia királyi házzal rokon Aimon genfi gróf lenne-e az alkalmas férj? A pápa politikai szempontból fogta fel a dolgot és a sziciliai királlyal való házasságot ajánlotta, mert így vissza lehetne őt vezetni az egyház obedienciájára. A másik kettőről nem is nyilatkozott.¹ Johanna erre nőül adta húgát Louis d'Evreuxhoz, a navarrai herceghez, amin a pápa szerfelett megbotránkozott, mert a herceg az egyházzal ellenséges viszonyban volt.² A másik leány, Ágnes, Can Signorio della Scala neje lett, a harmadik, Margit, anyja halála után ment férjhez Kis Károlyhoz, míg Klementina — miként említettük — mint leány halt meg. Máriának mind a négy leánya Durazzoi Károlytól született, Fülöptől született gyermekei kiskorukban haltak el.³

A tragikus élet hamar elérkezett a végkifejlethez; Mária császárné 1366 május 20-án meghalt. Csak 37 éves volt. 37 év nem nagy idő még az átlagos emberi kort tekintve sem, de a szenvedések és megpróbáltatások néha megsokszorozzák az évek számát és megkönnyítik a válást a földi létől, már pedig Máriának kijutott a szenvedésekből. Reá is alkalmazhatók Carleynek Lamballe hercegnőre mondott szavai:

¹ Cerasoli i. m. II. f. 5—6. l. 26. sz. — Aimon unokaöccse volt Aimon Guido de Boulogne kardinálisnak.

² Cerasoli i. m. III. f. 31. l. 95. sz.

³ De Blasiisnak az a véleménye, hogy Klementina nem Durazzoi Károlynak, hanem Fülöpnek a leánya (Racconti di storia Napoletana. 276. l.), ez azonban tévedés, mert VI. Ince egyenesen megmondja: «Clementinam, natam condam Caroli ducis Duracii». Reg. Vat. 244. H. 73. sz.

Ifjú volt, szép volt és nem ismerte a boldogságot. Örök nyugvóhelyet az Anjouk kedves templomában, a s. Chiarában, nyert nagyatyja oldalán. Mellette nyugszik két leánya: Ágnes és Klementina. Mária császárnői díszben pihen a szép csúcsíves síremléken, arcán fönséges nyugalom honol, mely emlékünkből idézi a Trionfo della Morte gyönyörű sorait:

Pihenni látszott, mint aki elfáradt.
Mint édes álom szállt le szép szemére,
— Testet a lélek odahagyva már —
Mit halálnak mond a balgák igéje.
Szép arcán szépnek tetszett a halál.¹
(*Sík S.* szíves ford.)

Dr. MISKOLCZY ISTVÁN.

¹ Rime di Fr. Petrarca. Milano. 1882. 383. l. 166—172. s. — A síremlék készítőjét nem ismerjük, a művészettörténészek a Pisanok egy firenzei követőjét sejtik a művészből. Stanislao Frascchetti: I sarcofagi dei reali Angioini in sta Chiara di Napoli. L'Arte. l. 1898. 427 s. köv. ll.

NAGY LAJOS MAGYAR KIRÁLY TÖRVÉNYHOZÁSI INTÉZKEDÉSEI A NÁPOLYI KIRÁLYSÁGBAN.

I. Lajos magyar király, kit nemzete méltán nevezett el «nagy»-nak — mert nagy volt hatalma, hisz «birodalma határait három tenger mosta», s mert egyaránt kiváló volt «mint ember, mint államférfi s mint a tudományok és művészetek pártfogója»,¹ a nápolyi királyságot első ízben 1347 decembertől 1348 májusig tartotta elfoglalva. E hódítását jól ismerjük diplomáciai előzményeiben, különböző fordulataiban és eredményeiben. Egykorú krónikások, mint Domenico da Gravina,² Matteo Villani,³ a *Cronicon Siculum*⁴ névtelen szerzői, a *Cronica de Partenope*,⁵ az úgynevezett *Diurnali del Duca di Monteleone*⁶ és a *Storie Pistoresi*⁷ számos erre vonatkozó följegyzést őriztek meg számunkra, amelyeket későbbi kutatók más forrásokból, főként nápolyi és marseillei ok-

¹ Miskolczy S. In memoria di Lodovico Grande Angoino, re d'Ungheria. Corvina XI—XII. Budapest, 1926, 32. és 45. l.

² Cronicon de rebus in Apulia gestis. ed. Sorbelli, új kiadás, RR. It. SS. XII. III. rész. Città di Castello, Lapi 1923, 26—43 l. Ismeretes, hogy a mű, melyet Capasso «szenvédélytől nem mentesnek ítelt». (Le Fonti della Storia delle provincie Napolitane, ed. Mastrojanni, Napoli, Marghier. 1902, 122. l.) Sorbelli véleménye szerint «kevésbé részrehajló» id. kiadás, XIX. l.

³ Cronica I. IX—XIV. fej. (ed. Trieste, Lloyd Austriaco 1858, 11—13. l.

⁴ De Blasiis-féle kiadás. Napoli, Società Storica Nap. 1887, 11—12. l.

⁵ Astrino-féle kiadás. Napoli 1526. I., III. 25—32. fej. cc. 626—46. E krónikára nézve l. Capasso id. m. 131—7. l.

⁶ Faraglia kiadásában. Napoli, Società Storica Nap. 1895. 5—6. l.

⁷ S. A. Barbi kiadása, új kiadás RR. It. SS. XV. V. rész, 1914. 232—4 l.

mányokból részint általános műveikben egészítettek ki — így : Pray,¹ Camera,² De Blasiis,³ Schipa⁴ részint pedig részlet-tanulmányokban, mint Pór,⁵ Óvári,⁶ Caggese,⁷ Marra,⁸ Léonard⁹ és Miskolczy.¹⁰ Különösen a két utóbbi, igen gondos és alapos tudós kellő világításba helyezi azt a tényt, hogy Lajosban az Endre öccsének, Nápolyi Johanna férjének megöletése által keltett bosszúvágynak csakhamar följe kerekedett az a vágya, hogy a szicíliai királyságot birodalmához kapcsolja, dacára Károly unokaöccse kétségtelen trónutódlási jogának: különben is oly aspiráció volt ez, mely soha sem szűnt meg a magyarországi Anjouk részéről ama pillanattól kezdve, amikor II. Károly a pápa és az ország beleegezésé-

¹ Annales Rerum Hungariæ II. Vindobonae, de Trattner 1764, ad annum... (a gravinai jegyzőből merit.) V. ö. még Katona, Historia Critica Regum Hungariæ, Budae, 1790. ad annum. Tisztán csak népszerűsítő munka C. A. Ferrario, Italia e Ungheria, Milano, Alpes, 1926., mely az eseményeket kevés szabadsággal tárgyalja 111—3. l.

² Elucubrazioni storico diplomatiche su Giovanna I. etc. Salerno, tip. Nazionale, 1889. 76—7, 83—9, 92—104. l.

³ Racconti di storia Napolitana, ed. Torracco, Napoli, Perrella, 1908. 236—7, 240, 247—52. l.

⁴ Contese sociali Napoletane nel Medio Evo (Archivio storico Napoletano XXXII. 1907, 224—9. és 534—6. l.) Nobili e Popolani in Napoli nel Medio evo etc. Kivonat (Archivio stor. ital. Firenze, Olschki, 1925, 59—61. l.)

⁵ Nagy Lajos. Magy. Tört. Életrajzok, 1892.

⁶ Negoziati tra il Re d'Ungheria e il Re di Francia per la successione di Giovanna I. (Arch. Stor. Nap. II. 1877. 107—57. l.)

⁷ Giovanni Pipino Conte di Altamura: Studi di storia Napolitana in onori di M. Schipa, Napoli, L. T. E. A. 1926, 158—61. l.

⁸ Conseguenze dell'invasione Ungarica nel Regno di Napoli. (Studi di storia Nap. id. mű 221—6. l.)

⁹ Lettres écrites par Elisabeth et Louis de Hongrie au pape Clément VI. après l'assassinat du Roi de Sicilie (Studi etc. i. mű 201—19. l.) Un ami de Pétrarque: Giovanna Barrili (Kivona: Études Italiennes, Paris, Leroux, 1928, 112—138. l.)

¹⁰ In memoria etc. id. mű. — András herceg tragédiája és a nápolyi udvar. (Szent István Akadémia, Budapest, 1928.) — A magyar Anjouk trónigénye Nápolyra. (Történeti Szemle, 1928.)

vel utódjául harmadszülött fiát Róbertet jelölte ki az elsőszülött Martell Károly fiának mellőzésével.¹

Azonban eddig még semmit sem tudunk azokról a törvényhozási intézkedésekről, melyeket az új király, a királyságban, vagyis inkább a neki hódoló tartományokban hat hónapi uralkodása alatt életbe léptetett.² Csak annyit tudunk meg a gravinai notárius révén, hogy a király Nápolyba egyetemes országgyűlést (*«Parlamento Generale»*) hívott össze,³ mert az illető krónikakodexnek egyetlen fennmaradt példányában éppen az a lap veszett el, melyben erről a tárgyról szólnak kellene lennie;⁴ a *Storie Pistoresi*-ben pedig csak azoknak a tisztviselőknek általános jegyzéke van meg, akiket a király akkor kinevezett.⁵ Pray ellenben csak említést tesz új tisztviselők kinevezéséről;⁶ viszont Camera csak általánosságban jegyzi meg, hogy Lajos «Nápolyban való tartózkodása alatt semmi egyébbet nem tett, mint hogy pereket folytatott, megváltoztatta a tisztségeket s a maga módja szerint *reformálta a várost és a tartományokat*, mindeneket állandó rettegés-

¹ Elég erre nézve idézni R. Caggese: Roberto d'Angio e i suoi tempi I. Firenze, Bemporad, 1922, 5—7. l. Gennaro Maria Monti, Cino da Pistoia giurista. Città di Castello (*«Il Soleo»*) 1924, 103. l. Miskolczy: A magyar Anjouk trónigénye id. mű I.

² A hittudományi főiskolákra vonatkozó diplomáról l. alább.

³ «*Rex . . . omnes comites, barones et regni huius magnates, omnesque civitates, castra et casalia per ydoneos syndicos coram se comparare mandavit, volens ut unus quisque juxta regni consuetudinem ligii homagii sacramenta praestarent.*» (id. kiadás, 42. l.) Az egybegyűlt hűbérurak és polgármesterek ünnepies fogadásáról s a számukra rendezett lakomákról l. id. mű 142—3. l. és *Cronicon Sic.* id. mű, 12. l.

⁴ V. ö. az idézett kiadásban XXV—VI. l. és 43. l. sz.

⁵ «*Lo re riforma Napoli di nuovi officiali: e fece Capitano della città messer Buglione de' Buglioni da Perogia; e Cecchino di messer Vinciolo de' Vincioli fece giustizieri d'Abruzzo, ch'era di Perogia: lo Conte Lallo dall' Aquila fece conte camarlingo e dieli ciò che teneva messer Carlo Artù e'l figliolo; a messer Ugolino da Fuligno diede ciò che teneva messer Restano di Can-termin.*» (Id. kiadás, 234 l.)

⁶ Id. mű, II. 77. l.

ben tartván»;¹ s ezenkívül még említést tesz a címekről, melyeket akkor fölvelt, amint azok egy Amalfiban 1348 április 17-én kelt közjegyzői okmányból kitűnnek.² Ellenben másrészt hiányoznak nemcsak az ő nápolyi kancelláriájának regestái (ezek az uralmát követő visszahatás alkalmával alkalmasint szétszóródtak), hanem a magyar forrásból eredő vonatkozó okmányok is,³ úgy hogy az a király, aki ősi országaiban éppen azok belső berendezésével akkora hírnevet szerzett, itt látszólag nem fejtett volna ki semminemű törvényhozói működést.⁴

Ezt a hézagot némi részben pótolhatjuk most a marseillei-i département levéltárában fennmaradt új okmányokból. E levéltár I. Johanna korából a nápolyi királyságra vonatkozó számos forrásul használható becses okmányt őrzött meg (különösen azon évekre nézve, melyekről a nápolyi királyi levéltárban az Anjou-korbeli regesták hiányoznak);⁵ e források közül jól ismert az a kézirat, melyből itt először írjuk át az illető részeket, vagyis az ismeretes B 269 jelzésű anjoui «*formulaire*», amelyből már Winckelmann is fontos sváb és anjoui okmányokat emelt ki,⁶ s magam is néhány más anjou-korbeli szöveget;⁷ ennek második része biztosan előbb kelt a

¹ Id. mű, 97. l.

² U. o. 97—98. l.

³ V. ö. pl.: *Monumenta Hungariae Historica. Acta extera.* L. XI. és CXI. ...; *Fejér, Codex Hungariae diplomaticus ecclesiasticus et civilis*, Buda 1829. és köv. *ad annum*; — *Nagy Imre, Anjoukori diplomáciai emlékek*, VII. Budapest, 1887. *ad annum*. Itt szíves köszönetet mondok az idézésekért és az adott tanácsokért Miskolczy professzor úrnak.

⁴ Mindezekre nézve v. ö. Miskolczy, *In memoria* stb. 43—45. l.

⁵ A marseillei-i okmányokra nézve elég lesz Léonard idézett műveire hivatkoznom; — az anjoui regestákra nézve l. *B. Capasso, Inventario cronologico sistematico dei Regg. A.*, Napoli R. Archivio di Stato, 1894.

⁶ *Acta Imperii inedita saec. XIII.*, I. Innsbruck, Wagner, 1880, 735—67. l.

⁷ V. ö. *Da R. di Benvenuto a F. de Sanctis* (társszerző: A. Zazo), Napoli, I. T. E. A. 1926. 318—24. l.; — *Zecche, Monete e legislazione monetaria Angioina*, u. o., tip. Esperia, 1928. 29—39. l.;

XIV. század végénél, mivel legutolsó okmánya is csak 1364¹ után kelt. Mindezekhez hozzáfűzhetjük még Nagy Lajosnak egy a nápolyi szerzetesi theológiai főiskolák részére kiadott kiváltságleveletét, melyet a nápolyi kir. állami levéltárban már előbb felfedeztünk,² valamint egy ugyanott fennmaradt egykorú jegyzéket közjegyzői okmányokról.³

*

Ezen értekezés alapjául szolgáló okmányok — összesen tíz — 1348 január 27-től 1348 április 15-ig terjednek. Valamennyi Nápolyban kelt⁴ s valamennyit a salernói Matteo da Porta írta, helyettes protonotárius (*luogotenente del Protonotario*), a magánjog tanára (*Professore di diritto civile*) és számtartó mester (*Maestro Razionale*). A két utóbbi tisztelet Lajos előtt és után is viselte, 1345-től 1353,⁵ az elsőt leg-

Dal secolo sesto al decimoquinto: nuovi studi storico-giuridici. Bari, tip. Cressati, 1929. studio VI., VI. és VII. fejezet; — *Il Collegio napoletano dei Dottori in Diritto sotto Giovanna I. d'Angiò* (különnyomat a «Samniumból»), Benevento, Cooperativa tip. 1929.

¹ V. ö. G. M. Monti: *Dal Duecento al Settecento: studi storico-giuridici*, Napoli, I. T. E. A., 1925. 61—4. l.

² V. ö. G. M. Monti: *Per la storia del — l'Università di Napoli*, u. o. Perrella, 1929. 69. l.

³ Összesen tizennégy közjegyzői okmány maradt fenn az eltörölt klastromok okiratainak 42. kötetében, 3585—95., 3597., 3599. és 3601. sz. alatt; valamennyi úgy sorolja fel a királyi címeket, mint az amalfii közjegyzőnek Camera által idézett okmánya, melyet később látni fogunk. Itt adjuk a keltezéseiket: Aversa, április 13; Nápoly, május 4; Bitonto, ill. Barletta, május 9; Nápoly, május 16; Nocera, május 22. (két okmány); Nápoly, május 20 és 26; Manfredonia, ill. Nápoly, május 30; Bitonto, június 29; Tramonti, július 20; Teano, augusztus 2.

⁴ Közzétételük módját illetőleg megjegyzendő, hogy az I. és VI. számú a nápolyi székesegyház kapuján, a Castelnuovo királyi kastély és a «Magna Curia» kapuján függesztettek ki (erre nézve l. *Dal Secolo VI. stb.*) c. művemben a VI. tanulmány II. fejezetét); a IX. számú az aversai székesegyház kapuján függesztetett ki.

⁵ V. ö. *Storia dell' Università di Napoli nella Età Angioina* c. munkámat. Napoli, Ricciardi, 1924. 83. és 101. l.

alább is 1347-től kezdve;¹ így hát látjuk, hogy egyike volt a legmagasabb rangú állami tisztviselőknek, akik az új uralkodó szolgálatába szegődtek. Később részese lett az általános amnesztiának, mely a magyar király összes követőinek megadatott;² I. Johanna és férje, Anjoui Tarantói Lajos alatt is nagy megbecsülésnek örvendett; 1353-ban abban a magas kitüntetésben részesült, hogy priorja lett a nápolyi jogi doktorok kollégiumának (*Collegio napoletano dei Dottori in Diritto*).³ Az általa kiállított okmányok azonban nem egyformán fontosak.

Valamennyi közül legfontosabb január 27-ről való. A király, aki «hódítóként, nagy sebbel lobbál», (*di tutta furia*) vonult be Nápolyba január 24-én s a Castelnovo királyi kastélyban szállott meg,⁴ a fentmondott napon rendeletet bocsátott ki, melyben a következő február haván belül az összes hűbérurak s a királyság egyetemének küldötteit hódolattételre szólítja fel, vele mint új uralkodóval szemben, s ugyanez időre egyetemes országgyűlést (*Parlamento generale*) hív össze Nápolyba, hogy ennek tanácsával intézkedjék a béke helyreállításának módjáról s a királyság üdvéről. A hódolat tényéről szóló értesítést Domenico da Gravina is közli, de eddig kétség maradt fenn arranézve, hogy azt Lajos a maga számára vagy pedig kisded unokaöccse, Károly számára követelte-e, aki még abban az esetben is a királyság törvényes örökösének volt tekinthető, ha anyja, Johanna bűnrészességét az aversai gyilkosságban bebizonyítottanak vélték. Tényleg Matteo Villani, aki pedig rendesen igen jól

¹ V. ö. *Camera, Elucubrazioni* stb., id. mű, 82. l.

² Ismeretes tény, amint Miskolczy is helyesen írja, hogy a király, miután lemondott Nápolyról, nemcsak föltételül szabta, hogy nápolyi párhíveinek hajaszála se görbüljön meg, hanem gondja volt arra is, hogy e föltétel teljesítését ellenőrizze (*In memoria* stb., id. mű 41. l.) — V. ö. még: *Camera*, id. mű 151—3 l., ahol közölve van az I. Johanna által 1352-ben engedélyezett általános amnesztia szövege.

³ V. ö. *Il Collegio nap.* stb. című idézett művem.

⁴ V. ö. *Schipa, Contese* stb. id. mű, 325—6. l.; *Nobili* stb., id. mű, 59. l.; — *de Blasiis, Racconti* stb., 250. l.

volt értesülve a királyság dolgairól, ott tartózkodó testvére révén»,¹ azt írja, hogy Lajos «valamennyi bárótól kivette a hűségesküt unokaöccse, Martell Károly részére».² A fent-hivatolt okmány ellenben minden errevonatkozó kétséget eloszlat, mert abban a király egyrészt felveszi a két Szicilia királya címét (a kézirat átírója az e címet követő *etc.* jelzéssel elhagyja a többi velejáró cím elsorolását, melyeket különben egy későbbi, március 15-ről keltezett okmány³ így sorol fel: Apulia hercege, Capua fejedelme, Salerno fejedelme és a Monte Sant' Angelo ura (*Dominus Honoris Montis S. Angeli*)⁴ — amelyekhez hozzájárulnak a király ősi címei: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Róma, Szerbia, Galicia, Ladomér, Kúnország, Bulgária királya): de azonfelül még kifejezetten említi, hogy a «sziciliai királyság ős örökösödési jogon illeti» és a nápolyiakról mint «alattvalóiról» beszél, akiktől a hűségesküt a maga számára követeli, említést sem téve unokaöccséről. Ezzel az újabb adattal megerősítést nyer az, amit e tárgyra nézve már Leonard és Miskolczy is állítottak. Ezenkívül az okmány még említést tesz a király abbeli elhatározásáról, hogy az új uralom alatt a királyság nyugalomát helyreállítsa és sorsát jobbra fordítsa oly kormányzat által, amely a belső zavargásokat lecsillapítja, a bűnösöket és gonoszokat eltávolítja és az igazság uralmát visszahozza. Ez a nyilvánvalóan megszokott kancelláriai stílus bélyegét magánviselő kijelentés azonban határozott ellentétben van a Nápolyban akkor előfordult zavargásokkal s a kortársak által a királynak tulajdonított abbeli szándékkal, hogy magyarjai által az egész várost felpredáltassa, amit

¹ V. ö. *Caggese, Giov. Pipino* stb. id. mű, 159. l.

² L. I., cap. 12 (id. kiadás, II., 12. l.).

³ V. ö. *Documenti* stb. VII.

⁴ E két utóbbi cím Lajos király állítása szerint őt mint Martell Károly magyar király unokáját illette meg; ezzel szemben az visszaszállott a nápolyi koronára (e címet viselte legutóbb Róbert, még mielőtt trónra lépett volna), a második pedig a Durazzói Anjoukat illette. E két címről Lajos a pápával szemben csak 1352-ben mondott le. V. ö. *Camera*, i. m., 130. l.

csak a nápolyiak bátor ellenállása hiúsított meg,¹ miután a fenyegető veszéllyel szemben a nemesség és a nép összefogtak.

Ez a hódolati eskü s az egyetemes parlament összehívása a szicíliai királyságban jól ismert előzetes esetek² folyamánai; ez előzményekhez igazodik a fentjelzett okmány alaki szempontból is.³ A hűbéreseket, amennyiben február folyamán nem jelentkeznének, elmakacsolással (s ennek folytán hűbéreiktől való elmozdítással) fenyegeti meg, kifejezett hivatkozással II. Frigyesnek egyik felségrendeletére (*«costituzione»*),⁴ mely a hűbérek elvesztésére nézve hármassal idézett állapotot állapít meg; de avval a kijelentéssel, hogy a fennforgó viszonyok mellett erre elegendő a jelen rendelet egyszeri idézése. Ezt a megsejtító záradékot egyébiránt néhány hónappal előbb, 1347 májusában már I. Johanna is alkalmazza egy rendeletében, melyben meghagyja a hűbéruraknak, hogy gyüle-

¹ V. ö. *Schipa*, i. m., i. h.

² A «Parlamento Generale» intézményét illetőleg elég a következő munkákra hivatkozni: *L. Cadier, Essai sur l'administration du Royaume de Sicile*. Paris, Thorin, 1891, 26, 78–80., 124. l.; — *E. Gentile, La Curia Generale del Regno di Carlo I d'Angiò*, Roma, tip. A. Lincei 1917 (*Bollettino Commissione Atti assemblee*, II); — *R. Trifone, La legislazione angioina, Napoli, Società Storica Nap.*, 1927, XXXIV–VI. l. — Erről, valamint az egész anjou-korabeli belkormányzati közjogról bőven fogok tárgyalni *Lo Stato Angioino c. készülőfélben levő nagy munkámban*.

³ V. ö. egyebek közt az I. Johanna egyetlen fia részére megkövetelt hűségesküet elrendelő 1346-i okmányt az idézett B. 269 jelzésű kéziratban, C. 332 a; továbbá *Camera*, i. m. 68. l. és *C. Minieri Riccio, Saggio di Codice Diplomatico* II, 1. Napoli, Furchheim, 1879, 23–4. l.; — a Parlamentnek 1289-ben, illetőleg 1312-ben történt összehívásáról szóló okmányokat l. *M. Camera, Annali delle Due Sicilie*, II, Napoli, tip. Fibreno, 1860, 4–5. l. és *Trifone, Legislazione* stb., id. mű, 192–3. l.

⁴ «Si vassalus... servitium quod domino debet, ter submonitus, non praestiterit... dominus potest de eo quod tenet ab ipso, ipsum per exguardium dissasire»: l. *Const.* III, 19. (*Constitutionum Regni Siciliarum* etc. Napoli, Cervoni, 1773, 328 l.). Később Róbert király enyhített e rendelkezésen; v. ö. *Trifone*, i. m., 247. l.

kezzenek össze szemlére (*«ad monstram»*), vagyis hogy segítsék meg fegyveres erővel a magyar betörés ellen.¹

A fenti okmánnyal kapcsolatban a király már másnap kibocsátott egy másik rendeletet,² mely gyakorlati módon állapítja meg a személye elé bocsátandó főpapok és hűbérurak jelentkezésénél követendő szertartást, az illetők rangja szerint: a főpapok és grófok nyolc kísért hozhatnak magukkal; a bárók négyet; a királyi katonák (*militēs*) kettőt; az apródok (*«scudieri»*) senkit. Valamennyien kötelesek fegyvereiket a kastély kapujában lerakni; a kísértet felének az udvarban kell maradnia, a többi a nagy terembe kísérheti urát egészen a királyi teremig. Ez intézkedésre nézve nem maradt fenn semmiféle előző eset, bár a királyi hűbéresekkor felosztása különböző, rangszerinti kategóriákba már eléggé ismeretes, valamint az a tény is, hogy akkor még hiányoztak a grófinál magasabb nemesi címek, a királyi család tagjainak kivételével.³ E rendeletnek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy az urak kíséretében nagyobb számú fegyveres nép ne gyülekezhessek a Castelnuvóban, hogy így esetleges zavargásoknak eleje vethessék.

Majdnem egy hónap múlva, február 22-én, három igen figyelemreméltó rendelkezés kelt a királyság közigazgatási rendezése érdekében. Kettő a nápolyi levéltárra és a *«maestri razionalis»* (királyi számtartók) kamarájának újjárendezésére vonatkozik;⁴ a harmadik általánosságban a királyság összes tisztviselőire.⁵ Itt nincs helye bővebben tárgyalni azt, amit a két előbbi hivatalra s a rájuk vonatkozó szabályzatokra nézve más helyen részletesen ki fogunk fejteni:⁶ elég lesz annyit említeni, hogy az udvari okmányok levéltára ekkor már Nápolyban volt összepontosítva; működésének szabályait már

¹ B. 269 jelzésű id. kézirat, c. 336 a. b.

² V. ö. *Documenti* stb. II.

³ Ismert tény, hogy az első hercegi címet — duca di Atri — az Acquaviva család kapta 1383-ban.

⁴ V. ö. *Documenti*... III. és V.

⁵ V. ö. *Documenti*... IV.

⁶ *Lo Stato Angioino* c. főntebb jelzett készülő művemben.

az első Anjou-házbeli uralkodók állapították meg¹ és I. Johanna 1347-ben új rendelkezéseket bocsátott ki a levéltárosok és rokon tisztviselők tisztjére nézve,² melyeket később ugyancsak ő egészített ki³ s azután László és II. Johanna megerősítettek.⁴ Azonban gyakori eset volt, hogy e tisztviselők közül sokan, bár a teljes fizetést húzták, helyettesekkel végeztették munkájukat. Ezért Lajos kijelenti, hogy a levéltárosok kötelesek maguk végezni a szolgálatot, azzal fenyegetvén meg őket, hogy ellenkező esetben fizetésüket megvonja, mivel ez azokat a tisztviselőket illeti, akik tényleg végzik a munkát — ez elmés ötlettel biztosítva rendeletének pontos végrehajtását. — Ami pedig a számtartómesterek kamaráját illeti (*Camera dei Maestri Razionali*), elég annyit mondanunk, hogy ez volt a királyság pénzügyeinek legfőbb szerve a «*Gran Camerario*» (Kamaranagy, főkincstárnok, tárnokmester) mindinkább csak névlegessé váló főigazgatása alatt,⁵ s hogy e kamaránál 1278-ban 4 számtartómester (*maestro razionale*), 9 jegyző (*notario*), 1 rovatvezető (*rubricatore per le inquisizioni*) volt alkalmazva, amely utóbbinak az volt a tiszte, hogy jegyzékbe vegye, osztályozza és nyilvántartsa az udvar pénzügyi járandóságaira vonatkozólag lefolytatott vizsgálatok eredményeit és 12 irthok.⁶ Időjárátaival azonban e tisztviselők száma megszaporodott; most pedig Lajos a következő módon állapította meg: 6 számtartómester, 6 «auditor», 2 levéltáros (archivarius), 6 irthok, 2 jegyző, 1 lajstromozó (registrator), 1 «aktamester» (maestro

¹ V. ö. P. Durrieu, *Les Archives Angevines de Naples I*, Paris, Thorin, 1886, 227—31. l.

² L. N. Toppi, *De origine omnium Tribunalium* stb., Napoli, Savio, 1775, 247—8. l.

³ V. ö. B. 269 jelzésű id. kézirat, cc. 134 b — 135 b. és I. Ficker (*Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung I*, Innsbruck, 1880, 121—3. l.)

⁴ L. Toppi, i. m., 248—52. l.

⁵ V. ö. Trifone, i. m., XXXIV—5. és A. Cutolo, *Il Regno di Sicilia negli ultimi anni di Carlo II d'Angiò*, Milano, Albrighi, 1924, 23—8. és 36—7. l.

⁶ V. ö. Durrieu, i. m. I, 216—7 l.

degli atti), 2 «*subactuarius*». Ugyanez okmányban Lajos elrendeli még, hogy a protonotárius, a helyettes protonotárius, a kancellár¹ és a királyi pecsétőr ne hagyjanak jóvá semmi újabb kiváltságot a már megállapítottakon felül. Megtudjuk ebből, hogy Lajos kinevezte a fentnevezett négy tisztség viselőit; ezek közül azonban a negyedik az Anjouk alatt eddig soha nem létezett, mert a királyi pecsétet mindig a kancellár őrizte. Errenézve II. Frigyesig kell visszamennünk, akinek 1245-ben volt külön «*sigillator*»-a.² Az okmányban a négy főtisztviselő neve nincs kiírva, de az elsőét ismerjük Domenico de Gravina révén, aki szerint Ruggero Sanseverino salernói, előbb bari érsek volt Lajos protonotáriusa.³ Ha hozzávesszük az itt említett néhány főtisztviselőhöz a királyi tanácsra vonatkozó említést, melyet a király elhatározásainál meghallgatott, világosan kitűnik, hogy az új király semmit sem változtatott a királyság központi igazgatásában, ami különben is megfelelt abbeli politikai álláspontjának, hogy az előző Anjou-házbeli királyok törvényes utódának és uralkodásuk folytatójának kívánt tekintetni még a csekélyebb jelentőségű hivatalos részletekben is, mint például a nagy és kis pecsét alkalmazásában.

Az ugyanaz nap kelt harmadik okmány végül a királyság egész közigazgatására vonatkozik; ebben ugyanis meg van szigorítva egy régebbi anjou-korbeli intézkedés, mely szerint hivataloskodása leteltével minden tisztviselő köteles volt számot adni sáfárkodásáról a számtartómestereknek s tőlük felmentvényt nyerni;⁴ Lajos király e rendeletében e kötelezettséghez még hozzáadja, hogy az illető tisztviselők nem nyerhetnek el semminemű új tisztséget, mielőtt ezt a felmentvényt («*apodixis*») el nem nyerték, vagy amíg az előző

¹ E tisztségekhez hozzájárul még a következő okmányban a vicekancellári tisztség.

² V. ö. *Cadier*, i. m., 232 l.

³ Idézett kiadás, 42 l. Ruggero Sanseverino különben már I. Johanna alatt is protonotarius és logotéta volt: v. ö. *Camera, Elu cubrazioni* stb., i. m., 66., 68., 72. l. stb.

⁴ V. ö. *Trifone*, i. m. CXI, CXIV és 58 l.

tisztségben folytatott pénzügyi kezelésük végleges jóváhagyásban nem részesült. Ugyanitt a király, nagyobb biztonság okáért, ugyanezt a rendelkezést kiterjeszti az előbbi okmányban említett főtisztviselőkre is.

★

Eddig valódi és tulajdonképpeni reformokról szoltunk. Ezekkel szemben a március 14-én kelt kiváltságlevél¹ egyszerűen csak megújítása II. Károly király két előbbeni, 1302-ben és 1306-ban kelt engedélyokmányának.² Mint már más helyen előadtuk,³ amaz uralkodó évi 150 uncia arany segélyt engedélyezett három nápolyi klastromnak, nevezetesen a S. Domenico, S. Lorenzo és Agostino kolostorainak, illetve a prédikáló barátok, minoriták és ágostonrendiek egy-egy rendházának a bennük fennálló hittudományi főiskolák (*studium generale*) részére, miután az Anjouk alatt a királyi *Studium Generale* nem foglalkozott ezzel a tanszakkal,⁴ hanem annak hallgatói az egyes szerzetesrendek bennlakóival együtt hallgatták a theológiát a rendházakban, hasonló módon, mint más egyetemi központban, egyebek között Padovában is történt.⁵ Az adományozás érvényben volt mindaddig, amíg e

¹ V. ö. *Documenti*, VI.

² Az első engedélyokmány fel van véve a másodikba; közöltem *Età Angioina* c. id. művemben. 27–8. l., 7. sz. A második csaknem teljes szövegében foglaltatik az 1383. évi megerősítésben; ezt is közöltem *Per la Storie* etc. c. id. munkámban, 85–90. l.

³ Idézett műveimben 26–28. ill. 68–80. l.

⁴ Véleményünk szerint így volt ez Aquinoi szent Tamás idejében is. V. ö. a fentidézett munkákat és *Rassegna di storia giuridica italiana*, Bari, tip. Cressati. 1927, 12–14. l. Ellenkező véleményen van A. Bellucci, *Di una lettera apocrifa ad Erasmo cassinese e dell' insegnamento di S. Tommaso* stb. (*Atti Accad. nap. «San Pietro in Vincoli»* XI, 1. 1927, 1–15. l.) és *Nuove osservazioni sull' insegnamento* etc. (különnyomat *Archivio di Studi Storici di Medicina*, Fuligno, tip. Campi, 1929), amely művében ez az író megváltoztatja Erasmusról vallott véleményét és (végre!) igazat ad nekünk, hogy «a domokosrendiek *studium generale*-ja független volt a királyi *studium generale*-től.» (38. l.)

⁵ V. ö. Brotto és Zenta, *La Facoltà teologica dell' Università di Padova*, u. o., tip. Seminario, 1922, 27. l.

főiskolák Nápolyban fennmaradnak, mert székhelyük nem volt állandó, vagy legalább is nem volt törvényesen megállapítva, mivel erről az illető szerzetesrendek káptalanai évről-évre intézkedtek. II. Károly után az engedélyokmányt megerősítette 1314-ben Róbert is és későbbben az összes következő Anjou- és Arragon-házbeli uralkodók I. Johannától II. Alfonzig.¹ Első tekintetre tehát a magyar király által kiadott megerősítő okmány egyszerű hivatalos folyóaktának tetszhetnék; azonban határozott történeti értéket nyer azáltal, hogy a három nagyhatalmú szerzetesrend, azzal, hogy kérte a megerősítést, egyúttal elismerte a hódítónak királyi tekintélyét, holott a Szentszék azt soha nem akarta elismerni annyival is inkább, mert ez a megerősítés mindjárt a hódítás után történt, míg ellenben ilyet I. Johannától csak 1360-ban kértek újra. Előbb arra lehetne következtetni, hogy a megerősítés ténye vagy mindkét részről politikai cselekedet volt, vagy pedig hogy Lajos itt is a művelődés pártfogója gyanánt akart szerepelni, mint aminőnek magyar² és lengyel³ birodalmában is mutatkozott.

Egy nappal utóbb (március 15-én) kelt Lajosnak egy másik figyelemreméltó okmánya.⁴ Ebben, tekintettel az alattvalók sanyarú pénzügyi helyzetére, a külső és belső ellenségek és legfőképp a II. Károly óta az Anjou-uralom alatt annyi panasz tárgyául szolgáló rablótámadások által okozott károkra,⁵ a király elengedi a 15. indikációig, azaz a megelőző szeptemberig esedékes «kollektát», vagyis a lakosság számára arányított rendes adót⁶ azoknak, akik eddig még be nem fizették, mindamellett elrendelve a már befizetett

¹ V. ö. *Per la storia* i. m., 69—70. l.

² V. ö. *Miskolczy, In memoria*... i. m. 45. l.

³ V. ö. *G. Dabrowsky, Gli Angioini in Polonia* (Corvina, i. k., 29. l.)

⁴ V. ö. *Documenti*, VII.

⁵ V. ö. mindezekre nézve: *Caggese, Roberto* etc. i. m. I, 338—9. l.; *G. M. Monti, Dal Duecento* etc. i. m. 85. l.

⁶ V. ö. *N. Barone, La cedola per la imposta ordinata... nel 1726* etc. (*Studi* etc. i. m. 127. l.)

összegeknél az udvarhoz való szállítását. Ez mindenesetre figyelemreméltó engedmény abban a korszakban, amikor I. Johanna politikája állandóan arra volt irányozva, hogy alattvalóitól mennél nagyobb pénzdókat hajszoljon ki a királyság és az udvar szükségletei számára, s ugyancsak ellene szól annak a kapzsiságnak, mellyel eddig az új hódítót vádolták. Igaz ugyan, hogy e négy belkormányzati okmány a királyság közigazgatásának csak csekély részére vonatkozik, de mindenesetre jelentősek, mert nemcsak azt mutatják, hogy Lajos újjászervezni szándékolta új királyságát, s hogy biztosnak érezte magát annak állandó birtokában, hanem egyúttal tanúságot tesznek dicséretes uralkodói képességéről a belügyi politikában, amelynek — mint már említettük — előbb és később Magyarországon is bizonyosságát adta.¹

Valamennyinél kevesebb jelentőségű az utolsó három okmány, amennyiben csak egyes, bár hatalmas személyekre vonatkoznak. Két ugyanegy napon kelt okmányban Lajos király, valamint az ő helytartója (*vicario generale*) István erdélyi vajda és Zuruchi(?) gróf (ispán)² *salvus conductust* engedélyeznek Mileto grófjának, Ruggero Sanseverinónak, hogy a hódolati eskü céljából Nápolyba utazhasson, személyének és javainak sértetlenséget biztosítva; azonban a gróf jobbnak látta a királyságból való elmenekülést, amint a gravinai nótárius tanúsítja,³ semhogy megjelenjen az előtt az uralkodó előtt, aki ellen mint Apulia és Basilicata főkapitánya fegyvert fogott.⁴ Egy másik, április 15-én kelt ok-

¹ Mindezekre nézve v. ö. *Miskolczy, In memoria* etc. i. m. 43–5. l.

² V. ö. *Documenti*, VIII. A királyi helytartó (*vicario generale*) okmány az idézett kézirat c. 332 a számában következik ily jelzés alatt: «*Assicuracio Vicarii Regni ad Comitem diffidentem comparere, quod secure veniat.*» Fölöslegesnek tartom ezt itt reprodukálni, miután tartalma egyezik az előbb említettével. A vicarius a szövegben említett címet használja.

³ Id. kiadás, 42. l.

⁴ V. ö. *Camera. Elucubrazioni* etc. i. m. 76. l.; ugyane gróf személyéről későbbi időszakban u. o. 187. és 253–54. l., továbbá *L. Bertano, Serie dei Siniscalchi della Provenza dal 1259 al 1388. (Bollentino Stor. Bibl. Subalpino, IV, 1899, 66–7. l.)*

mányban¹ a király — megemlékezvén az aquilai Sallo Camponeschi, később Monterio grófja² számára tett adományáról, mellyel reá ruházta Artus Károly és fia (akik bűnrészesek voltak Endre halálában s már a magyar betörés előtt meghaltak)³ összes hűbértokait (így a S. Agata grófságot), városi és ingó vagyonát — elrendeli, hogy eme javak összes birtokosai adják át ezeket Camponeschinak még az esetben is, ha jogot formálnának rájuk, csak utólag folymodhatván fel a királyhoz vagy főhelytartójához; — ami újabb bizonyítéka annak a kegynek, melyben egyik leghívebb hűbéresét részesítette, aki a királyságba jövetel óta mindig az ő pártján harcolt s Aquilát bevette számára, amiért királyi főkamarrássá (*Gran Camerario*) is kineveztetett.⁴

Ez utolsó okmánnyal ér véget e sorozat. A király nem-sokára visszatért Aquilába s onnan május 27-én Magyarországba indult,⁵ majdnem bizonyosan az akkori szomorú hírű dögvész miatt, de minden bizonnyal csalódottan, mert nem bírta magának az egész országot alávetni, sem pedig a pápa támogatását megnyerni ahhoz a műhöz, melyet ő a magyarországi Anjoukon elkövetett igazságtalanság jóvátételének tekintett. Mi bizonyára nem akarjuk igazolni a király minden eljárását az első nápolyi tartózkodása folyamán, s még kevésbé a Durazzói Károlyon vett kegyetlen bosszút, melynek egyébiránt számos enyhítő körülménye van, melyeket Miskolczy nagy elmeéllal kiemelt;⁶ azt azonban kétségtelenül állíthatjuk, hogy az általunk itt közölt okmányok megvilágításában jórészt megenyhül Nagy Lajos

¹ V. ö. *Documenti* IX.

² V. ö. *Storie Pistoresi*, id. kiadás, 234. l. — *Camera, Elucidazioni*, i. m. 76—7., 130. l. — Későbbi időszakra nézve u. o. e név alatt.

³ V. ö. *Camera*, i. m. 60—1. l. — Ez az Artus Róbert király természetes fia volt; v. ö. *De Blasii*, i. m. 171., 222., 235. l. 1. sz.

⁴ V. ö. *Storie Pistoresi*, id. kiadás, 234. l. (a főntebb jelzett helyen). A főkamarrási (*Gran Camerario*) tisztségre nézve l. *Cadier*, i. m. 213—28. l.

⁵ V. ö. *Sorbelli, Domenico de Gravina*, id. kiadás, 43. l. 3. sz.

⁶ *In memoria* . . . i. m. 35—7. l.

alakja, amint azt a nápolyi krónikások és történetírók a zord hódító és kegyetlen bosszúálló szerepében eddig ábrázolták. Ezen, pedig még kiadatlan forrásanyag mindenesetre új, bár rövid fejezete a magyar-nápolyi történetnek.

Okleveles függelék.

I.

*Edictum quod convenient ad Regium Parlamentum comites barones et terrarum sindicj.*¹

Lodovicus Ungarie Jerusalem et Sicilie Rex etc. Universis presentis edicti seriem inspecturis. Summus orbis opifex creator omnium Deus prospiciens de celo iusticiam ut in eius recto cultu ac equalitatis ordine cuncta disponderet crexit in populis regnancium solia et diversorum principum potestates ut sub unoquoque precepto dominij vires suas in terris lex animata presumeret et peccantium lapsus penalitatibus debitis cohiberet quive subiectos eis populos in quietis et pacis opulencia regerent et attributa potestatis imperium equaliter in singulos exercerent. Sane pervenientibus nobis cum assistentia divina feliciter in Regnum nostrum Sicilie hereditario quodam jure nobis debitum et residentibus in Civitate nostra Neapolis conperimus patule auxiliata corda quam plurimum insurgentesque querelas ex defectu presertim non ministratae justicie subditis cuius sublatio universaliter et specialiter Regnum ipsum quodammodo deduxit ad stragem adeo quod proborum tranquillitate concussa lex iniurijs cohaeta cederet et locum sibi pravorum iniquitas notorie vendicaret. Sed dum actente conspiciamus indicate dilationis vinculum productum a predecessoribus nostris et dominice compassionis affectum qui ad ipsos fideles nostros nos trahit et allicit desideramus ex intimis eorum statum reparare collapsum et tam per iusticie tramitem quam equitatis et mansuetudinis media que precipua regnantibus esse debent ipsos in aperto dirigere ut post huiusmodi multiplicata discrimina labores et dampna detur volentibus requies crescat in opulencia vigor pacis sicque in utrisque debitus ordo locum obtineat ut iusticie dignitate servata eiusdem Regni status actore Domino in pristina pacis pulcritudine sedeat et sublati de medio reprobi requie opulenta dulcescat. Ut itaque

¹ A marseille-i département levéltárában Ms. B. 269 c. 329 a—b.

premissa iuxta pium et laudabile desiderij nostri votum celerius et promptius exequi valeamus presentis edicti nostri tenore prescribimus ac singulis comitibus baronibus et feudotarijs dicti Regni Sicilie citra farum cuiuscumque status et cōdicionis existant a Regia Curia feudalia bona in capite et immediate tenentibus sub pena destitutionis et anmissionis illorum necnon universitatibus civitatum castrorum et aliarum terrarum Regni predicti sub pena nostro arbitrio reservata de certa nostra scientia firmiter et expresse mandamus ut comites barones et feudotarij antedicti ac ipsorum singuli personaliter universitates vero predictae per eorum speciales syndicos eligendos per eas plena potestate suffultos usque per totum instantem mensem februarij coram nobis in ipsa Neapolitana Civitate compareant prestituri nobis hōmagium et fidelitatis debite juramentum ac audituri in publico parlamento et facturi ea omnia que ad ipsius Regni comunem statum tranquillitatem pacem et opulentiam rerum vitalium quam populi siciunt consulto iudicio una cum eis duxerimus ordinanda. Licet autem de jure comuni trina requiratur monicio ut possit de feudo vasallus contumax dissaysiri Nos tamen legem seu constitutionem Regni de dissaysione predicta loquentem exigente conditione temporis et tam rationabili et accomoda piaque Nos causa movente prout et quantum presenti edicto nostro forsitan refragatur in contumacium penam de certa nostra scientia tollimus ac viribus vacuumus ut ea non obstante presens edictum nostrum sufficiat quam unam citacionem peremptorie pro trina seu omnibus sufficere volumus et ydoneam reputamus. Ut autem presens edictum nostrum in noticiam deveniat singulorum membranas illius seriem continentes maioris ecclesie Neapolitane et castri nostri novi de Neapoli ac domorum in quibus Magna Curia regitur porticibus appendi fecimus seu affigi ad vulgarem quorumlibet lectionem per quod incognitum causari quis nequeat cum non sit verisimile universalem latere noticiam quod tam patenter in oculis omnium divulgatur.

In cuius rei testimonium presens edictum exinde fieri et pendenti parvo sigillo nostro quo presentialiter utimur cum magnum Maiestatis nostre sigillum quod ad presens fieri mandavimus nondum sit perfecte completum jussimus communiri.

Datum Neapoli per manus M. de Porta de Salerno etc. Anno Domini MCCCXLVIII die XXVII januarj prime iudictionis Regnorum nostrorum Ungarie anno sexto Jerusalem et Sicilie anno primo.

II.

*Edictum de accessu ad presenciam Regis.*¹

Lodovicus Dei gratia etc. Universis presentis ordinacionis seriem inspecturis.

Ut in desideratis atque primicijs nostre Maiestatis aspectibus in qua universaliter et specialiter Deo propicio nostrosque prosperante successus fidelium Regni nostri multitudo congaudet congruus ordo servetur et ne ut plurimum assolet amabilis collectio gentium forsitan pareret in huiusmodi novitate tumultum cum habentia ordinem felicius et levius peragantur presenti ordinatione nostra sub pena contemptus et maiori alia pro nostri motus arbitrio inviolabiliter observanda iubemus quod quicumque prelatus seu comes fuerit petens Maiestatem nostram ex causa quacumque intret castrum habitationis nostre cum octo saltem de familia seu comitiva sua et antequam perveniant ad Curiam deponant arma in porta ipsius castri. Si vero baro fuerit simili modo cum quatuor. Si miles cum duobus. Si scutifer intret solus. In qua quidem porta depositis tam persone sue quam scutiferorum seu sociorum armis deinde ascendant gradus transeuntes per salam magnam usque ad cameram nostram exclusive cum medietate gentis eorum tammodo quam ipsa ordinatio nostra permittit videlicet prelatus et comes cum quatuor baro cum duobus miles cum uno et scutifer per se ipsum medietate reliqua in curti remanente predicta. Hanc enim penam ad comites barones et alios jurisdictioni nostre subiectos ipsis prelati exortationis nostre Maiestatis irrivrentiam incurrentibus solum extendi volumus et iubemus.

Datum Neapoli sub parvo sigillo nostro per M. de Porta de Salerno juris civilis professorem Magne Curie magistrum Rationalem locumtenentem Prothonotarij Regni nostri Sicilie. Anno Domini M^oCCCXLVIII. die XXVIII januarij prime iudictionis Regnorum nostrorum Ungarie anno sexto Jerusalem et Sicilie anno primo.

¹ U. ott, c. 329 b.

III.

*De gagijs non solvendis auditoribus archivij seu alijs officialibus deputatis ad servicia dicti archivij quod non serviunt officio ut tenentur.*¹

Ludovicus Dei gratia etc. Magistris Racionalibus Magne nostre Curie dilectis consiliarijs familiaribus et fidelibus nostris etc.

Perducto noviter ad Excellencie nostre noticiam fidedigne quod sunt nonnulli auditores archivarij notarij seu scriptores ac officiales in regali nostro archivo per nostram Curiam ordinati quibus certa sunt gagia et emolumenta concessa ut ibidem serviant et laborando mercedem condignam recipiant ex publico ut probabilis hoc exigit ratio manifesta. Verum nonnumquam ipsi dati desidie nonnumquam aliorum se servicijs implicantes nonnumquam propria comoda per diversa viacula perquirentes et sepiissime loco eorum alios substitutos constituunt omissis servicijs quibus astringuntur nostre Curie in archivo sic se reddunt separatos ab eis commisso misterio quam in eorum animarum perniciem gagia ipsa inde percipiunt et officio non deserviunt prout tenentur et debent. Volentes igitur negocia ipsa publica que in eodem archivo habent principaliter pertractari diligentius et curiosius promoveri et exequi ecce vobis de certa nostra scientia sub pena nostre gratie damus expressius in mandatis quod de cetero nulli ex predictis officialibus quavis distinctione notetur qui continuato more in servicijs ipsius archivii non fuerit nullo modo detis seu faciatis aliquam sortem seu ratam exsolvi quin immo ipsas convertatis in gagijs vestris et aliarum personarum ipsi archivio serviencium juxta solitam distributionem in talibus observatam. Declarantes vobis expresse jntencionis nostre regalis animum et propositum firmitus accomodum menti nostre quod vos obnoxios nostre Maiestati esse decernimus si gratia amore vel aliqua mentis astucia contra premissa venire tentaveritis in adversum nichilominus receptoribus et expensoribus fiscalis pecunie in officio Racionum tam presenti quam successive futuris damus harum serie expressius in mandatis quatenus nullo modo eciam ad mandatum ipsorum magistrorum Racionalium eciam omnium predictis personis non serviencibus vel eciam serviencibus per proprium substitutum ut prefertur gagia ipsa solvant

¹ U. o. c. 330 b—1a.

contra ordinationem predictam sicut penam unciarum auri viginti quam eos vice qualibet si contra fecerint iucurrere volumus ipso facto capiunt evitare.

Datum Neapoli per M. de Porta de Salerno juris civilis professorem Magne nostre Curie Magistrum Rationalem locumtenentem Prothonotarij Regni Sicilie. Anno Domini M^oCCCXLVIII. die XXII februarij prime iudictionis Regnorum nostrorum Hungarie anno VI Jerasalem et Sicilie anno primo.

IV.

*De obligatis ad racionia ex gestis officijs quod promoveri non possint nisi ostendant finalis quietancie apodixe de gestis per ipsos officijs.*¹

Ludovicus etc. Universis presentis edicti seriem inspecturis tam presentibus quam futuris.

Exigit civilis ratio et provocat affectus bene gerende rei publice ut illi preficiantur officijs qui obligacionis nexu non sunt fiscalibus obnoxij viribus ut ipsa res publica que ut pupilla debet quibusvis favoribus protegi non conculcetur creditorum avaricie cecitate. Eapropter presentis edicti firma stabilicione prescribimus quod nullus cuiuscumque condicionis status aut honoris existens qui gessit officium seu officia de quibus habet secundum ordinationes Curie summarie et deinde finaliter computare aut qui ea geret in posterum possit decetero justiciarius capitaneos stratiotus magister portulanus secretus magister salis magister massarius aut quivis officialis alius ordinari nisi prius de gestis officijs summarie computaverit et deinde finaliter coram magistris Racionalibus Magne nostre Curie in archivio et de ipso seu ipsis gestis officijs obtineant finalis quietancie apodixe Maiestatis nostre sigillo pendenti debite communitam quod si forsan ex importunitate petencium vel aliorum intercedencium pro eisdem contingat predicta officia vel alia quevis misteria concedere eisdem damus harum serie in mandatis tam Logothete et Prothonotario et Viceprothonotario Regni nostri Sicilie quam Cancellario Vicecancellario seu Custodi sigillorum quod licteras de eorum officijs non subscribant vel presumant modo aliquo sigillari quin inmo ex nunc prout ex tunc si ex aliqua inadvertencia vel eciam ex certa

¹ U. ott. c. 331 a.

nostra scientia speciali licteras obtinuerint super anministracione seu commissione officiorum ipsorum volumus ipsas nullius existere roboris vel momenti. Et si presumpserint se inmiscere gestioni officiorum eorundem auctoritate seu vigore licterarum ipsarum volumus eos ea pena teneri qua tenentur usurpantes officia publica et ipsa eorum auctoritate propria exercentes et cum pena unciarum auri nostro Erario applicanda ab ipsis que presumpserint usurpare officia cum perpetua infamia removeri non obstantibus quibuscumque licteris privilegijs ordinationibus et cedulis factis et faciendis predictis adversantibus quoquomodo quas et que viribus et efficacia vacuumus.

Datum Neapoli per Matheum de Porta de Salerno juris civilis professorem Magne nostre Curie magistrum Racionalem locumtenentem Prothonotarij Regni Sicilie. Anno Domini M^oCCCXLVIII. die XXII. februarij prime iudictionis Regnorum nostrorum Hungarie anno sexto Jerusalem et Sicilie anno primo.

V.

*De limitato numero magistrorum Racionalium et aliarum personarum officijs archivj deputatarum.*¹

Ludovicus etc. Universis presentis edicti seriem inspecturis tam presentibus quam futuris fidelibus suis etc.

Decet regnantes ac publicis gubernaculis presidentes inter cetera sedulam curam recipere ut distinctis officijs publicis et habito numero solemnium personarum ad gubernacionem illorum presertim in illis gerendis misterijs que comoditatibus nostre deserviunt Camere et de fiscalibus negocijs ac regalibus juribus habent eorum approbatam naturam. Et quia nonnumquam ex infesta importunitate petencium sicut palpavimus experientia certa notastrarum ad ipsa misteria sic in numero copioso viros perfecimus quod ex multiplicacione huiusmodi personarum evenit quod ipsa publica agenda negocia tanquam segnius a pluribus expedita receperunt non modicam lesionem. Et propterea provida deliberacione Consilij hac editali perpetua ordinatione prescribimus ordinamus statuimus et declaramus expresse quod remanentibus tam illis magistris Racionalibus in officio ipsius magistri Racionalatus qui nunc sunt actu presencialiter ipsum officium exercentes

¹ U. ott. c. 331b.

et recipientes gagia nullus alius ordinetur vel superaddatur in Regno Sicilie quousque deveniatur ad numerum sex qui officium ipsum gerant et per unum ex magistris Racionalibus qui erunt in Regno semper datum in Camera nostra fiat sicut modo fit. Statuimus eciam simili modo intelligimus et volumus de auditoribus notarijs scriptoribus archivarijs qui sunt principaliter in archivio quod remanentibus illis qui nunc sunt in eodem archivio actu officia exercentes nullus ordinetur in eodem officio nec superaddatur eis de cetero donec in ipsis auditoribus deveniatur ad numerum sex. Item sint duo archivarij sex scriptores duo notarij ad faciendum licteras unus registrator unus magister actorum et duo subactuarij ut sic de cetero officiales ad gagia multiplicari aliquatenus non contingat. Licteris privilegijs ordinationibus cedula et rescriptis alijs sigillatis tam magno quam parvo sigillo nostro seu anulo nostro secreto productis adversantibus factis iam vel in posterum faciendis nullatenus valituris quin inno ex nunc declaramus ipsas surrecticie et per importunitatem petencium et subductionem seu subductionem et reprobabilem ambitum esse pertinere impetratas. Et ecce damus tenore presentium in mandatis Prothonotario Viceprothonotario necnon Cancellario seu Custodi sigillorum quod pro aliquo cuiuscumque condicionis vel status quem nos creviscemus vel creare contingeret contra presentem nostram ordinationem nullatenus nostras licteras subscribant vel sigillare presumant. Et ex nunc eciam earumdem tenore damus eisdem magistris Racionalibus actu officia ipsa exercentibus expressius in mandatis quod nullum ex talibus recepian in collegam vel ei quoquomodo comunicent tanquam magistro Racionali cum nostre jntencionis sit firmum propositum presentem nostram ordinationem salubrem facere tenaciter observari.

Datum Neapoli per Matheum de Porta de Salerno juris civilis Professorem Magne nostre Curie magistrum Racionalem locumtenentem Prothonotarij Regni Sicilie. Anno Domini M^oCCCXLVIII die XXII februarij prime jndictionis Regnorum nostrorum Hungarie anno VI Jerusalem et Sicilie anno primo.

VI.

*Privilegium studii generalis theologiae urbis Napolitane.*¹

Ludovicus Dei gratia Ungariæ, Hyerusalem, et Siciliæ, Ducatus Apuliæ et principatus Capuæ, Dalmatiæ, Croatiae, Rameæ, Serviæ, Galitiæ, Ladomeriæ, Cumaniæ, Vulgariæque Rex, Princeps Salernitanus, et Honoris Montis S. Angeli Dominus. Universis præsentis indulti seriem inspecturis, tam præsentibus, quam futuris.

Operam daturus esset Princeps, ut quæ gesta sunt fructum obtinere non debeant, et quæ bene, recteque geruntur, firmitatis effectum, et vigoris robore fulciantur. Sane pro parte Religiosorum virorum Prioris, et Conventus loci Sancti Dominici Prædicatorum, Guardiani, et Conventus Sancti Laurentij Minorum Sancti Francisci, et Prioris, et loci Conventus Sancti Augustini Hæremitarum Ordinis de Civitate Neapolis devotorum nostrorum oblata culmini nostro petitio continebat, quod olim claræ memoriæ Princeps inclitus Dominus Carolus Secundus Hyerusalem, et Siciliæ Rex, Illustris noster Proavus, et Dominus Reverendus pro conservatione generalis Studij Theologiæ divinæ scientiæ, et sustentatione studentium suas eisdem concessit licteras suo magno regio in cera rubea pendenti sigillo munitas, quæ in nostra Curia presentatæ tenoris erant per omnia subsequents.

Devota per eosdem religiosos nobis supplicatione subjuncta, ut prædictam Concessionem Regiam confirmare pro abundantioris cautelæ suffragio per novum nostræ ratificationis, et approbationis munimentum expediens benignius dignaremur. Nos igitur ex zelo internæ caritatis, qui ad ecclesias, ecclesiasticasque personas nos protrahit illarum causas debitis intendentes fulgiri præsidij, et oportunis favoribus confovere, eorundem religiosorum supplicationem in hoc ad exauditionis gratiam admittentes concessionem iamdictam, tam piam causam, et favorabilem confoventes, siquidem ex vigore dictarum Regiarum licterarum in illius habitionis et perceptionis possessionem dicti Religiosi, seu Monasterium præfatum existat præsentis indulti serie de certa nostra scientia, et speciali gratia ratificamus, confirmamus, et etiam approbamus

¹ Két másolat, köztük egy hiteles a nápolyi állami levéltárban, Vol. 1256. «*Monasteri Sopressi*» a nápolyi S. Domenico Maggiore konvent levéltárából.

iuxta ipsarum licterarum continentiam, ac tenorem has nostras licteras in huius rei testimonium concedentes.

Datum Neapoli per Mattheum de Porta de Salerno juris civilis professorum Magnæ Curiae Magistrum Rationalem, locumtenentem Prothonotarij Regni Siciliae, anno Domini millesimo trecentesimo quatragesimo octavo, die quartodecimo martij, primæ iudictionis, Regnorum nostrorum Ungariæ anno sexto Hyerusalem, et Siciliae anno primo.¹

VII.

*Edictum super generali remissione residuorum collectarum.*²

Lodovicus etc. Universis presentis edicti seriem inspecturis.

Munifica dextera principum claros illos facit in solio et dum ex hoc populis redduntur amabiles fiunt divini amoris et subiectionum reverentie non expertes roborat quippe clementia Reges in throno gratos sibi conciliat populos subditos et famam celebram propalat usqua in exterarum nationes. Sane dum nostre pietatis animus deduceretur cogitationum turba multiplici de reformatione rei publice huius peculiaris et hereditarij Regni nostri quam multifarie repperimus fluctuari vertimus nostre benigne considerationis intuitum ad statum miserabilem et depressum universitatum terrarum et locorum nostrorum fidelium dicti Regni quarum partem non modicam fremens interius parzialitatis discidium et malandrenorum genus pessimum circumquaque bacanthium ac exterius perstrepens et hostiliter impetens partem alteram alienarum gentium furiosa rabies sic inmaniter omnibus bonis mobilibus et se moventibus in predictam expositis spolijs asportatis in numeris hominum stragibus domorum incendijs et demolicionibus arborum et vituum vastacionibus ac captivorum redempcionibus preter alia detestanda flagicia concusserunt vastaverunt et afflixerunt ac oppressit insuper generaliter imminens calamitosa victualium

¹ Következik a közjegyző hitelesítési záradéka:

«Presens copia est extracta a suo originali in pergameno scripta, quod conservatur in Archivij Regalis Monasterij Sancti Dominici Maioris de Neapoli, ibidemque relaxato cum qua facta collatione concordat, meliori semper salva, et in fidem ego U. J. D. Nicolaus notarius Ferraiolo de Neapoli Apostolicus, et Regius Notarius hanc feci, et signavi. Neapoli die 16 mensis septembris 1731.»

² A marseille-i levéltár id. kéziratában c. 329 b-30 a.

caristia quod ad solvendum nostre Curie fiscalium collectarum residua ipsis possibilitas non assistit nec minus adduximus in grate meditationis examine fidei zelum et devocionis affectum quem in ipsis invenimus et per exhibicionem operum cotidianis effectibus experimur propter que cupientes tantis eorundem fidelium incomodis per nostre compassionis instinctum presencialiter occurrere sicut possumus auxiliaribus juvamentis presertim cum optemus opes nostras thesauro pietatis accrescere nec delectemur exigere quod tristic nascitur solutor offerre omnibus et singulis universitatibus civitatum terrarum castrorum villarum et locorum quorumlibet dicti Regni Sicilie citra farum residua omnia quorumlibet collectarum debita ipsas Curie usque per totum annum quintedecime iudictionis nuper elapse huius nostre provisionis edicto dominica humanitate remictimus et benigne caritatis instinctu de certa nostra scientia et speciali gratia relaxamus. Ita quod nullo numquam tempore nostra Curiam aut officiales ipsius impetantur exigantur aut aliquatenus exinde molestantur. Illud autem quod de ipsis residuis recollectum est per collectores aut alias personas vel per officiales Curie huc usque est habitum forsitan vel receptum aut penes cabellotos cabellarum terrarum pro fiscalibus functionibus deputatarum seu quaslibet alias personas existat Camere nostre compendijs volumus applicari nec in presenti gratia nostre relaxationis includi. Ut autem presentis nostre provisionis et remissionis edictum in publicam noticiam veniat cartas seu membranas ipsius seriem continentes porticibus castri nostri novi de Neapoli maioris ecclesie neapolitane ac hospicij in quo Magna Curia regitur affigi jussimus et appendi.

In cuius rei testimonium presens edictum triplicatum exinde fieri fecimus nostri sigilli parvi appensione munitum.

Datum Neapoli, per manus M. de Porta de Salerno etc. Anno Domini M^oCCCXLVIII die XV marcij prime iudictionis Regnorum nostrorum Ungarie anno VI Jerusalem et Sicilie anno primo.

VIII.

*Forma lictere per quam datur securitas comiti qui ad regiam presentiam seu eius vicarij tute veniat.*¹

Ludovicus Dei gratia Hungarie Jerusalem et Sicilie Ducatus Apulie et Principatus Capue Dalmaeie Croacie Ramee Servie

¹ U. ott, c. 331 b.

Gallicie Lodomerie Cumanie Vulgarieque Rex princeps Salernitanus et Honoris Montis Sancti Angeli dominus. Tenore presencium notum facimus universis harum seriem inspecturis.

Quod nos ex varijs et expedientibus causis cum fidelibus Regni nostri nobilibus generosisque potissime intendentes agere tam benigne quam eciam graciose ac oportunis casibus rigori preferre mansuetudinis regie lenitatem. Placet nobis et volumus et concordi deliberacione nostri ac generalis Vicarij nostri atque Consilij quod vir nobilis R. de Sancto Severino Mileti Comes fidelius et devotus noster secure ad Maiestatis nostre presenciam seu Generalis Vicarij nostri conferre se valeat prestiturus nobis prout tenetur ligium et fidelitatis debite juramentum. Nos enim in verbo Maiestatis regie bona et recta fide predicto Mileti Comiti permittimus harum serie ac eciam pollicemur nullam in persona et bonis suis pretexto quorumcunque excessuum criminum seu delictorum quorumlibet aut pro quibuscumque causis alijs in veniendo stando et tractando nobiscum seu cum predicto nostro Vicario ea que tractanda et ordinanda fuerint inferre sibi seu inferri jubere vel pati novitatem aliquam jniuriam vel offensam. Quin inmo comitem ipsum de certa nostra scientia modo quo supra ad Maiestatis nostre reverenciam et obedienciam venientem assecuramus harum serie ac securum facimus de persona terra et bonis suis omnibus mobilibus atque stabilibus jta quod nullam exinde super illis paciatur jniuriam aut contra benignum intencionis nostre propositum possit jncurrere lesionem.

Has quoque nostras licteras pendenti sigillo Maiestatis nostre munitas predicto Comiti jn huius rei testimonium ac cautelam et securitatem eius duximus concedendas.

Datum Neapoli prout supra. Anno Domini M^oCCCXLVIII die XV marcij prime jndictionis Regnorum nostrorum Hungarie anno VI Jerusalem et Sicilie anno primo.

IX.

Edictum contra occupatores honorum donatorum domino Lallo per Regem.¹

Lodovicus, etc. Universis presentis edicti seriem inspecturis tam presentibus quam futuris.

Ex dominico precepto colligitur quod preveniendum omni

¹ U. ott, c. 330 a-b.

obediencia intelligendum actentione intrinseca operis efficacia confirmandum iugiter edocetur ne quis furtum faciat ne quis rem detineat alienam ne quis alteri faciat quod sibi ipsi aborret. Nil enim tam necessarium nil tam utile tamquam homini expedibile sanctorum eloquia concinunt quam restitutionem fieri ablatorum sine qua non solvitur anima divinis et humanis legibus alligata nec ipsa sufficit profitentis intentio si que valet non reddit. Igitur spectat ad quemlibet bone actionis virum aliena reddere aliena non capere nec occupata tenere ut tot et tantis evitandis periculis minime demergatur. Et quia inter cetera bona donata per Nos et graciose concessa nobili viro Lallo de Camponischis de Aquila Comiti Sancte Agathes Regni nostri Sicilie Camerario dilecto consiliario et fideli nostro omnia et singula bona tam mobilia quam stabilia seseque moventia burgensatica et feudalia et in quibuscumque existentia que fuerunt quondam Caroli Artus proditoris eidem Comiti donavimus et concessimus graciose. Quodque nonnulla ex predictis ipsius quondam Caroli bonis per nonnullas personas earum animarum salutis inmemores tenentur indebite occupata nec curant persone ipse induratis animis bona ipsa eidem Comiti restituere ut tenentur in animarum eorum perniciem in diminucionem servicij quod pro bonis feudalibus si qua sunt inter ipsa bona occupata Curie nostre debentur et eiusdem Comititis preiudicium satis grave. Volentes itaque ut subiecti nobis populi clemens dominus personis talibus penas prius imponere seu conminari de illis quam exigere ut deinde in exactione ipsarum non sit nobis remissionis occasio nec inhumanitas ascribatur presenti edicto statuimus et puplice divulgamus ut omnes et singuli cuiuscumque status prehemencie et dignitatis existant tenentes et habentes de bonis predicti quondam Caroli tam mobilibus quam stabilibus seseque moventibus burgensaticis et fendalibus ubicumque sistentibus eidem Comiti Camerario per Nos donatis ut predicatur et concessis et ad eundem Comitem Camerarium rationabiliter spectantibus infra mensem unum a die date presentium in antea computandum illa restituere assignare et traddere debeant eidem Comiti Camerario ad penam et sub pena unciarum mille quam immediate ipso elapso termino et contrafacientibus quibuslibet preter spem remissionis cuiuslibet exigi volumus pro nostra Curia et haberi ac preter graviolem penam aliam nostro arbitrio infligendam. Ubi forte aliquis ipsorum tenencium bona iamdicta credit in bonis ipsis aliquod jus

habere restitutis prius bonis ipsis Comiti antedicto compareat si jus habere confidit coram nobis seu nostro Vicario experituris jus suum. Nos enim ei ministrari et fieri exinde mandamus et volumus celeris et expedite iusticie complementum. Ex hoc enim refrenatur ipsorum cupide rapacitatis impulsus datur ad iudicium rectum fiendum ordo qui congruit ut debita iusticia cunctis fiat.

Ut autem presentis edicti nostri pagina in noticiam deveniat singulorum presentes licteras ipsius seriem continentes porticibus maioris ecclesie aversane appendi seu affigi fecimus cum non sit verisimile universalem latere noticiam quod tam patenter in oculis omnium divulgatur.

Datum Neapoli per manus M. de Porta de Salerno etc. Anno Domini M^oCCCXLVIII die XV aprilis prime iudictionis Regnorum nostrorum Ungarie anno VI Jerusalem et Sicilie anno primo.

MONTI GENNARO MARIA.

VÁRDAI ISTVÁN FERRARAI DIAK LEVELEI (1448—1449).

A Zichy-család okmánytárának IX. kötete két olyan okmányt közöl a család zsélyi levéltárából, melyek Várdai István olaszországi tanulmányaira vonatkoznak. Kammerer Ernő az okmánytárhoz írt előszavában a következőt írja Várdai Istvánról: «1441-ben nagyváradi kanonokságra ajánlja őt Ulászló király, és már egyházi méltósággal és javadalommal indul útnak külföldi egyetemekre. Tanulmányaiban 1449-ben sógora, Zakoli Péter is segélyezi 100 forinttal (177. sz. okmány), 1450-ben Ferrarából ír nagynénjének, Várdai Miklós özvegyének» stb. (190. sz.)

A zsélyi levéltár Missilesek csoportjából, mely az okmánytár kiadóinak figyelmét eddig elkerülte, sikerült 30 drb Várdai Istvántól származó eddig ismeretlen levelet összegyűjtenem. E 30 közt van öt olyan is, melyeket Ferrarából intézett nagybátyjához, Várdai Miklóshoz. Ez alább közölt levelek nemcsak a levélíró személyét, a későbbi kalocsai érsekét és bibornokét illetőleg tartalmaznak becses adatokat, hanem az akkor külföldön tartózkodó magyar deák életére is fényt vetnek.

Megtudjuk belőlük, hogy Várdai István Padovában kezdte meg olaszországi tanulmányait. Az ottani egyetem kánonjogi hallgatója volt s valószínűleg itt nyerte el a licenciatusi fokot. 1447-ben még Padovában kellett lennie, de azután pestis miatt kénytelen Ferrarába menni tanulmányainak folytatása végett. 1448 tavaszán már ez utóbbi helyén látjuk. Leírja költözködésének borzalmasságát és hogy 40 napig vesztegzár alatt volt Ferrara határán társaival együtt. Sok a költsége, állandóan pénzt kér. Leveleinek egyes kitételei arra mutat-

nak, hogy nagybátyjának több levelet is írt. Mint afféle igazi deák a zálogházat képviselő zsidókkal is érintkezésbe lépett.

Költséges módon élhetett, hisz a ferrarai őrgróffal is jó viszonyban állt. Hazulról két lovat is kér, sőt maga mellé apródul 12—14 éves, lehetőleg nemes ifjú küldését is sürgeti.

1448 március 1-én megnyugtatta hozzátartozóit, hogy a bakkalariatust mielőbb leteszi. Az általunk közölt legutóbbi leveléből pedig arról értesülünk, hogy a doktori fokozatot 1449 októberében teszi le és hogy év végére minden körülmények közt haza akar térni. A doktori jelvényeket azonban a padovai egyetem anyakönyvének adatai szerint csak 1450 aug. 29-én nyerte el (Veress: *Fontes Rerum Hung.* I. 9). A bécsi egyetemen 1446-ban megkezdett külföldi tanulmányai (Schrauf II. 98.) ezáltal befejezést nyertek s 1451. év elején már hazájában találjuk.

Az alábbiakból megtudjuk még, mikép lehetett akkor Magyarországból Olaszországba pénzt átutalni, a levélküldés módját, a ferrarai lakásbéreket, egyetemi tankönyvek árát stb. Arról is értesülünk, hogy Várdai Istvánnal együtt Ferrarában végezte ugyanakkor tanulmányait a pécsi prépost is. Mondjanak többet az alább szószerint közölt levelek.

1.

Ferrara, 1448 március 1.

Értesíti nagybátyját, hogy jól érzi magát. Kéri, hogy Gergely familiárist, e levél vivőjét pünkösdre visszaküldjék, az általa küldendő pénzt ezüstben küldje. Ha a szentszéknél elintézetlen ügyük volna, azt neki megízenjék, hogy az ügyet bevégeztesse. Gergely visszatértében a kormányzó menedéklevelével jöjjön és hozzon magával két lovat is.

Magnanime egregie vir, domine ac preceptor mi singularissime! De vestra sanitate spero prospera animo gratanti audire cupio, quam meus animus sanitatem meorum parentum vere non diligentius neque accelerius audire desiderat quam vestram, qua mei ex parte vos de optima mea sanitate certum reddo. De baccalariatu, qua nuper mihi intimaveratis, in ea re nullam animi curam adibeatis, quia spero in deum. ut cito crescam in profectum

vestrum in honoris etiam extollende genealogie nostre, si mihi non deficiet. Vobis igitur rem hanc clareram, ut si habetis aliquas lites in foro ecclesiastico, aut subterfugas vel litium sopitas aliquas habere speratis, extunc omnino, donec hic in partibus Italie perseverando, talium causas et quos movere curetis postquam vero in aliquo punctu gravatum vos sencietis ad sedem apostolicam appelletis ymo in multis iuribus habemus ut abmissis medis ad sedem apostolicam post fieri appello. Ideo spero hic quamcumque rem sew causam satis commode posse peragere, specialiter si molestamini a magistro Michale de Besded canonico ecclesie Varadiensis, quam mihi per Gregorium familiarem meum declaratorie intimetis; similiter de aliis similibusque ut spero cum eo agere hic posse ut eum penitebit. Preterea, patruele mi honorande, obtestor atque instantissime supplico, quod Gregorium familiarem vestrum ad festum Pentecosten ad me reverti permittatis. Si tamen duccio commode fieri poterit, ut satis ipsum Gregorium informavi et melius per vos consulatis, uti vobis melius equiusque videbitur, loco ipsius pecunie mihi, quam dirigeretis, argentum purum transmitteretis, quia in his partibus maximum lucrum in illa re evenit, specialiter si comitivam bonam habere poterit, de quo ipsum informavi vel docui, ut omnino inter alia. — Salvum conductum gubernatoris Ungarie aput ipsum habere debet, quia ipsum non parum iuvabit. Non malum factum esset, imo bonum, ut saltim duos equos venales preci aput vos parvi ultra expensas dirigeretis et salvos cum predicto salvo conducto venire poterit. Vallete (!) in domino, qui dominus plena gracia. Ex Feraria, prima die mensis Marty, anno etc. 1448. Stephanus de Warda Scholaris iuris canonici.

Kívül: Egregio domino Nicolao de Warda domino ac preceptoru suo singularissimo — Stephanus.

Papírra írva, kívül papírra rányomott gyűrűs pecséttel a Zichy-család zsélyi levéltárában Missilesek alatt.

2.

Ferrara, 1448 tavaszán.

Kiadásairól számol el. Páduában 12 aranyat kölcsönzött Gergely hazautazásának költségeire. Páduából pestis miatt Ferrarába ment tanulmányai folytatására. A határon megfigyelés alá kerültek, 40 napig ott 16 aranyat költött. Lakást bérelt egyik társával,

erre előre fizetett 6 aranyat, nyári ruhájának téli átalakításáért szintén 6-ot, míg a Lib. dekretalis megszerzéseért 17 forintot. Ez utóbbi összeget a pécsi préposttól kölcsönözte. Egyéb szükségleteit egy ferrarai polgártól kölcsönzött 12 forintból látta el. A küldött 70 aranyból fenti adósságait fizette ki: pénze nem maradván, hazulról kér újabb küldeményt.

Summa, que expendi post recessum Gregorii familiaris mei usque ad ventum suum etc. videlicet usque ad festum Nativitatis domini proxime preteriti videlicet prima die festi S. Laurenti.

Item primo, dum direxi Gregorium ad v. d., expensis carebam eo, tempore Padue concessi mutuo a quodam meo amico XII ducatos; demum invaso peste Paduanam urbem ac propter urgentem epidimiam predictum studium penitus desolatum erat. Sed peste pulsus proprios lares relinquentes, ut maturius vite mee consulam, ceterum sicuti ceteri ipse quoque urbem exire minime tardavi. Iterque arripui versus urbem Ferrariensem, ubi nunc est optimum studium, cum quibusdam meis sociis in quadam navicula. Dum tamen attingeremus ad metas predictae civitatis, potestas cuiusdam castelli sub pena capitis, ne ultra transgrediamur, inibuit, quia erat edictum in urbe predicta videlicet Ferrariensi, ut quicumque de loco pestifero ad territorium Ferrariensem pervenirent, eo facto pena capitis puniretur; quo audito, animus noster non parum fuit tribulationibus circumdatus; quia introcedere nequivimus propter pestem, precedere autem ausi non fuimus per aliquam viam, ubi cum omnibus meis sociis in quadam miserima sagristia per XL diebus continuis mansimus ut canebat edictum predictae urbis. Ibi nobis ab illis maledictis rusticis nulla conversacio, quae Christianis adibi solet, amistrabatur. Imo nec ignem nec aliquam aliam rem nobis pro . . . dare volebant neque per multos dies dabant. Quantas tribulationes ibi passus sum, nunc relinquo, quia tempus non competit narrandi. Sed istud siatis (!), quod in loco communi, ubi solebat populus diebus feriis convenire, per multos dies pernoctavimus etc. ibi tamen periculum mortis frequenter imminens, ubi in veritate . . . XVI fl. auri exposui per illos XL dies, donec prefectam urbem introire potuimus. Ibique domum cum quodam meo socio quandam conduximus pro XXII fl. auri per annum . . . in principio persolvimus, ut tenebamur; quia carebam sumptibus, a quodam meo con(socio) iterum XII ducatos concessi, quorum medietatem dedi pro censu

domus. Apropinquante yeme . . . simul accesserunt, ubi necesse erat, ut vestem yemalem haberem, qua caberam . . . inopiam expensarum mearum, quid feci ut magis ac magis paupertatem meam susten(tare) possem. Revolvi vestem meam estimalem et cum pellibus subducere feci pro . . . subductura pro vero solvi sum VI fl. auri. Inter alia, quia libris eram multum nec(cessari)us, apud quendam Iudeum unum librum nomine decretalium reperi, quo specialiter carebam. Vidi pretactum vendere in optimo foro: concessi a preposito Quinqueecclesiensi XVII fl., pro quibus librum comparavi, quia considerans tam profectum meum exinde consequi, quam liber erat in optimo foro, quod a nullo alio iudicio omnium doctorum pretex XX ducatis venditus fuisset. Interea defici in sumptibus, victu, a quodam cive Ferrariensi XII ducatos concessi, quas expendi omnino pro victu et aliis parvis negotiis, donec famulus revertebatur. Sic, pater optime benefactor mi, vince ista erant debita, quibus (inter)im eram involutus. In quibus supranarratis per veritatem dei non falsum dico, que debita iam dicta persolvi de illis LXX ducatis mihi per vos directis. Considerate tamen et animum advertite, an istis carere potuisse, unum tamen arbitror, quod per vos nullo modo utilius ac parcius expendere possetis, quia non solum presencia sed futura atque honera semper immemoro. Valle in eo, qui est plena gratia. Ex Ferraria etc. 1448.

Stephanus vester.

Kívül: domino Nicolao patrueli etc.

Papír, több helyen elrongyolódva, hátlapján papírra rányomott gyűrűs pecséttel, a Zichy-család szélyi levéltárában a Missilesek csoportjában.

3.

Ferrara, 1448 okt. 9.

Minthogy kb. egy éve Gergely familiáris által küldött pénzkérő levelére sem válasz, sem pénz nem érkezett, egyik társával közösen 6 forintért felfogadott küldönc által küldi ezen levelét, melyben leírja, hogy barátaitól kölcsönt már nem kaphat, ingóságai, könyvei pedig mind a zsidóknál vannak zálogban. Szégyen nélkül se mehet haza e miatt, miért is kéri, hogy mielőbb 130 dukát aranyat akár küldönc, akár valamelyik budai olasz bankár általi átutalással küldjenek neki. Mivel szolgálja sincs, kéri, hogy egy 12—14 éves, lehetőleg latinul tudó nemes ifjút küldjenek hozzá.

Spectabilis et egregie domine ac benefactor honorande. Cum has quamprimum ad vos perferri litteras magno opere desideravi, quia magnitudo rei fecit, ut proprium ad vos nuncium transmitterem, quare benefactor optime, miror, mirorque mirari certe non suficio, quod annus fere cito iam elabitur, postquam expensis carui, proprium famulum Gregorium videlicet ad vos misi, litteras infinitas ad vos dedi nec expensas nec famulum nec responsum aliquod habui. Imo nunquam dignus fui minutissimam vestram litteram vel saltem cedulam accipere. O crudelitas maxima! Imo po . . . ius profecto inmaritas dici posit (!), quod me vestrum fratrem, qui externas et longinquas satis provincias et naci . . . et literas et virtutum incolo, ut vobis totique progenie ac patrie nostre aliquis presto sit, ex vobis in brevi polior, si pecunia pro necessariis mihi non defuerit, nam sine pecunia fe illas expensas, quas acctenus exposuimus et honorem cadere tristis multum sum nunquam . . . fui et iam menses quamplurimi elabuntur, quod tamen prenimiam tristiciam tamen vero librorum defectus, quos omnes in judeis pignoratos habeo, studio, ut debuissim, vacare non potui. Ideo maxima compulsus necessitate Petrum latorem presentium ad vos cum meis litteris misi, cum credam me nunc ita pauperem esse, ut amplius suferre nullo pacto potui. Iam amici omnes defecerunt. Cetereque res mee omnes inpignorate apud Judeos sunt, ita quod spes iam amplius nullum ducatum reperiendi mihi est. Et iam obligor ac teneor Judeis et aliis amicis ducatos septuaginta et aliquantulum plus. Quasquidem expensas, quo exposuerim, lator presencium vobis dicet. Quapropter obsecro ac suplico et maximum in modum peto, ita quod ultra petere neque supplicare possum, uti visis presentibus fieri qualitercumque et quacumque via mundi poteritis, mihi expensas multum necessarias, summam centum et XXX ducatorum transmittatis, quia ut iam supradixi, septuaginta pro debitis solvere debeo et cum residuis per spacium anni manere et pro victu expensas habere posim (!), et ne iterum me pristinis debitis involvam ac omni die nuncium ad vos transmittam et de tedio maximo nos eficiam, spero etiam, ut in brevi studium meum perficiam et saltem, si deos vitam nostram prolongaverit, a mense Decembris usque ad revolutionem anni honorabiliter expedire. Ideo saltem illuc usque . . . exponere qualitercumque poteritis non . . . Alioquin si expensas unacum isto nuncio non transmiseritis, quam primum predictus nuncius revertetur.

retur, velis, nolis cum omni verecondia et perpetua infamia me repatriare oportebit, sed antequam istud eventum penam quamcumque subire vellem, preterea ut rem hanc sanius . . . pecuniam quamcumque per istum nuncium meum non transmittatis neque eum superportandis pecuniis confidatis, sed proprium vestrum fidelem tantum et satis bene per vos informatum nuncium, una secum qui portabit, dirigatis, melius tamen consulemur salviusque, ut credo, ac tucius esset, si ut pluries iam vobis scripsi per litteras cambiales alicuius italici mihi pecunie responderent in hunc modum, quod si possetis Bude vel alibi unum mercatorem invenire, cui vel aput quem illas pecunias, quas mihi mittere velletis, reponeritis coram bono testimonio, ipse vero scriberet huc Venecias vel quamcumque aliam civitatem mihi propinquam aut Florenciam, cuidam suo consocio, qui mihi hic illas pecunias visis litteris sui consocii restitueret sine aliquo periculo. Si habet in modum ista res cum aliquo italico vel alio mercatore expediri poterit, alium nuncium vestrum proprium ad me mittere necesse non erit, cum iste hanc litteram secure inportare possit. Opus erit tamen, ut ille mercator, cui bitis, ad socium suum, ad quem pro restituenda mihi pecunia ac summa, quantum a vobis. . . , rescribet plura signa pluresque similitudines meas videlicet numerum annorum, staturam, efigiem persone mee et alia similia in litteris illius vestri mercatoris exprimantur, que nulle alie persone competant, ne si quis alter illas litteras preter meam personam hinc mercatori in Italia presentaret, ad quem ille littere dari debentur et pecunias ille tolleret. Illam litteram illius mercatoris, si sit, feceritis in aliis vestris literis involvatis et hinc meo nuncio dare poteritis, sed noticiam illius litere sibi facere non curetis, nisi ei precipiatis, ut vestras literas fideliter custodiet, caucior et tucior viaque fieri poterit importandis pecuniis meo iudicio hoc est. Ceterum iterum atque iterum peto d. v., ut unacum meo nuncio, latori presentium quendam puerum parvulum XII vel XIII annorum pulchre efigiei, nobilem si fieri possit, et qui parum latinum sciat, ob intuitu omnium meorum serviciorum mihi transmittatis, quia nulla re magis excepta tamen pecunia careo. Imo nullo modo sive bene facere possum, hoc vero nullum reperio. Optime et tute cum isto nuncio venire poterit, nisi vestes non habeat pulchras. Vale felix in domino, qui est plena gracia. De omnibus vestris rebus, sanitate, statu dominorum fratrum et sororum et omnium ad nos pertinencium me informetis in ve-

stris literis peto et ultra hoc, ut dignemini saltem aliquando ad me vestras literas dare, ex quibus statum vestrum felicem intelligam et omnium vestrorum, si nuncio defeceritis, mittatis literas vestras, quando volueritis, Budam, ubi semper plurimi nuncii huc ad istas partes venturi reperiuntur, ut saltem visis literis vestris animus meus aliquod consoletur. Ego vero hoc idem faciam. Ex Ferraria nona die mensis Octobris 1448.

vester Stephanus de Warda
iuris canonici.

Precor intime domine honorande, ut latori presencium scilicet nuncio pro laboribus III ducatos detis, quia cum altero socio meo, cum quo ipsum missimus, sex ducatos ei dare debemus et michi in vestris literis rescribatis.

Kívül: Egregio viro domino Nicolao de Warda domino et benefactori suo semper metuendo.

Papírra írt eredetiye, rongált állapotban, hátlapján papírra rányomott gyűrűs pecséttel található a Zichy-család zsélyi levéltárában, a Missilisek csoportjában.

4.

Ferrara, 1448–1449.

Várdai István kéri nagybátyját, hogy Gergely familiárist, levelének vivőjét, szolgálatainak elismeréseként valamivel jutalmazza.

Domine mi honorande. Peto instantissime dominationem vestram, ut recordamini de serviciis istius Gregori familiaris vestri, latoris videlicet presencium, quia vos ipse videtis et considerare potestis, quanta servicia ipse nobis exhibeat et quam bene optime ac fideliter certe dici vel explicari non possit. Merito ergo domine amantissime ultra ceteras familiares vestros premiandos est. Saltem amore mei dominatio v. preces has exaudire cum effectu dignetur. Valere d. v. opto ut memet ipsum etc.

Stephanus.

Várdai István ferrarai tanuló valamelyik leveléhez csatolt cédula. Papírra írt eredetiye található a Zichy-család zsélyi levéltárában a Missilisek csoportjában.

5.

Ferrara, 1449 február 21.

Panaszkodik, hogy hazulról régen kapott levelet. Hallotta, hogy Hunyadi János vereséget szenvedett, aggódik Mihály testvére miatt, ki Hunyadi seregében harcolt. Potencia testvérenek Szakolyi Péterrel való eljegyzését helyesli: tudja, hogy nagybátyja a család jövőjének érdekében dolgozik. Rosszul esett azonban neki, hogy feltételezték róla, hogy megkérdezésük nélkül cselekedett volna; ő a litchei papnak Márton plébánosnak megerősítő leveleket nem adott. Továbbá tudatja, hogy Gergely familiáris késedelmes visszaérkezése miatt adósságokba keveredett. A most küldött 100 dukát aranyból a régi adósságokat fizette ki. Gergely visszautazására szükséges költségeket is már úgy kölcsönözte. Pénzt kér és jelzi, hogy a közelgő doktoratus költségeire nagyobb összegre lesz szüksége. Apróbb ajándékokat küld a levéllel együtt.

Jhesus Christus.

Egregie vir domine ac preceptor mi dignissime. Vehementer miror, mi domine, vos a tantis temporibus citra nullas ad me dedisse litteras. Ut de sanitate vestra imo nostra et fratrum meorum certior fuisset. Presertim cum sciatis mihi nil graciosius, nilque acceptabilius accedere posse, quam vestras periocondissimas litteras lectitare. Intellexi etenim dominum Johannem Gubernatorem regni Ungarie simul et exercitum suum pereclitatum fuisse et prostratum adeo, ut fere pauci ex eis vel paucissimi reversi fuissent, que nova animum meum turbatum et molestum certe non parum reddiderunt. Presertim propter fratrem meum carissimum Michaellem, qui illi bello, uti aseritur, interfuit. Et quia nihil certi usque in hunc diem de eo intelligere potui, sic in dubio animus meus in dies merore concutitor; brevi enim tempore, preceptor et domine dignissime, me de hiis rebus certum reddas, ut merorem hunc a me releves. Preterea ex litteris vestris nuper per Gregorium vestrum familiarem mihi directis intellexi, quod sororem nostram dominam Potenciam egregio Petro de Sacol desponsassetis, nec enim ambigo, qui vobis per optime constet de domo, genere et condicione eorum; planum ergo est honorande domineque velle meum nec in hac re nec ulla alia voluntati vestre discrepare nec dispar esse, sed semper conformis et unanimis voto et voluntati vestre consensus meus eficietur.

Revisa igitur, honorande domine, honore domus vestre et voluntate sororis vestri de omnibus ad vestri libitum disponatis, quia certe nihil dubito, qui earum honorem non minus, quam propria mea persona, augmentare cupitis. Sic ergo agite et elicite, ut deum altissimum semper pro nobis invocent. Insuper idem Gregorius mihi condam ex parte d. v. retullit, quod Martino plebano de Litche literas confirmatorias pro plebania dedissem vel promississem, quo intellecto, certe miratus sum satis ac satis et mirari minime suficio, quod talia erga me cogitetis. Creditis ne ut tam magna et mihi maxima atque impossibilia absque scitu et voluntate vestra facerem aut fecissem. Non enim dubito, qui sane mentis, quilibet hec non crederet; sed video et considero vos animum nondum cognovisse meum. Vere certum d. v. reddo, ut priusquam mihi animus aut voluntas non conformis voluntati d. v. veniret vel accideret, vellem ut cum salute debitum carnis persolverem. Eadem rogo d. v. atque obsecro, ut per amplius nunquam in me dubitetis, sed faciatis omnia maxima et minima ad vestrum beneplacitum, quia nunquam nec in parvo, vel magno contraveniam, sed ratum et carum mihi in perpetuum existimabo. Et ceteri omnes mei fratres, qui me ament et mea volunt sequi vota, idem facient, alioquin profecto nec frater nec amicus illorum ero. Ceterum de statu meo ista vobis intimare possum, quod mora ac reversio tarda Gregorii me in tantis collocaverat debitis, uti de illis centum ducatis, quos mihi a dominacione vestra portaverat, pauci in numero remanserant et qua de re illa debita fuerint, Gregorius d. v. ore proprio narrare poterit; sic iam dudum iterum certe nullum denarium ex illis habeo, sed etiam pro expensis Gregorii a quodam amico meo aliquos ducatos concessi. Idcirco homiliter ac attente rogo et exoro atque d. v. instantissime suplico, ut ante festum pentecosten ad me eundem Gregorium cum expensis magis largis ac habundantibus, qualitercumque disponere poteritis, remittere velitis. Unum hoc sciatis: quod iam in dies maioribus et largioribus indigebo expensis, tamen enim propter conventum doctoratus et honoris mei, qui iam in dies appropinquat, cum etiam propter emciones librorum, quos abhinc citra necessario me habere oportebit; similiter et vestium novorum preparaciones et cetera iam multo plura concurrunt, sine quibus ante ea fieri potuissem. Imo, humanissime domine, maxima incomoda in studiis meis propter defectum expensarum passus sum, de quibus Gregorius

d. v. viva voce informabit. Nec enim credatis, qui intelligam quanta . . . vos honora et que gravia quantas molestias illic suferatis ac quam maximis expensis vos ipsi et domus vestra indigeat et requirat; sane certe rem totam plene teneo et perfecte intelligo. Sed quid faciam, aut quo fugiam, ubi subsidium et levamen honoris me inquiram, nisi apud dignissimam dominationem vestram. Vos estis meus unicus pater, mater, frater et dominus semper dignissimus atque honorandus, qui humanitate sua atque benignitate mihi tamquam unico suo filio se exhibuit et pro tantis beneficiis me adeo sibi obligavit, ut fuerim patri et vitam sine dubio pro eo exponere paratus essem. Longe enim tota mea spes in dominatione vestra sita est, non igitur miretis, si in omnibus meis necessitatibus ad d. v. recurro. Ego vero omnia mea studia, omnem operam, industriam, cogitationem, mentem denique meum in meo studio et aquirendis litteris confixi et locavi. Statuique non indoctus vel non eruditus ad patriam remeare, sed ut salutem honorem ac laudes cumulatissime consequi existimem. Valeat, domine amantissime, et deus, qui est plena gratia vos incolumen et salvum conservet et gubernet. Velutum de carmascino rubeo et figurato pro una giploide d. v. transmissi et licet sit satis exiguum et parum minusculum, tamen spero vos benignitate vestra gratanter accepturos iuxta Catonis nostri dictum: Exiguum munus cum dat tibi pauper amicus, accipito placide et laudare memento. Et alibi dicitur: Pauperies si leta venit, ditissima res est. Tristior immensas pauperat usus opes. Alia omnia Gregorius familiaris vester vobis dicet. Ex Ferrara XXI. mensis Februarii, 1449.

Stephanus de Warda ad vestra mandata promptissimus.

Kívül: Egregio viro domino Nicolao de Warda, domino suo honorando.

Papírra írt eredetije, hátlapján gyűrűs pecséttel zárva a Zichy-család szélyi levéltárában a Missilesek alatt.

6.

Ferrara, 1449 július 14.

Ártánházai László nemes által küldött levelében állapotáról már értesítette nagybátyját. Most közli, hogy azóta mindenféle költségek nélkül van. Adósságainak kifizetésére pénzt kér, ha ez odahaza nincs, úgy akkor a családi kincsek reaeső részének el-

zálogosítását, vagy annak elküldését 50—60 forint értékben kéri. Doktorátusát örömmel teszi le; annak költségeire megbeszélésük szerint a jövő évi censusból küldjenek neki. Lovat is küldjenek részére, azonkívül valami értékes ékszert, hogy a ferrarai örgrófot. kivel jó barátságban van, megajándékozhasssa.

Jhesus Christus.

Egregie domine mihi plurimum honorande! Sanitatem meam d. v. notifico, quam a vobis sumpmo cum desiderio audire cupio. Superioribus diebus per nobilem virum Ladislaum de Artanhaza ad d. v. litteras dedi meas, per quas de omnibus meis rebus et negotiis vos informatum feci. Ideo ne idem per idem pluries repelicem et longa mea scripta animum d. v. tedio aficiant, brevissime et in sumpma harum serie d. v. notifico, quod expensis omnino careo et carui semper post Ladislai de Artanhaza recessum et ab amicis huc usque mendicando victum meum adhuc prolongavi. Et nisi spem in dies habuissem, omnino iam repatriassem, dudum quia iam iterum sum debitor XL ducatos et ultra, quare sumpmo opere d. v. rogo et . . . meum posse suplico, quod dignemini, quamprimum has litteras habueritis, mihi expensas dirigere, si saltim interim non direxeritis. Si vero caretis pecuniis, extunc . . . per predictum Ladizlaum vos informamus, eam argenteriam nostram dividatis et de mea parte ad valorem quinquaginta vel LX ducatos, si illa in partibus illis alicui amico vestro inignorare non potestis, mihi omnibus modis per nuncium v. fidelem rogo dirigatis, nec in hac ob meorum servitiorum intuitu aliud faciatis. Miror et enim satis, quod hucusque prolongasti nec cognosco causam, quare prolongaveritis. Ego hic in egestate et in periculis maximis resideo. Pestis magna in hac urbe est. nec fugere de hac civitate propter carenciam pecuniarum valeo, similiter Padue incepit. Venecys, non minus Bononie, Florencie, Senis, Rome maxima et quasi per totam Italiam ita, un non parum turbatum cor meum est, sed velim nolim videlicet me in hac degestate pacienciam habere. Preterea, si deus vitam prolongaverit meam, in mense Octobris decrevi gradum doctoratus accipere et omnino ad nativitatem Dei repatriare. Rogo ergo instantissime, ut de dica vel censu venturo istius anni aliquam partem, quam volueritis, ad predictum mensem Octobris pro doctoratu mihi transmittatis, prout, quando eram vobiscum, pariter hec disposueramus, si saltim volueritis, ut finem meo studio inponam. Ceterum deprecor, ut si aliquando versus partes istas

veniens quispiam occurrerit, scribatis saltem de statu et sanitate vestrorum omnium, qui . . . animum meum non parum certe consolabitis. Equum vero parum videlicet portantem, quem alias per Ladislaum vobis intimavi, transmittere non postponatis. Valeat d. v. feliciter. Ex Ferraria 14. mensis Julii 1449 per Stephanum vestrum de Warda. Carissimum mihi erat, si aves quandam pecieram, pro illustri Marchioni Ferrariensi dirigeretis, quia ipse pluries de me petit et non parum honoris et comodi apud ipsum existo, reportarem.

Kívül: Venerabili et Egregio domino Nicolao Warda domino suo honorando.

Papír rongált állapotban, hátlapján papírra rányomott gyűrűs pecséttel a Zichy-család zsélyi levéltárában a Missilesek csoportjában.

Dr. LUKCSICS PÁL.

AZ ANGOL-MAGYAR ÉRINTKEZÉSEK UTOLSÓ ÉVSZÁZADA.

— Az újabb kutatások összefoglalása. —

Az alábbiakban összegezni óhajtjuk azokat az ismereteket, a melyek az angol és magyar érintkezések történetének utolsó évszázadára vonatkozólag az elmúlt évek kutatásai alapján napfényre kerültek.

I. A reformkorszak 1815—1848.

Az angol-magyar kapcsolatok történetének egyik legértékesebb és fordulatokban legszínesebb, eseményekben leggazdagabb korszakát az képezte, amely a bécsi végzésektől (1815) a szabadságharcig (1848) az angol közvéleménynek Magyarország és a magyar közvéleménynek Anglia felé fordítását eszközölte.

A korabeli kapcsolatok természetök szerint a következő négy csoportra tagolódtak: a hivatalos érintkezés keretén belül megnyilvánult kapcsolatokra, Széchenyi és Kosuth angol kapcsolataira és végül Blachwell András József angol diplomáciai ügynök magyarországi működésére és jelentéseire.

A hivatalos érintkezés szervei egyrészt a brit és a bécsi kormányok, másrészt a brit és az osztrák külképviseletek voltak. Brit kormány és brit képviseletek alatt semmiképpen sem értvén mást, mint amit a mai olvasó ért ezen fogalmak alatt; bécsi kormány és osztrák külképviselet alatt azonban nem a mai értelemben vett osztrák államhatóságokat kell értenünk, hanem az Osztrák Háznak és a Habsburg Birodalomnak kormányát és képviseletét, amelyek Magyarországot is magukba foglalták, míg egy mai értelemben vett osztrák államnak Magyarország alkotórésze sohasem volt.

A brit politika szempontjából Bécs 1815 után a kontinensnek Párizs és Pétervár mellett a legfontosabb központjaként szerepelt és ezért a bécsi kongresszus emlékeként Anglia legkiválóbb diplomatái képviselték ott III. és IV. György és IV. Vilmos királyokat, valamint Viktória királynőt, kinek Koburg Albert herceggel kötött házassága megerősítette a London és Bécs között fennállott nyílt szövetséget, melyet Metternich herceg az európai politika egyik legszilárdabb alapkövének tekintett.

Mivel Franciaország akkor megvert hatalom volt, mely a legjobb esetben csak másodrendű szerepre számíthatott, Sándor cár pedig 1814-ben tett londoni útja idején nővérevel, Katalin nagyhercegnővel együtt, III. György királyt súlyosan megsértették és ezáltal a két udvar között a viszony feszültté lett, Ausztria hirtelen előtérbe nyomult. Miklós nagyherceg, a cár öccse, sietett ugyan 1816-iki angolországi útja idején a hibát helyrehozni, de amíg őt fagyosan fogadták, annál tüntetőbb fogadtatás jutott osztályrészül János és Lajos főhercegeknek, akikkel egyidőben olyan diplomata jelent meg Londonban osztrák nagykövetként, akinek társadalmi állása, mérhetlen gazdagsága és egyéni szeretetreméltósága e jó viszonyt nemcsak megtartani, de kimélyíteni voltak hivatva.

Esterházy Pál herceg londoni követsége csupán a legutóbbi években került az érdeklődés homlokterébe és bár nekünk nem célunk londoni működésének ismertetése, nem mulaszthatjuk el a megjegyzést, hogy neve az angol történetírás újabb termékeiben sokkal többször előfordul, mint az eddig történt. Egyre világosabban látszik az, hogy a herceg szereplése politikai szempontból is fontos volt és ezek után semmi kétséget nem szenved, hogy Metternich herceg is ebben a reményben szemelte ki őt a londoni nagykövetségre. Az sem valószínűtlen, hogy a bécsi angol nagykövetek kiválogatása szintén ezen az alapon történt, mert 1814-től egymást követték Stewart Károly Vilmos tábornok, Castlereagh lord külügyi államtitkár fivére, majd 1823-ban Sir Henry Wellesley, Wellington herceg fivére.

Amilyen könnyen ment azonban Esterházy hercegnek a jó viszony fenntartása IV. György király révén az angol udvarral, annál több akadályra talált a különböző kormányoknál. Már Castlereagh lord is tekintettel volt a panaszokra, hogy az udvarban Esterházy herceg szinte korlátlan befolyással rendelkezik és Metternich herceggel nem a londoni osztrák nagykövet, hanem Bécsben működő saját fivére útján tartott fenn összeköttetést, mi által egyesek véleménye szerint a herceg londoni tartózkodásának értéke alászállott.¹

Ezt a devalvációt csak fokozta Metternich kancellárnak a londoni orosz nagykövet, Lieven herceg feleségével, Benckendorff Dorottyával fenntartott, ma már a kiadott levelezésekből és emlékiratokból jól ismert barátsága, melynek közvetítésére a herceg nem volt alkalmas. Éppen ezért Esterházy mellett egy fiatal osztrák diplomatát tartott Londonban, a ki a Lieven hercegnével folytatott barátság közvetítését oly buzgalommal bonyolította le, hogy később Esterházy helyét is ő foglalta el.

Metternich herceg első ízben az 1818-iki aacheni kongresszuson találkozott Lievenékkal² és egy évvel azután, 1819-ben kezdi meg feljegyzéseit Neumann, akit Metternich herceg Esterházy mellé küldött.³ Neumann akkor már Lievenék oldalán állott és úgy tűnt fel, mintha ettől kezdve az eddigi Metternich-Esterházy viszonylat helyett egy Neumann-Lieven viszonylat vette volna át a vezetést az angol-osztrák összeköttetések terén. A kancellárnak tehát két követe volt Londonban, Esterházy herceg maga is érezvén, hogy oldala mellett egy másik követ is működik, aki ugyanazon helyekre jár, mint ő, aki a brit kormánnyal nála közelebbi kapcsolatokkal rendelkezik. Különösen észrevehető volt ez, mikor Castlereagh lord helyét 1822-ben Canning György

¹ *Webster C. K.*: The Foreign Policy of Castlereagh, 1815—1822. Britain and the European Alliance. London 1925. 43. l.

² *Temperley H.*: The unpublished diary and political sketches of Princess Lieven. London 1925. 48—51. l.

³ *Chancellor B.*: The diary of Philipp von Neumann 1819—1850. 2 kötet. London, Philip Allen and Co. Ltd. 1928. XXXII. és 654. l.

foglalta el, akinél Lieven hercegné, Esterházy nagy ellensége, döntő befolyásra jutott. Neumann feljegyezi naplójában, hogy Esterházy herceg 1823 január 10-én hosszasan elbeszélgetett vele a köztük levő kérdésekről. Azt mondta: «szükségét érezte annak, hogy szorosabb összeköttetésben legyenek egymással; hogy nem jól teszem, ha néha teljesen elzárkózom előle; hogy bár ő gyakran érezte, hogy ez az ő hibája, mert gyakran magamra hagyott engemet, hogy nekem az itteni világban uralkodó helyzetem van és hogy az övé gyengül azáltal, ha én távoltartom tőle magamat, de hogy együtt haladva nagy hasznára lehetünk egymásnak és hogy én túlságosan jó viszonyba vagyok Lievenékkal». Azt mondtam Esterházy hercegnek, miszerint nekem is az a vágyam, hogy minél szorosabban csatlakozzam hozzá; hogyha eddig nem tettem így, ez azért volt, mert ő gyakran elhagyott engemet és hogy nem vagyok tolakodó természetű. Azt mondotta, szándéka volt jó viszonyban lenni Lievenékkal; hogy becsüli a grófot, de kevésbé a grófnét, akinek nyugtalan tevékenysége nincsen kedvére neki. Az én helyzetem a két nagykövetség között mindig kényes volt, különösen az utolsó három-négy év alatt. Azáltal, hogy az orosz nagykövetséggel benső viszonyba kerültem, megismertem mindkét nagykövetség panaszait és bár helyzetemben mindkettőn tudtam segíteni, kevesebb sikerem volt, mint amennyi óhajtandó lett volna, mert mindkettőnek érzékenysége meg volt sértve.»¹ Még aznap együtt ebédeltek, Lievenékkal együtt, Canningnél, hol Neumann maga kérte Lieven hercegnét, hogy legyen jól Esterházyval. «Láttam Madame Lievent», — írta január 16-án — «aki azt kérdezte, meg vagyok-e elégedve azzal a viszonyal, amelyben ő Esterházy hercegehez áll; tényleg a herceg barátságosabb lett vele, mint azelőtt volt».² Január 26-án Wellington herceg birtokán voltak együtt Lievenékkal és ezzel az ellentét Metternich herceg két londoni képviselője között elsimultnak látszott.

Mikor Esterházy herceget 1824-ben a párizsi nagykövet-

¹ Id. m. I. 109—10. l.

² Id. m. I. 111. l.

ségre áthelyezték, Neumannt is Párizsba hívta, ez azonban azt mondotta, menjen csak a herceg Párizsba, ő majd Londonban marad. A Metternich hercegtől, Neumanntól és Lievenéktől folytatott intrikát Esterházy herceg csak királyi barátja, IV. György útján tudta elválni. A király kifejezte azt az óhaját, hogy a herceget Londonban hagyják, mire a kancellár saját fiával, Metternich Viktor herceggel küldött levelében arról biztosította IV. Györgyöt, hogy neki mi sem okoz nagyobb örömet, minthogy a király óhaját teljesítheti.¹ Esterházy Londonban maradt, Neumann és Lievenék azonban most már Canningot is a herceg ellen fordították, akit az angol külügyi hivatalban hihetetlenül gyűlölni kezdtek és IV. György rossz szellemének tartottak, ami nyilvánvalóan Lievenének Canningnál elért nagy eredménye volt.² Jellemző Neumannnak az a megjegyzése is, hogy Esterházy helyén maradt. «ebből azonban zavarok támadtak, amelyek őt sokáig bántani fogják».³ E zavarokat Neumann táplálta, ki Lievenékkal tartott, ezek viszont 1825-ben az egész angol külpolitikát oroszbarát irányba fordították.⁴

Egyedül IV. György király tartott ki Esterházy herceg oldalán és pedig oly hatalmas és meleg barátsággal, hogy Metternich herceg jónak látta Neumannt a keleti válság kitörése után, amihez Lieven diadala vezetett, Braziliába küldeni.

Mikor 1827 végén Londonba visszatért, Canning már nem élt, Lievenék minden befolyásukat elveszítették és oroszellenes kormány alakult, mely Esterházy hercegnek teljes elégtételt szolgáltatott. Neumann most Lievenékkal együtt a liberális ellenzék barátságát kereste. IV. György halála 1830-ban a konzervatívok bukását, IV. Vilmos trónralépése

¹ Az áthelyezésről és visszahelyezésről *Horváth J.*: Magyar diplomácia 1815–1928. Budapest, 1928. 4. l.

² Erről *Temperley H.*: The Foreign Policy of George Canning, 1822–1827. London, 1925. 253. l.

³ *Chancellor* id. m. l. 130. l.

⁴ Erről részletesen írtam: George Canning and the Balkan Question. Külügyi Szemle II. 1922. 306–20. l.

a liberálisok hatalomra kerülését jelentette. A diplomaták első fogadásán Esterházy herceg és Neumann együtt jelentek meg az új király előtt, ami általános feltűnést keltett, mert minden követséget csak egy személy képviselhetett. Lieven herceg még nem volt Londonban, mire türelmetlen neje azt követelte, hogy a király férje helyett fogadja őt, de azt a válaszként nyerte, hogy csupán a többi diplomaták feleségeivel együtt fogadhatja.

A liberálisok hatalomra kerülése után Metternich herceg is nehéz választás elé került. Sir Henry Wellesley brit nagykövet utóda, Lamb Frigyes János, Melbourne lord későbbi miniszterelnök fivére mindvégig jó viszonyt tartott fenn a kancellárral (1831—49), Esterházy hercegnek azonban nem volt sok kedve Londonban maradni, pedig most már Metternich herceg volt az, aki azt szükségesnek tartotta. Hiába ostromolta őt Neumann kérvényeivel és azzal az ajánlattal, hogy ő olcsóbban, mindössze 50,000 osztrák forint évi költségből el tudná látni a londoni követséget; a kancellár kitartott Esterházy mellett. Neumann most Lamb nagykövet útján Palmerston lordhoz fordult, aki levélben azt az óhaját fejezte ki, hogy Neumannt Londonban szeretné látni, mire Metternich a washingtoni követséget ajánlotta fel neki és végül is csak annyit engedett, hogy 1839-ben a keleti válság megoldása idejére és a kapcsolatos tárgyalások lebonyolítására rendkívüli megbízatással küldötte Londonba.¹

Esterházy hercegnek ezek után módjában lett volna londoni pozícióját megszilárdítani, ő azonban éveken át itthon tartózkodott. Ez volt az oka annak, hogy amikor Neumann a keleti válság tárgyalásainak befejezése után, 1841 őszén Bécsbe érkezett, a kancellár azzal fogadta őt, hogy azonnal forduljon vissza, mert Esterházy herceg távozik állásából.² A herceg valóban csak 1842 elején indult Londonba. Útközben Regensburgban megbetegedett és Neumann február hó 23-án levelet kapott tőle, melyben a herceg azt írta, hogy

¹ A részletek *Chancellor* id. m. II. 62., 136. és köv. ll.

² A részleteket közölte *Hajnal István*: Metternich és Esterházy. Századok LXI—LXII. 1927—28. 21. és köv. ll.

kénytelen visszafordulni, mire Neumann már 27-én kérte rendkívüli követté való kinevezését, másnap pedig már közölte Aberdeen lord külügyi államtitkárral véglegesítését. Az viszont azzal a hírrel kedveskedett neki, hogy fivérét, Sir Robert Gordon bécsi angol nagykövetet (1841—46) oda utasította, kérjen részére Metternich hercegtől megbízólevelet, amit március 10-én már be is mutathatott.

Még csak Esterházy búcsúzása maradt hátra, melynek eddig ismertük néhány részletét,¹ de nem tudtuk azt, hogy a herceg Viktória királynő tüntető szíveességéből azt olvasta ki, hogy Londonban szeretnék tartani. Mikor ezt Neumannal közölte, az hidegen azt mondotta neki, hogy miután Bécsben lemondását már elfogadták, méltóságával ellenkeznek ottmaradnia.² Erre a herceg elutazott. Esterházy azonban igazat mondott: Aberdeen lord arról értesítette Neumannt, hogy a királynő a herceg ottmaradását óhajlja és ez iránt kér intézkedést,³ mire Neumann azzal háritotta el az utolsó veszedelmet, hogy Aberdeen lordot arra kérte, ne hivatalosan, hanem magánlevélben terjessze a kérést a kancellár elé.⁴ Úgyis történt. A brit kormány nem tett hivatalos lépéseket, a herceg sem térhetett vissza régi állomáshelyére; a kancellár azonban Neumannt 1844-ben firenzei követté nevezte ki és Angliát nagy sajnálatára el kellett hagynia.

Neumann rövid ügyvivőségét arra használta fel, hogy lassanként elvagdosta mindazokat az összeköttetéseket, melyeket a magyar származású Esterházy herceg londoni követsége idején (1814—42) Anglia és Magyarország között létrehozott. Neumann után Londonban újabb osztrák diplomaták, Dietrichstein és Colloredo grófok következtek, Gordont pedig Bécsben Ponsonby lord váltotta fel (1846—49). A hivatalos bécsi politika most már csak osztrák diplomatákkal dolgozott a londoni viszonylatban, honnan szintén csak osztrákokkal érintkeztek. Anglia és Magyarország viszonya elhidegült, lassanként megszakadtak a régi kapcsolatok; éppen

¹ Horváth id. m. 5. l. Hajnal id. tanulmánya 28—29. l.

²⁻⁴ Chancellor id. m. 11. 192. l.

akkor, amikor azokra mindkét országban a legnagyobb szükség volt. Ebben az elhidegülésben találta mindkettőt az 1848-diki forradalom és az orosz előnyomulás, mely egész Európában elsősorban Angliát és Magyarországot érintette.

*

Széchenyi és Kossuth angol kapcsolatainak forrásai egyrészt az előbbinek angolországi utazásaiban, másrészt az utóbbinak publicistikai és parlamenti működésében kere sendők.

Mindenesetre megállapítható az, hogy az angol-magyar társadalmi és kulturális kapcsolatok terén ¹ Séchenyinek 1815-iki angolországi utazása korszakalkotó esemény, mert az egész magyar reformkorszaknak ez és nem az akadémia megalapítása 1825-ben vagy az 1825-iki országgyűlés adták meg a szükséges lökést.² Széchenyi angolországi tapasztalatainak és összeköttetéseinek beható tanulmányozása és méltatása tehát, amely egyébként a korabeli angol társadalmi és politikai életnek alapos ismeretét is megkívánja, hálás feladat lenne.

Ugyanígy feldolgozásra vár azonban az is, mennyiben vette, aminthogy igen nagy mértékben vette alapul a magyar politikai közvélemény az angol alkotmányos gyakorlatot és politikai nézeteket, mert soha Magyarországon az angol precedensek oly nagy tiszteletnek nem örvendtek és oly nagy érdeklődésnek tárgyai nem voltak, mint a reformkorszak idején. A *Pesti Hírlap* liberális és centralista vezetői alatt, de a konzervatív sajtó is angol példákkal volt tele; legjobb publicistáink angol szónokokról és államférfiakról írtak tanulmányokat.

Nagy tévedés volna ezek ellenére is azt vélnünk, hogy Anglia érdeklődését Magyarország iránt ez a szélteben divatozó angломánia keltette fel, mert az legfeljebb kellemesen

¹ Behatóan ismertette *Fest S.*: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Budapest, 1917. 111. l.

² V. ö. szerző tanulmányát: Széchenyi első angol útja, 1815. Budapesti Szemle CCIII. 1926. 125—35. l.

lepte meg az itt járt angol utazókat, akiknek ismertetése még szintén méltatásra vár.¹ A brit kormány már több, mint egy évtized óta nehéz harcot vívott a kontinens védővámrendszereivel, amelyek élén akkor a porosz-német *Zollverein* haladt és alkotta át egyetlen vámterületté egész Középeurópát az Északi-tengertől az Adriáig. Annál súlyosabb volt e nagyarányú terjeszkedés, mert a *Zollverein* Belgium és Hollandia bekapcsolásával, ami reá nézve az óceánok felé irányuló külkereskedelem és a belga-hollandi kikötők szempontjából birt fontossággal, egyenesen Angliát fenyegette, amelyet csak röviddel azelőtt szabadított meg a waterloói csata Napoleon *kontinentális rendszerétől*. Ennek az új veszedelemnek a kodifikációját adta List Frigyes német nemzetgazdász lángelméje, mikor 1841-ben kézikönyvét megjelentette, amelyet az egész brit államgépezet ellen irányult hadüzenetnek kell tekintenünk.

Smith Ádám és List Frigyes a szabadkereskedelem és a védővám, Anglia és a *Zollverein* között indult meg tehát a harc 1841-ben, mindkét rendszer hívei egyszerre indulván a semleges Ausztria gazdasági kiaknázására. Ezért találunk Pesten 1841-ben váratlanul angol kereskedőket,² akiknek Esterházy herceg londoni nagykövet adott ajánlóleveleket és ezért merült fel ugyanakkor a pesti brit konzulátus terve is;³ és végül azért tartotta szükségesnek a bécsi angol nagykövetség 1843-ban Blackwell András József személyében a magyar parlamenthez brit ügynököt küldeni, hogy a magyarországi ügyekről ne az osztrák kormány csatornáin át szerezze értesüléseit.⁴

A felkelt érdeklődés homlokterében a pesti angol kon-

¹ V. ö. *Fest S.*: Angolok Magyarországon a reformkorszakban, 1825—48. Budapest, 1918. 80 l.

² *Hajnal* id. értekezése 31. és köv. ll.

³ *Horváth I.*: Blackwell András József angol-magyar kereskedelmi akciója és előzményei. Közgazdasági Szemle, XLIX. 1925. 615—24. l.

⁴ *Horváth I.*: A pesti angol konzulátus kérdése, 1841—48. U. o. LI. 1927. 776—785. l.

zulátus állott, melynek latolgatása közben Metternich hercegben az a meggyőződés alakult ki, hogy az a gazdasági veszteség, amelyet a pesti angol konzulátus meghiusulása jelent, nem ér fel azzal a politikai veszedelemmel, amivel annak felállítása járna. Ezért tanácsadóinak és Neumann londoni ügyvivőnek támogatása mellett minden erejét a terv meghiusítására fordította, mi teljes mértékben sikerült is. Neumann gondoskodott arról, hogy az angolok érdeklődése Magyarország iránt megszakadjon és így történt, hogy annak 1841.—42. rohamra Esterházy herceg hazatérése után hirtelen megszakadt. A tervet csak Blackwell ápolgatta tovább, hogy a konzulátust maga szerezhesse meg és összeköttetései révén sikerült elérnie, hogy az 1848 áprilisban megalakult magyar kormány első minisztertanácsából hivatalos lépést tett annak megszerzése iránt.¹ A kérést Batthyány Lajos gróf miniszterelnök és Esterházy Pál herceg külügyminiszter tolmácsolták Ponsonby lord brit követnek. Blackwell személyében jelölve meg azt, akit a konzulátus élére megnyerni óhajtanának. Blackwell boldogan sietett Londonba, hol Palmerston lord azzal a meglepő válasszal fogadta, hogy a bécsi nagykövetségtől erre vonatkozólag semmiféle megkeresés nem érkezett.

Ezzel az 1841-ben megindult angol-magyar kapcsolatok megszakadtak.

II. A szabadságharc 1848 - 1849.

A szabadságharc diplomáciai összeköttetései között a magyar kormány az angol kapcsolatnak azt a szerepet szánta, hogy egyrészt Oroszország támadása ellen védelmet nyújtson, másrészt pedig a nyújtott védelem kapcsán a londoni külügyi hivatal a magyar kormánynak adja meg az utóbbi-tól óhajtott nemzetközi elismerést.

¹ A vonatkozó iratok az Országos Levéltárban. Külügyminisztérium, 1848. 61. E. sz. — Blackwell iratait ismertetem: Blackwell András József angol ügynök magyarországi küldetései, 1843—1848. Budapesti Szomle CCXII. 1929. 378—416. CCXIII. 102—115. és 254—280. 1.

Ma már tudjuk azt, hogy egyik sem sikerült, mert Palmerston lord angol külügyi államtitkár sem a magyar kormányt el nem ismerte, sem pedig az orosz beavatkozást meg nem akadályozta.

Temperley Harold cambridgei professzor a közelmúltban egyik tanítványának, Sproxton Károlynak megbízást adott arra vonatkozólag, hogy egészítse ki és ahol szükséges, igazítsa helyre Alter Vilmos osztrák történetírónak a magyar szabadságharc angol kapcsolataira vonatkozó megállapításait.¹ Sproxton pályanyertes művében² a londoni külügyi hivatal vonatkozó aktáinak áttekintése után ezt meg is tette, de ott olyan kevés anyagot talált, hogy kutatásait Bécsben és Budapesten kívánta folytatni, amiben azonban a flandriai harctéren elkövetkezett halála sajnálatosképpen meggátolta. Sproxton helyes nyomokon indult, mert a brit kormány iratai nem nyújtottak elég anyagot az angol-magyar kapcsolatok felderítésére, melynek aktái a háború befejezése után tényleg Bécsben és Budapesten kerültek napfényre és sokban megváltoztatták úgy Alternek, mint Sproxtonnak megállapításait.³

Az angol kormány által 1850-ben kiadott kék könyvben⁴ közölt iratokból mindössze az derül ki, hogy Palmerston lord a Londonba küldött Szalay Lászlónak a magyar kormány elismerése iránt 1848 telén tagadó választ adott és Colloredo gróf osztrák nagykövethoz utasította őt,⁵ Pulszky Ferencnek későbbi beadványát pedig még válaszra sem tar-

¹ *Alter W.*: Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution, 1848—49. Berlin, 1912.

² *Sproxton Ch.*: Palmerston and the Hungarian Revolution. Cambridge, 1929. XI. és 148 l.

³ *Horváth I.*: Anglia és a magyar szabadságharc. Századok LIX.—LX. 1925—26., 592—612. és 720—738. l. *Ugyanaz*: Amerika és a magyar szabadságharc. Ugyanott LXI—LXII. 1927—28., 231—242. l.

⁴ Correspondence relative to the Affairs of Hungary, 1847—49. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, August 15. 1850. London, 1850. XV. és 389. l.

⁵ Correspondence stb. 107. l.

totta érdemesnek.¹ Ezen eljárása helytálló volt annyiban, hogy a magyar királynak Londonban két egymással ellentétben álló képviselte nem lehetett és hogy mivel az osztrák képviselőt már el volt ismerve, az új magyar képviselőt csak a régi meghatalmazónak, tehát a bécsi kormánynak útján és az utóbbi által megjelölt keretben fejthetett ki politikai (diplomáciai) vagy adminisztratív (konzuli) tevékenységet. Ezért az angol külügyi hivatal úgy Szalayt, mint Pulszkyt következetesen elutasította.

Ami pedig az orosz veszedelmet illeti, a brit külügyi államtitkárnak az volt a felfogása, hogy Ausztria ellenállását Oroszország támadó szándéka ellen csak gyengítheti Magyarország elszakadása, tehát a brit kormánynak éppen Oroszországra való tekintettel nem a megoszlást, hanem a meggyezést kell pártolnia. Ebben a felfogásban jelentékenyen megerősítette őt Ponsonby lord bécsi nagykövet magatartása, ki minden ténykedésében nyíltan az osztrák kormány oldalán és a magyar kormánnyal szemben foglalt állást.

A magyarországi levéltárakban talált iratok alapján a fenti megállapítások akként módosultak, hogy Kossuth már 1848 júniusban közvetlen érintkezést keresett a brit külügyi hivattal. Wimmer katonatisztnek londoni küldetése kudarcra járt,² Szalay pedig, akit Szemere már május 24-iki utasításával Párizsba és Londonba küldött,³ csak Párizsba jutott el, a honnan frankfurti állomáshelyére tért vissza. Kossuth csak november 12-iki levelével fordult ismét, mint a Honvédelmi Bizottság elnöke, Palmerston lordhoz; a levelet Londonban Szalay küldötte meg az államtitkárnak, ez azonban Eddisbury lord helyettes államtitkár útján elutasította.⁴ Colredo gróf kénytelen volt megtudni, hogy kik voltak azok a magyarok, akik a brit kormánnyal érintkezést kerestek és Brunnów báró orosz nagykövet csak 1849 január közepén

¹ Correspondence stb. 255. és 342. l.

² Kossuth Lajos 1848 augusztus 15-iki utasítása Wimmerhez. Közölve: A Háborús Felelősség. I. 1929. 277—78. l.

³ Közölve u. o. 267—68. l.

⁴ Correspondence stb. 107. l.

közölte vele, hogy azok Szalay László és Teleki László gróf párizsi magyar ügynök voltak.¹

Nagy meglepetést keltett Angliában az 1849 január—márciusi első orosz beavatkozás, amely először keltette az angol politikai körökben azt a benyomást, hogy az osztrák csapatok a magyar forradalommal szemben gyengéknek bizonyultak és hogy Ausztria Oroszország eszköze lesz. A debreceni kormány Bem tábornok útján sietett érintkezésbe lépni a bukaresti külképviselletekkel, de nagy meglepetéssel értesült arról, hogy ebben Colquhoun G. Róbert angol konzul már is megelőzte, mert a bukaresti angol konzul titkárát, Grant Eflinghamot az orosz csapatokkal együtt Szebenbe irányította. Grant akkor is ott maradt, mikor Szeben 1849 március 11-én magyar kézbe került és csak 13-án utazott vissza állomáshelyére, miután Bemmel közvetlen megbeszélést folytatott. A debreceni kormánynak e kapcsolattal több célja volt. Mindenekelőtt közvetlen érintkezésbe került a bukaresti angol és francia képviselletekkel és azt továbbra is fenntartotta; megkísérelte Colquhoun segítségével, Havasalföld semlegességét biztosítani; végül Sir Stratford Canning konstantinápolyi brit nagykövet útján, akinek hatáskörébe a bukaresti konzulátus is tartozott, megkísérelte felkelteni a Török Birodalom ellenállását az orosz hódítás tervei ellen.² Ebből a kapcsolatból fakadtak: Beöthy Ödön kormánybiztosnak bukaresti magyar főkonzullá történt kinevezése, Browne Frigyes Vilmos magyar szolgálatba lépett angol kapitány konstantinápolyi küldetése és Andrássy Gyula grófnak a konstantinápolyi magyar ügynökség vezetésével való megbízatása. Beöthy egyenesen a bukaresti angol konzulátussal való szoros érintkezésre kapott utasítást; Browne kapitány, később őrnagy Eddisbury lord rokona volt; Andrássy-

¹ Eredelije a bécsi államlevéltár külügyminisztériumi osztályában.

² A részleteket közöltem: Bem tábornok és a bukaresti külképviselletek 1849 március—júniusban. Adatok a szabadságharc diplomáciai történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények XXVIII. 1927. 375—386. l.

nak Canninggal való érintkezése már ismeretes. Megjegyezzük azonban, hogy Beöthy utasításai,¹ Browne levelei² és Andrassy gróf néhány jelentése³ csak most került elő és fog napvilágot látni.

Windischgraetz herceg magyarországi harctéri jelentései és az orosz beavatkozás hírei Londonban azt a hitet keltezték, hogy a magyarországi forradalom rövidesen véget fog érni. Éppen ebben az időpontban jelent meg a Themzén az *Implacabile* magyar hadihajó, melyet Kossuth Angliában akart «armiroztatni». Domini Vince gróf kapitány azonban az osztrák harctéri híreket olvasva azt hitte, hogy a szabadságharcnak már vége van és állását féltve, a briget az osztrák nagykövetnek szolgáltatta ki.⁴

A hír vétele után Teleki gróf 1849 februárban Pulszky Ferenc volt külügyi államtitkárt, ki éppen Párizsban tartózkodott, küldötte át Londonba. Pulszky csak a hajó ügyének elintézéséig, számítása szerint mindössze két hétig akart Londonba maradni, de látván azt, hogy ott a magyar ügyre új és kedvező kilátások nyílnak, végleg ott maradt.

Londonban kifejtett működése két szempontból volt nevezetes.

Egyrészt ugyanis Palmerston lorddal két ízben is alkalom nyílt személyesen értekeznie és ezzel megdőlt az a feltevés, hogy nála teljes elutasításra talált. Igaz, hogy mikor első fogadtatása (1849 március 14) után Kossuthnak február 24-iki levelét az angol külügyi hivatalnak, Szalay példájára, megküldötte, arra éppen úgy nem kapott választ, amint

¹ 1849 április 1. Utasítás és megbízólevél. 1849 május 20. Előterjesztés.

² 1849 június 4., 15., augusztus 29. és egy datálatlan levél.

³ 1849 július 3., 4., augusztus 6., 15. *Wertheimer Ede* (Gróf Andrassy Gyula élete és kora I. Budapest, 1910. 28. és köv. II.) csupán Andrassynak 1849 június 11-én Pancsován kelt francia jelentését és a július 3-iki magyar jelentést ismerte.

⁴ A vonatkozó aktákat közöltem: A magyar kormány adriai tervei 1848–49. Az *Implacabile* hajóra vonatkozó iratok. *Hadtörténelmi Közlemények* XXVI. 1925. 507–533. l. és A magyar kormány adriai politikája 1848–1849. Budapest, 1927. 163. l.

Szalay sem kapott, de második fogadtatása (1849 május 1) után Palmerston lord az osztrák és orosz nagyköveteket az orosz beavatkozás komoly következményeire figyelmeztette, Ponsonby lordot pedig hosszú szabadságra küldötte, ami Pulszky angol barátainak véleménye szerint a legnagyobb eredmény volt.

Másrészt Pulszkynak sikerült Angliában olyan propagandát kifejtenie, amiben angol barátai neki hathatós támogatást nyújtottak és amelynek útján nagy eredményeket értek el. Az eredmények abból állottak, hogy a *Times* kivételével az összes angol lapokat ők látták el Magyarországra vonatkozó hírekkel; állandó bizottsággá alakultak, mely rendszer üléseket tartott és nyolcrendbeli ülésének jegyzőkönyvei maradtak reánk, melyeket Anglia korabeli legnagyobb történetírója, Kemble M. János, a bizottság titkára írt. A propaganda eredményeként meetingeket tartottak, az angol alsóházban 1849 július 21-ikén vita indult meg, amelynek folyamán Palmerston lord is hosszabb beszédet volt kénytelen mondani. Sőt a közvélemény hatása alatt egyre inkább Oroszország ellen fordult, az osztrák császári kormányt augusztus 2-án komolyhangú jegyzékben hívta fel Magyarország jogainak biztosítására,¹ ugyanakkor több angol ügynök közelítvén meg a brit kormány megbízásából Magyarország határait, hogy osztrák-magyar béketárgyalás esetén kéznél legyenek (Blackwell, Longworth, White).

III. Az abszolutizmus 1849—1867.

A feltárt iratok nyilvánvalóvá teszik, hogy a debreceni trónfosztás ténye Angliában minden további propagandát a forradalmi kormány mellett lehetetlenné tett. Angol barátai maguk kérték Pulszkyt, hogy új megbízólevelét titkolja el és ne mutogassa senkinek, mert akkor nemcsak a magyar-

¹ Paget János angol származású erdélyi földbirtokos naplóját magyar fordításban közzétettem: A szabadságharc napjai Erdélyben. Paget János feljegyzései, 1849 június 13—augusztus 27. Hadtörténelmi Közlemények XXIX. 1928. 349—62. és 482—96. 1.

barát akciót kell beszüntetni, de még kiutasításával is számolni lehetett.

Így a debreceni határozat Colloredo gróf osztrák nagykövetségnek biztosított előnyt, aki a forradalom elleni propaganda megszervezése végett Széchen Antal gróf konzervatív főurnak kiküldetését kérte. Széchen grófnak már előbb jelent meg egy cikke a *Times* hasábjain, 1849 őszi kiküldetésének pedig három francia nyelven írt magyar tárgyú röpiratot köszönhetünk.

A brit kormány nem vette figyelembe az osztrák nagykövetség fáradozásait, hanem figyelmét Oroszország ellen fordította, mellyel röviddel azután háborúba került. Sőt Colloredo grófot annyira elkészerítette az, hogy Pulszky és neje Lansdowne lord kabinetminiszternek boowodi birtokán vendégei voltak, hogy állomáshelyét elhagyta és Koller bárót bízta meg az ügyek intézésével.

Palmerston lord élehangú jegyzékekben követelte Magyarország megbékítését és ebben a szellemben vette fel a kapcsolatot Clarendon lord külügyi államtitkár is Apponyi Rudolf gróffal, ki 1856-tól kezdve a londoni osztrák nagykövetség ügyeit már nem magyarelleness szellemben vitte. Russell lord miniszterelnök is több ízben alkalmat vett magának arra, hogy a nagykövettel Magyarországról beszélhesen, sőt az októberi diploma kibocsátása után Magyarországba külön megbízottat is küldött. Apponyi gróf ismét Széchen Antal grófra hívta fel a figyelmet, aki ezúttal egy emlékiratot dolgozott ki a magyar kérdésről, melyet a bécsi kormány Apponyi gróf londoni osztrák és Bloomfield lord bécsi angol nagykövetek útján maga juttatott el a brit kormányhoz. Széchen 1861 március 10-iki emlékiratában az 1848-iki törvények visszaállítása ellen foglalt állást, Russell lord azonban nem tette magáévá az álláspontot, hanem azt mondotta, hogy erre vonatkozólag megvárja Magyarország állásfoglalását. Az 1861-iki magyar országgyűlés valóban őt igazolta, mert Deák Ferencről szerkesztett mindkét feliratában az 1848-iki törvények visszaszállítása mellett nyilatkozott. A brit kormánynak az volt a felfogása, hogy Ausztriának és Magyarországnak

egymással meg kell egyezniök, de állásfoglalását az 1861-iki események hatásaként lassanként odamódosította, hogy Magyarország megbékéltetését hangsúlyozta.

Ezért örült oly őszintén az 1867-iki megegyezésnek és küldötte a koronázásra Bloomfield lord nagykövetet; mert meg volt győződve arról, hogy a Habsburg-birodalom egy-sége a legbiztosabb és megingathatatlan akadálya Orosz-or-szág hatalmi terveinek.¹

*

Külön meg kell emlékeznünk azokról a kapcsolatokról, melyeket a magyar állam határain kívül az emigráció tartott fenn Angliával.

Ma már az emigráció kezdetéről kiadott okmánypubliká-cióban² igen gazdag anyagot kapunk azon első kapcsola-tokra vonatkozólag, amelyeket az emigránsok még török földről biztosítottak részben egyes angol barátaik, részben pedig a konstantinápolyi angol követség útján. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ezt megelőzően a Londonban maradt Pulszky Ferenc vezetése alatt akkor már a közvetlen érint-kezés megindult. Sajnos, a londoni és párizsi emigráció eddig mellékszintérnek számított a magyar emigráció nagy állo-másai: Törökország, Amerika és Itália között, pedig annak történetét mindaddig nem lehet teljesnek tekintenünk, amíg az emigráció angol és francia kapcsolatai felderítve nincse-nek, amelyekkel pedig voltaképpen az emigráció politikai tevékenysége megindult.

Londonban Pulszky a világosi fegyverletétel hírére is változtatlanul folytatta munkáját. Bár ettől kezdve már nem szerepelhetett a forradalmi magyar kormányok ügynökeként, de a magyar ügy szolgálatában ezután is jelentős sikereket tudott felmutatni. Befolyásos angol ismerőseivel folytatott levelei-

¹ A vonatkozó aktákat első ízben ismerttettem: Magyar Diplo-mácia 1815—1918. Budapest, 1928. 80—84. l. V. ö. még *Angyal Dávid*: Lord Loftus bécsi angol nagykövet és Széchenyi István. Budapesti Szemle CCVI. 1927. 179—193. l.

² *Hajnal István*: A Kossuth emigráció Törökországban. I. köt. Budapest, 1927.

nek százai súlyos köteteket tennének ki és e kapcsolatokat egyéb levelezések jelentékenyen kiszélesítették.

Angliában az osztrák kormány kegyetlenkedései egyébként is előkészítették a talajt az osztrákellenes és magyarbarát propaganda részére és ez a propaganda hivatalos elismerésre talált akkor, mikor Kossuth 1851 október 23-án Southamptonban partra lépett. Október 29-iki londoni fogadtatása fejedelmi pompával történt és még ma is felderítésre várnak a hivatalos Anglia magatartásának e látogatással kapcsolatban ismeretlen részletei.¹

Kossuth 1851 november 23-án hagyta el Angliát, hova 1852-ben tért vissza, hogy felolvasásokkal tartsa fenn magát és családját. Második angolországi tartózkodását a krími háború tette fontossá, mely Palmerston lorddal szemben a magyar szabadságharc gondolatának adott igazat és bár Kossuth forradalmi propagandájával szemben hivatalos körök részéről teljes tartózkodás volt észlelhető, kétségtelen, hogy az orosz hatalomnak a krími háborúban való megdöntése közvetve a magyar ügynek tett szolgálatot.

A sor csakhamar Ausztriára került, melynek Franciaország és Szárdínia szövetsége üzent hadat. Napoleon császár felkérésére Kossuth vállalkozott a nehéz szerepre, hogy Anglia semlegességét biztosítsa, mi 1859 május végén megtartott beszédei útján sikerült is. A Derby-kormánynak bizalmatlanságot szavaztak és a helyére lépő kormány élén Palmerston lord Anglia semlegességének kimondásával szabaddá tette az utat Ausztria lefegyverzése előtt.²

Nem lehet tehát alábecsülnünk az emigráció politikai sikereit, de ami az angol kapcsolatok terén különösen becssé tette, az annak a szinte beláthatatlanul sok társadalmi összeköttetésnek biztosítása volt, melyeknek emlékei az emigránsok levelezéseiben maradtak ránk. Sajnos, e levelezések legnagyobb része mindeddig kiadatlan és így bőséges

¹ *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. I. Budapest, 1922. 173. és köv. ll.

² U. o. II. 1925. 336. és köv. ll.

anyaguk sem aknázható ki; legnagyobb részük pedig elvesztettnek tekinthető. Csupán a maradványokból látjuk a vesztesség értékét és alkothatunk fogalmat az egésznek gazdagságáról.

Az angolországi magyar emigrációnál politikai tekintetben mindig fontosabb volt a franciaországi, mert a kontinentális politika szálai Párizsban futottak össze és éppen ezért éltek ott — Kossuth és Pulszky kivételével — a magyar kormányférfiak és barátaik. Kétségtelen azonban, hogy az angol politikai és társadalmi élettel fenntartott kapcsolatok a párizsi sikereknek fontos háttérrel adtak, melynek fontosságát a bécsi kormány is elismerte, mikor a londoni nagykövetség élére Apponyi Rudolf gróf személyében ismét magyar embert állított.

IV. A dualizmus kora 1867—1914.

Anglia és Magyarország kapcsolatai a duális korszak idején két irányban kísérhetők figyelemmel: a közvetlen és a nagy politikai törekvésekben elvegyült kapcsolatokban.

A közvetlen kapcsolat jele a régóta óhajtott pesti angol konzulátus felállítása volt, mely 1868-ban főkonzulátusi ranggal jött létre. Élén mindvégig jónevű angol diplomaták állottak, akiknek hatásköre ugyan a diplomáciai szabályok szerint inkább adminisztratív, mint politikai volt, de ma már kétségtelenné lett a közzétett diplomáciai levelezésekből, hogy a budapesti főkonzulok kormányaiknak a szükséghez képest politikai jelentéseket is küldöttek.

Felkutatásra vár ebben a korszakban Anglia és a bécsi kormányzat kapcsolatai Andrássy Gyula gróf külügyministersége idején (1871—79), amely időből ez idő szerint csupán Beaconsfield lord életrajza és Salisbury marquis emlékiratai adnak igen erős kiegészítésre és helyreigazításra szoruló anyagot.

Amint Beaconsfield lord korszaka bezárul, az 1880-iki angol választásokkal hatalomra került új irányzat oroszbarát politika előtt nyitott utat, miáltal az angol külpolitikában

két évtizeden át (1881—1901) egyensúlyállapot alakul ki, amely Anglia elszigetelését vonja maga után. A korszak végén Anglia mindenkivel szembekerül és elhagyottságában hálá-
san értékeli a magyar kormányzat és közvélemény rokon-
szenvének megnyilatkozását (1901. köszönet a magyar kor-
mánynak és elismerés a Budapesti Szemlének).

Az angol külpolitika új kurzusa most az angol-orosz szövetség segítségével igyekszik az elszigeteltségből kime-
nekülni és a monarchia bontó erőit a nemzetiségi szepara-
tizmus gondolatában ismeri fel. Ebben értékeli a magyar
nemzeti törekvéseket (1907. az Eighty Club látogatása a füg-
getlenségi többségnél) és ebben az irányban termeli ki Seton-
Watson, aki a tót, szerb és román nemzeti törekvéseknek
ugyanazt az elismerést adja meg. A vezetést a brit kormány
a francia-orosz szövetségnek engedi át, melynek orosz tagja
korlátlan vezetést kér a középdunai területeken és ebben az
akkordban tör ki a világháború, melyben az angol és magyar
nemzetek a körülmények kényszerítő hatása következtében
kerülnek egymással szembe, mint ellenségek.

HORVÁTH JENŐ.

A NÉMET KÜLPOLITIKA IRÁNYFEJLŐDÉSE A XIX. SZÁZAD 70-ES ÉVEIBEN.

Amióta a wesztfáliai béke Németországot 237 szuverén államra darabolta, amelyek szuverénitása még idegen hatalmakkal való szövetségkötésre is kiterjedt, azóta az egykor hatalmas birodalom csak fiktív erőt jelentett és a tökéletes partikularizmus zátonyára jutott. A világpolitikában *Németország* helyett egyes német *fejedelemségek* emelkedtek jelentőségre, míg maga Németország a politikai méltóság polcáról földrajzi fogalomná süllyedt. Az idők zivatarja egyes államait megtépte, másokat megnagyobbított és a tekintély magaslatára sodort. *Poroszország* már a XVIII. század közepén annyira megerősödött, hogy elragadhatta és bekebelezhette a német császárok örökös tartományainak, Ausztriának legszebb és leggazdagabb részét, Sziléziát. Ezzel nemcsak Poroszország gyarapodása és emelkedése jutott kifejezésre, de jogcímül szolgált ez arra is, hogy az európai hatalmak kongresszusain ettől fogva Poroszország is úgy jelenhetett meg, mint egy Ausztriától független német állam, amely önmagában is hatalmat jelent. A többi német állam a két vetélkedő német hatalom mellett mindinkább háttérbe szorult és vagy Ausztria vagy Poroszország befolyása alá jutott.

Ezzel szemben ugyanakkor, amikor a wesztfáliai béke Németország megosztottságát szentesítette, a kontinentális politika hatalmi mérlege *Franciaország* javára billent. Maga a béke is tulajdonképpen csak végső ütemét alkotta annak a százéves küzdelemnek, amely Német- és Franciaország között I. Ferenc és V. Károly óta szakadatlanul tartott, hogy a Habsburgok európai hegemoniáját megtörve, az európai

hatalmi egyensúly elvének jogcíme alatt Franciaország főhatalmát alapítsa meg. E küzdelmek alatt a vallásilag és fajilag egységes Franciaország az erőnek eddig még alig látott mértékére emelkedett. Mezőgazdasága, ipara és kereskedelme versenytárs nélkül állt, ami lehetővé tette oly hadsereg megszervezését, amellyel Európa egyetlen hatalma sem mérkőzhetett. Míg Európa udvarait és diplomáciáját a francia szellem, a francia nyelv és a francia divat hódította meg, azalatt a francia hadsereg Belgium és a Rajna felé tett hódításokat. Ekkor került francia kézre *Strassburg* is (1681), amelynek hadászati jelentőségét világosan kifejezi az, hogy emlékére XIV. Lajos «*Gallia Germanis clausa*» felirattal érmet veretett. Németország a hanyatlás homokján epekedett, Franciaország erői megduzzadtak és befolyását egész Európára kiterjesztette.

Franciaország hatalmi túlsúlya, amely a napoleoni idők alatt Franciaországnak Európa fölötti egyeduralmává fejlődött, nem szűnt meg Napoleon bukása után sem, de az egyeduraltól befolyássá mérséklődött. Mértékét legelőkelőbbben az a körülmény tünteti fel, hogy a *szentszövetség*, amely Napoleon elnémitása után a kontinentális politikát irányította, kénytelen volt eltérni, hogy ugyanakkor, amikor Európa államaiban minden alkotmányos törekvést elnyomott, a restaurált Bourbonok Franciaországnak alkotmányt adjanak. A legitimizmus bukásával trónralépő Lajos Fülöp, a polgár király, majd III. Napoleon, hogy elismertetésüket az európai udvaroknál keresztül vigyék, sok oly külpolitikai engedményre kényszerültek, amelyek a francia külpolitika hagyományos útjába keresztárkot vágtak ugyan, de Franciaország külpolitikai befolyását továbbra is nemcsak fenntartották, hanem III. Napoleon a francia nemzet jellegzetes *kezdeményező erejének* felfrissítésével Franciaországot ismét a kontinens vezérállamává emelte. A politikai helyzetnek ily kedvező alakulását Franciaország elsősorban a külpolitikai viszonyok állásának köszönhette. Anglia egyrészt azokkal a forradalmi jellegű zavarokkal küzdött, amelyeket a munkásmozgalmak és az ír-törekvések okoztak, másrészt azokkal

az ellentétekkel kellett birkóznia, amelyek ebben az időben a szigetország és az Északamerikai Egyesült Államok közt felléptek. Oroszország keleti terveire készült, Franciaország közvetlen szomszédságában, *Németországban* pedig a Nagy Frigyes óta folyó versengés Ausztria és Poroszország között akkora lángot vetett, hogy nemcsak a két ország karjait kötötte le, hanem több évtizedre visszavetette a német erők kibontakozásának a lehetőségét is. E nagy küzdelemnek azt kellett eldöntenie, hogy Németországban a vezetés Ausztriát vagy Poroszországot illeti-e meg s hogy Németország továbbra is államszövetség maradjon-e, amivé a szentszövetség gyúrta, vagy megalakuljon a nemzetileg és politikailag egységes Németország.

A *német egység* útjában azonban nehéz torlaszok feküdtek Napoleon bukása után is.

A lokálpatriotizmus a német államokban már Nagy Frigyes idejében is oly nagyfokú volt, hogy a kisebb német államok Poroszország fényes sikereit megcsodálták ugyan, de hálát adtak az Istennek, hogy nekik kevesebb katonát kell tartaniok és kevesebb adót kell fizetniök, mint a *szegény* poroszoknak.¹ Ez az érzelem nem vesztett erejéből a napoleoni idők után sem. A nép a fejedelmi házakkal oly patriarchális keretek között élt, hogy a sok százéves mult alatt kifejlődött és megszokott kereteket nem volt hajlandó feláldozni annak az állami egységnek, amelyet vagy meg nem értett, vagy megérteni nem is törekedett. A lokálpatriotizmus mellett nagy szerepet játszott a fejedelmek, különösen a középállamok uralkodóinak egyéni érzékenysége, amely a fejedelmi önérzet sérelmét látta abban az eshetőségben, hogy a porosz király, akivel méltóságban eddig egyenlőnek érezték magukat, az állami egység megvalósulása esetén, mint az egységes birodalom uralkodója, följük emelkednék. De magát IV. Frigyes Vilmos porosz királyt is, aki a német egység fejének volt kiszemelve, a Habsburg-ház történelmi multja

¹ H. von Sybel: Die Begründung des deutschen Reichs durch Wilhelm I. I. köt. 26. l.

íránt oly misztikus tisztelet töltötte el, hogy idegenkedett minden törekvéstől, amely a Habsburg-háznak a császári koronától való megfosztását célozta. Midőn a német parlament 1849 ápr. 3-án felajánlotta neki a császári koronát, ezt mondta: «Ha Nagy Frigyesnek ajánlották volna fel, az emberük lett volna, — én azonban nem vagyok a nagy uralkodó».¹ Az ő gondolatai felett az Ausztriával való testvériség eszméje uralkodott, hogy a szent birodalom régi fénye ismét helyreálltassék. Hasonló felfogás töltötte el miniszterelnökét, Manteuffelt is, aki az Ausztria és Poroszország között esetleg kitörő háborút az ó-japáni párbajhoz hasonlított, amelyben mindkét fél a saját hasát vágja fel.²

A porosz politika hivatalos vezetőinek ez a felfogása mindenben Ausztria malmára hajtotta a vizet. Elképzelhetetlen volt ugyanis, hogy az az Ausztria, mely népességének legfeljebb ¹/₄ részében volt német, kompakt népességű és nagy kiterjedésű szláv tartományaival és Magyarországgal a *német* egységben, az *egységes német* birodalomban helyet foglalhasson. Röviden: a német egység megvalósulása Ausztriának a német birodalomból való kitessekelését jelentette. Ausztria tehát, bár I. Ferenc a német császári címről már 1804-ben lemondott, nem akarván feje lenni olyan birodalomnak, amelynek részeit az egyéni érdekek esetleges alakulása a császári ház érdekeinek irányával minduntalan ellentétes helyzetbe sodorhatja, a presztizs és a tekintély szempontjából ellentmondott minden oly törekvésnek, amely lehetővé tenné, hogy mint Németország évszázados vezető hatalma, Németországban alávesse magát egy másik német hatalomnak, esetleg egy Hohenzollernnek, aki királyi koronáját is habsburgi kegynek köszönhette. A tekintélyi elvvel még ellentétesebbnek látszott az a lehetőség, hogy megszűnjön német hatalom lenni és kirekesztessék abból a Németországból, amelynek császári koronáját évszázadok óta a Habsburg-ház viselte. De a németiségre gyakorolt befolyá-

¹ Friedjung: *Harc a német hegemoniáért* I. k. 1. l.

² Sybel i. m. II. k. 68. l.

sának ilyképpen előálló csökkenése károsan befolyásolta volna az olasz tartományok biztonságát is s károsan hatott volna a Habsburg-ház értékelésére az európai udvaroknál. Nem lehet tehát csodálni, ha Ausztria a német egység megvalósítását minden erővel megakadályozni törekedett.

Csakhogya az erkölcsileg sértetlen eszmék megvalósulását hatalmi erővel, politikai sakkhúzásokkal el lehet ugyan odázni, de nem lehet véglegesen megakadályozni. A német egység gondolata is, Ausztria minden erőlködése dacára, tovább terjedt. A katedrák, a Burschenschaftok, a tornaegyletek és az irodalom melege érlelte. S éppen akkor, amikor Poroszország olmtüzi megalázásából Ausztria végső győzelmének látszata csillant elő, jelent meg a porosz politikában *Bismarck*, akinek céltudatos akaratával és politikai lángeszével Ausztria képtelen volt megbirkózni. A manteuffeli politikát minden ízében határozott és céltudatos politika váltotta fel, amelynek felfogásaiban a realitások iránti fogékony-ság és az erőviszonyok helyes mérlegelése volt a legsajátosabb bélyeg s amely minden elvet feláldozott a nagy politikus határozott porosz hazaszeretetének. Az a kijelentése, hogy «előbb nagyhatalomnak kell magunkat éreznünk s csak azután szövetséges államnak»,¹ nemcsak erőtől duzzadó önértetét juttatta kifejezésre, hanem egész határozottsággal rámutatott arra a politikai ösvényre is, amelyen a porosz politikának ezentúl haladnia kell. Amikor pedig kijelentette, hogy a porosz kérdés csak *vérrel és vassal* oldható meg,² akkor egész félelmes nagyságában tárta fel azt a szakadékot, amely Poroszországot Ausztriától elválasztotta és leplezetlenül nyilvánosságra hozta azt a szándékát, hogy a német egység gordiusi csomóját, mint egy modern Nagy Sándor, szintén fegyverrel akarja ketté vágni. *Ettől kezdve a porosz politika céltudatosan haladt a Königrätz-sadovai csatáér felé*, ahol a porosz-osztrák küzdelem 1866-ban eldőlt s megalakult a

¹ Levele gróf Goltz párizsi porosz követhoz, 1863 XII. 24-én. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen, 1922. II. kötet 19.

² A pénzügyi bizottságban mondott beszéde, 1862 IX. 30-án. Gedanken und Erinnerungen I. k. 324.

német egység első etapéja, a Keleti tengertől a Majnáig terjedő *északnémet szövetség*, amellyel a Majnától délre eső német államok oly titkos egyezséget kötöttek, hogy seregüket háború esetén a porosz király parancsnoksága alá helyezik. Ausztria a német szövetségből kilépett.

Az új helyzetalakulás a fennálló hatalmi viszonyok és a politikai erőmegoszlás tekintetében olymértékű eltolódást okozott, amely a kontinentális politika uralkodó kérdésévé vált, mert előrajzolódtak általa az új német birodalom körvonalai. Magát az új Németország végleges megalakulását azonban még nem jelentette. Inkább csak jelentős belpolitikai alapul szolgált, amelyre Bismarck saját felfogása szerint is biztosan építhetett.

Magának az új birodalomnak végleges létrejöttét még különböző külpolitikai tényezők befolyásolták, amelyek tárgyalását annál kevésbé mulaszthatjuk el, mert az egységes Németország külpolitikájáról csak ezen tényezők ismerete után alkothatunk a történeti hűségnek megfelelő képet, amely érthetővé teszi, hogy az eseményeknek az érdekek és ellentétek szövevényében való egymásratorlódása mint tette Németországot a XIX. század 70-es éveiben a diplomáciai problémák és a világpolitikai kérdések középpontjává.

*

A külpolitikai tényezők közül elsősorban *Anglia* állásfoglalását kell megismernünk, mert az egész földkerekségre kiterjeszkedő érdekköreivel *világpolitikai* helyzetet foglalt el, ami az európai hatalmakhoz való viszonyát is szabályozta.

Poroszországhoz való viszonyát a porosz-francia háború előtt, amely a német kérdést véglegesen megoldotta, Bismarck nem tartotta kedvezőnek. Az ő megítélése szerint¹ Angliának vagy egy Franciaországgal való entente cordialera, vagy francia-angol ellentét esetén egy erős szövetségesre volt szüksége. De ha 1866 után Ausztriával szemben az erősebb

¹ Gedanken und Erinnerungen II. k. 63.

Poroszországot szívesen vette is fel számításaiiba, Franciaországgal szemben Poroszország Angliától legfeljebb platonikus jóindulatot várhatott. Felfogását azáltal is beigazoltának látta, hogy Anglia a háború kitörésekor a legnagyobb készséggel vállalta magára a poroszországi francia érdekek védelmét.

Felmerültek ezenkívül más jelenségek is, amelyek alkalmasaknak látszanak annak a felfogásnak a felkeltésére, mintha Anglia, ha fegyveresen nem is, de legalább jóakarátú semlegességével Franciaország oldalán állt volna: az 1870/71. háború alatt nemcsak hadianyagot szállított Franciaországnak,¹ hanem angol társadalmi körökből indult ki az a hírlapirodalmi harc is, amely a humanizmus jelszava alatt arra irányult, hogy a németek Párizs elleni hadműveleteit megakadályozza, vagy legalább megzsibbassa.

Ha a helyzet megítélésében csak ezekre a tényekre szorítkoznánk, valóban arra a megállapodásra kellene jutnunk, hogy a német egység már megszületésekor szemben találta magát Angliával. Ha azonban a világpolitika horizontját vizsgáljuk, amelynek kerületén az angol, a francia és az orosz érdekek gyakran igen veszélyes súrlódási felületen találkoztak, akkor a nagy német államférfiú megállapításának merevségén enyhítenünk kell.

Anglia politikája már a XVIII. század elejétől arra irányult, hogy kereskedelmét az egész világra kiterjessze, tengeri túlsúlyát kifejlessze, főképpen pedig, hogy biztosítsa Indiát. Ebből a célból szerezte meg a hozzá vezető utak főtámaszpontjait: a Földközi-tengeren Gibraltárt, Maltát és az Ioni szigeteket; Afrikában a Kapföldet, az Indiai-Óceánban Adent és Ceylont. Csak Egyiptom hiányzott még, hogy az Indiával való összeköttetés teljesen zavartalan legyen.

Ezzel a politikával homlokegyenest ellentétes irányban haladt *Oroszország* külpolitikája, amely Nagy Péter, de főképpen II. Katalin idejétől Konstantinápoly és a tengerszorosok, a Bosporus és a Dardanellák megszerzésére irányult. A nagy

¹ Langenbeck: Englands Weltmacht 65. Leipzig—Berlin 1913.

terv megvalósulása nem jelentett volna kevesebbet, mint Oroszország hegemoniáját Európa felett. A Földközi-tenger kapuinak, a tengerszorosoknak birtokában, mérhetetlen és még egyáltalán ki nem aknázott gazdagságának felhasználásával hamarosan uralomra jutott volna a Földközi-tenger egész medencéje felett. Ez a helyzet nemcsak Franciaországot akadályozta volna meg Észak-Afrikára vonatkozó hatalmi törekvéseiben, de illuzóriussá tette volna Anglia részére is az Indiához vezető szárazföldi út szabadságát, aminek kulcsa abban rejlett, hogy a Földközi-tengeren ne uralkodhassék olyan hatalom, amely Anglia szabad mozgását korlátozhatná.

Az orosz tervek veszedelmes nagyságát már I. Napoleon is felismerte s ha talán el is tűrte volna, hogy a Fekete-tenger «orosz tóvá» legyen, de nem engedte érvényesülni azt a veszedelmet, hogy «a görög tiara a Balti-tengertől a Földközi-tengerig terjedjen s Európát elöntse a szlávság tengere».¹ De nem kisebb határozottsággal lépett fel az orosz tervekkel szemben Anglia is. Az angol közvélemény a kormányt már a krími válság idején is úgyszólván akarata ellenére kényszerítette a hadüzenetre, jöllehet Angolország annyira nem volt felkészülve a háborúra, hogy a hadüzenetkor mindössze 100,000 embere állott fegyverben, az is szétszórva a földgolyó minden pontjára kiterjedő gyarmatain.² Azóta Anglia felfogása e tekintetben semmit sem veszített uralkodó jellegéből. Lord Odo Russell, berlini angol nagykövet még az 1876. évi balkáni válság idején is az Indiába vezető út biztonságát jelölte meg az angol politika főelveként.³

Az angol-orosz ellentétet még jobban kiélezte Oroszország ázsiai terjeszkedése. Az Afganisztán felé való orosz előretörés, a turkesztáni, a szamarkandi és főképpen a bucharai orosz elönyomulás által Oroszország nemcsak olyan gazdag gyapotforrás birtokába jutott, amely Európában Anglia

¹ Xavier Raymond: La guerre de la Crimée et la conférence. Revue des deux Mondes 363. — 1856.

² Djuvara: Cont projets du partage de la Turquie 346. Paris 1914.

³ Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914. II. kötet 30.

után az első helyet foglalta el,¹ de közelebb férközött az Indiai Óceánhoz is — és pedig India közvetlen szomszéd-ságában. Az angol külpolitika tehát elsősorban a szerint igazodott, amit Oroszország külpolitikai rivalitásával szemben Anglia érdeke megkövetelt. Ez a tényező szabályozta állás-foglalását a német kérdésben is.

Az angol-orosz világpolitikai ellentéttel szemben Anglia és Franciaország külpolitikája 1853 óta — legalább főbb vonásaiban — párhuzamosan haladt. Azonban mégis fel-merült sok olyan körülmény, amely a szívélyes viszonyt zavarta. Mert ha az 1863. évi lengyel felkelés idején Anglia Franciaországgal és Ausztriával együttesen lépett is fel a lengyelek érdekében — és ha 1869-ben Anglia és Franciaország együttesen akadályozták is meg Krétának Görög-országhoz való csatlakozását, amit az orosz külpolitika annál inkább óhajtott, mert György görög király 1867-ben Olga nagyhercegnőt vette feleségül, — mégsem hagyható említés nélkül az a zavaró körülmény, hogy Franciaország Hátsó-Indiában, Kínában és Ausztráliában kellemetlen szomszédja volt Angliának és nem mellőzhető el főképp az a féltékeny-ség, amit Angliában a Szuez-csatornának 1869-ben Eugénia császárné jelenlétében történő ünnepélyes megnyitása keltett, ami az Indiába vezető utat úgyszólván a felével rövidítette meg.

Ha tehát Poroszország nem is számíthatott arra, hogy Anglia «zu Wasser und zu Lande» támogassa, viszont Franciaország sem várhatott fegyveres támogatást attól a reális Angliától, amely az európai parciális eseményeket kizárólag világpolitikai érdekeltségének a szemszögéből nézte.

Teljes fény derül ezen megállapításunkra azokból a diplomáciai levelezésekből, amelyeket a porosz-francia háború előzményeire vonatkozólag Hermann Oncken gyűjtött össze a bécsi, a berlini és a dél-német államok állami levéltáraiból.²

¹ Preller: Die Weltpolitik des XIX. Jahrhundert 115. — Berlin 1923.

² Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71. 3 kötet. Berlin u. Leipzig 1926.

Gladstone, aki Poroszország és Ausztria vetélkedését eleinte csak a német államok belügyének tekintette, 1866 óta a német egységben már egész Európára kiható politikai tényezőt látott, amelynek megalkotására, mint erősebbet, Poroszországot tartotta hivatottnak. Igaz, hogy ez még nem jelentett reális támogatást, de abból a körülményből, hogy az angol politika felelős vezetője elítélte és helytelenítette Franciaországnak azt a hagyományos külpolitikáját, amely Franciaország biztonságát abban látta, ha minden oldalról gyenge államok veszik körül, továbbá abból a változott angol álláspontból, hogy Franciaországnak időt kell adni, hogy «hozzászokjék egy erős állam szomszédságához», már kicsendül Anglia politikai felfogása: kerülni a kenyértörést, — de megbarátkozni a német egység gondolatával, mely Közép-Európa laza politikai viszonyai helyébe új és biztos erőtenyezőt van hivatva beiktatni.¹

Gladstone felfogása egyébként nem állt elszigetelten és előzmények nélkül az angol politikában. Lord Palmerston, akinek érzékenységet a Szuezi-csatorna munkálatainak előhaladása kínosan érintette, a német egység megalakulásában látta azt az eszközt, amely nemcsak a kereskedelmére féltékeny és nyugtalan Franciaországot képes megzabolázni, hanem sakkban tarthatja Angolország hatalmas vetélytársát, *Oroszországot* is.² Az angol politika helyesen ítélte meg a helyzetet, amidőn minden kísérletben, amely Poroszországgal szemben oly erőcsoportosulás létrehozását célozta, amellyel Poroszország önmagában nem birkózhatott volna meg, azt a veszedelmet látta, amely Poroszországot Oroszország karjaiba kergeti. Ez volt a legdőntőbb tényező Anglia állásfoglalásában, amire Lord Clarendon III. Napoleon figyelmét is felhívta.³

★

¹ Gróf Bernstorff londoni porosz követ levele I. Vilmoshoz, 1868 X. 6-án. Oncken i. m. III. 64.

² Levele Lord John Russelhez, 1865 IX. 13-án. Hammann: *Der missverstandene Bismarck*, 15. l. Berlin, 1921.

³ Metternich párizsi osztrák-magyar követ Beusthez, 1869 IX. 20. Oncken III. 234.

Angliánál közvetlenebbül érintette a német kérdés *Franciaországot*. A francia közvélemény felfogását e tekintetben Thiers körvonalazta a legvilágosabban: Egész Európa alapvető politikai elve és főérdeke, hogy Németország független államok föderatív összetétele legyen. Minden oly törekvés, amely Németország egységes koncentrációjára irányul, nemcsak az egyes német államok függetlenségét veszélyezteti, hanem felborítja az európai egyensúlyt is, mert végső eredményében V. Károly korszakát idézné fel, azzal a lényegtelen különbséggel, hogy a császár nem Bécsben, hanem Berlinben székelne. Az a politikai elgondolás tehát, amely Franciaország részéről hajlandóságot mutatna Poroszország politikai ambícióinak a támogatására, még akkor is elhibázott lenne, ha a támogatás ellenében Franciaország területi gyarapodásban részesülne.¹ Vagyis az európai hatalmi egyensúly, azaz Franciaország mögöttese meghúzódó politikai túlsúlya csak úgy biztosítható, ha Németország megmarad a politikai megosztottság azon helyzetében, amelyet a wesztfáliai béke alkotott. Ezen elvvel szemben devalválódik még az ú. n. «kompenzációs» politika is, amely Poroszország hatalmi gyarapodásának hajlandó volna teret engedni abban az esetben, ha Franciaország is megfelelő területi kárpótlásban részesülne.

Ez a külpolitikai felfogás alapvonalaiban megegyezett III. Napoleon felfogásával is, ami annál lényegesebb tényezőt jelentett, mert III. Napoleon Franciaország külpolitikáját annyira egyénileg vezette, hogy gyakran még külügyminiszterét sem értesítette igen fontos diplomáciai tárgyalásairól vagy lényeges külpolitikai kérdésekben történt állásfoglalásáról.

A német egység gondolata III. Napoleon politikájában is azt a jelentőséget képviselte, mint Thiersében. Mert ha Thierssel szemben volt is idő, amikor Poroszország észak-németországi hegemoniáját hajlandó volt oly alapul elfogadni, amelyen a viszonyosság kapcsán közvetlen külpolitikai célját, a rajnai tartományok megszerzését elérheti, de ebbe is csak

¹ Parlamenti beszéde 1866. V. 3. — Oncken i. m. I. 154—157. l.

oly feltétel alatt tudott volna belenyugodni, ha a délnémet államok az északnémet államok mellett külön, független, föderatív államot alkotnának, esetleg külön parlamenttel.¹ Ahhoz azonban semmiesetre sem volt hajlandó hozzájárulni, hogy egész Németország egy állam kormányzása alatt egyesüljön, amint ez kifejezésre jutott az Ausztriával 1866 június 12-én kötött titkos szerződés szövegében is.²

A thiersi és a napoleoni politika csak képviselőik következetességében különbözött egymástól. Míg a kiváló francia politikus a nemzeti egység elvét, így az olasz egység támogatását is veszedelmesnek tartotta, mert az olasz egységet a német egység előfutárjának tekintette, addig a császár nemzetközi politikájában a nemzeti elv a legmagasabb politikai elvként szerepelt, amelyet csak akkor vetett el, amikor a német egységről volt szó, amire pedig Poroszország éppen a nemzeti elv alapján törekedett.

Az elvek és a reális politikai érdekek ezen sajátos keveréke szabta meg Napoleon állásfoglalását Németországgal szemben. Már a két vezető német hatalom vetélkedéséből is a lehető legtöbb nyereséget akarta húzni — és pedig a lehető legolcsóbban. Számvetésében olyan porosz-osztrák háború szerepelt, amely Ausztria győzelmével végződik.³ Mivel azonban ez az eset Ausztria tekintélyének oly méretű megnövekedésével járna, amely Franciaország politikai befolyását csökkentené, azért érdekeinek legjobban az eldöntetlen játszma felelt volna meg, amelyben mind a két hatalom meggyengül, míg Franciaország, mint közvetítő, új területi nyereségek révén közelebb jutna a Rajnához. Nem törődve tehát a következetlenséggel, amely politikai sakkhúzásaiiban megnyilvánult, oly taktikai lépéseket tett, amelyek számítása szerint a kívánt sikert minden katonai beavatkozás nélkül is biztosítják.

Az erősebbnek hitt Ausztriát kötelezte, hogy Németországban elért sikerei esetén lemond Velencéről, amivel

¹ Oncken i. m. I. 175. l.

³ Oncken I. 285—286. l.

² Oncken i. m. I. 267. l.

szemben Franciaország nem állja az útját Ausztria oly méretű területi kártalanításának Németországban, amely az európai egyensúlyt nem veszélyezteti.¹ Ugyanekkor Ausztria meghatalmazottja azt a szóbeli kijelentést tette, hogy beleegyezik Franciaország azon tervébe, hogy a rajnai tartományok új, független állammá alakuljanak és a győzelem esetén előálló területi kérdéseket Franciaországgal egyetértően oldják meg. Ezen feltételekkel szemben Franciaország teljes semlegességet fogadott és megígérte, hogy minden befolyását felhasználja Itália semlegességének a biztosítására. Ugyanekkor azonban Poroszországot is biztosította semlegességéről² és nem akadályozta meg, hogy Itália szövetségre lépjen Poroszországgal. Ezzel Poroszországot egyrészt hálára akarta kötelezni, másrészt azonban arról is meg volt győződve, hogy Poroszország a háború ránézve kedvezőtlen lefolyása alatt önmagától lesz kényszerítve, hogy a császár beavatkozása, illetve közvetítése fejében hozzájáruljon mindazon feltételekhez, amelyeket Franciaország ki fog szabni.

Bismarck azonban elsorvasztotta reményeit és megsemmisítette minden várakozását. Az alkudozásokat mindaddig folytatta, amíg Poroszország a háborúra fel nem készült, de arra különös figyelmet fordított, hogy Franciaország támogatásáért német területek átengedését kilátásba ne helyezze.³ Egyrészt elhatározásainak szabadságát akarta megőrizni, másrészt jóvá nem tehető hibának tartotta volna, hogy Poroszország éppen akkor, amikor a német egység megvalósításáért küzd, német területet engedjen át annak a Franciaországnak, amely a német egység megalakulása esetén Németország természetes vetélytársává válik.

Az események igazolták is számításait. Franciaország féltékenysége, amelyet a poroszok königgrätzi győzelme felkeltett, Napoleon politikáját egész nyíltan poroszellenes irányba sodorta. Az események gyors egymásra torlódásá-

¹ A szerződés szövegét l. Oncken i. m. I. 266—267. l.

² Gróf Goltz levele I. Vilmoshoz, 1866. VII. 6. — Oncken i. m. I. 258. l.

³ Levele Goltzhoz, 1866. III. 9. — Oncken I. 105. l.

ban azonban — Ausztria csatavesztése, a nikolsburgi béketárgyalások, Ferenc József lemondása Velencéről, Poroszországnak a délnémet államokkal kötött szövetsége — maga lett a foglya annak az ezerszemű hálónak, amelyet az egységes Németország elejtésére font. Még alig csillogtatta meg a francia nép előtt a Rajna megszerzésének biztos kilátásait,¹ amidőn a poroszok döntő győzelme egy csapásra széttepte a Rajnához fűződő álmokat. Ha elfogadja külügyminisztere, Drouyn de Lhuys javaslatát, amely azonnali fegyveres beavatkozásra vonatkozott, attól tarthatott, hogy a kellőképpen fel nem szerelt és a mexikói vállalkozás által harcképességében meggyengült francia sereget végzetes vereség éri már négy évvel a sedáni katasztrófa előtt, viszont az Auxerrében felkeltett remények megsemmisülése a dinasztia jövőjét is megkérdőjelezte és megnövelte az ellenzéket, amely Napoleon személyes és diktatorikus uralmával szemben a teljes parlamentarizmus álláspontját foglalta el.

Az a lelki diszpozíció, mely ezen első, határozott politikai vereség után a már dinasztikus érdekeit is féltő és egészségileg is megrokkant Napoleon további külpolitikai tevékenységére döntő befolyást gyakorolt, a helytelen számvetés reparálásának és a jóvátételre alkalmas pillanat keresésének úgyszólván lázas állapotát mutatja, amelyen Bismarck rideg józansággal számító politikájának győzedelmeskednie kellett. «Úgy látszott, — mondja a császárné — hogy Sadowánál nem is Ausztria, hanem mi szenvedtünk vereséget. Arra a lejtőre jutottunk, amely az örvény felé vezet és amelyről nincs menekülés. Ha azonban a császár az ő «kompenzációs politikájában» csalódva is érezte magát, mert testi szenvedései pillanatnyilag elrabolták szellemi szabadságát is ... én türelmetlenül arra törekedtem, hogy presztizsünket az első kínálkozó alkalommal visszaállítsam, meg lévén győződve, hogy a francia hadsereggel egy haderő sem mérkőzhetik meg Európában. Vajjon belenyugodhattam-e Poroszország rendkívüli megnövekedésébe, látva azt a történelmi távlatot,

¹ Auxerre-i beszéde, 1866. V. 6-án. — Oncken I. 165. 1.

amelyet a mi hibánkból kifolyólag ez az állam nyújtott, amidőn keleti határainkon a Hohenzollernnek hegemoniája alatt negyven milliós tömeget összpontosított, mialatt az egyesített Itália — szintén a mi alkotásunk — huszonöt milliós tömeggel zárta el határainkat az Alpok felé? Lehetetlen volt belenyugodnunk. És amíg a katonai beavatkozás órája el nem érkezett, diplomáciai úton kellett a revancheot megkísérelnünk! Kudarcot vallottunk, — de meg kellett tennünk, Európa átalakulásánál nem állhattunk tétlenül...»¹

Csak a lelki diszpozíciók ily nagyfokú kényszerítő hatása alatt érthető meg az 1870 júl. 18-iki hadüzenet, amelyért azonban a történelmi felelősség éppen úgy terheli a francia tábornoki kar túlfűtött tettvágyát és hibás számításait is, amelyek alapján abban a hitben ringatództak, hogy «a Jénához vezető útra újból rátalálnak».² Végzetes tévedés volt Franciaországot háborúba kergetni oly ürügy alatt, mint a hohenzollerni trónjelölés kérdésének erőltetése,³ de még végzetesebb volt az időpont megválasztása, amikor Franciaország éppen egy kétes kimenetelű belpolitikai válság tetőpontján állott. Casaux bécsi francia megbízott azon állításával szemben, hogy Franciaország akár egy évig is hadakozhatik, a nélkül, hogy pénzben és emberben hiányt szenvedne, míg Poroszországnak a maga felcsigázott védrendszerével rövid idő alatt csődöt kell mondania,⁴ — elegendőnek tartjuk az utalást arra az egyetlen tényre, hogy a francia parlament az újonclétszámot alig pár hónappal a hadüzenet előtt szállította le 10,000 fővel.

Ez az elhibázott politika külpolitikai támasztékát egy *francia-osztrák-magyar-olasz koalícióban* kereste, amelynek alapját Beust revanche-vágya szolgáltatta. Beust a sedáni nagy francia kudarc után öngazolásul azzal védekezett ugyan,

¹ Eugénia császárné nyilatkozata Paléologue előtt 1915. I. 15-én. Paléologue: Les entretiens de l'impératrice Eugénie 125—127. I. Paris, 1928.

² Paléologue i. m. 139. l.

³ V. ö. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen II. 81. l.

⁴ Wertheimer: Gróf Andrassy Gyula és kora. I. 613. l.

hogy nem lehetett hivatása sem Poroszország megtámadása, még kevésbé a védelmezése,¹ a koalícióra vonatkozó tárgyalások azonban, amelyek 1868 novemberétől 1869 júniusáig tartottak, külképviseletünkkel való levelezése és utasításai, Róma kiűritését erőszakoló politikája és Albrecht főherceg párizsi katonai tárgyalásai oly döntő bizonyítékok, amelyek a mellett szólnak, hogy a kettős monarchia kancellárját a revanche-gondolat 1866 óta nem kisebb mértékben foglalkoztatta, mint Franciaországot a Poroszországgal való leszámolás alkalmának a keresése.² Amíg azonban Franciaország a döntést a Poroszországgal való közvetlen mérkőzésben kereste, Beust szemében a porosz túlsúly megtörésére taktikai szempontból inkább a keleti ügyek látszottak alkalmasnak.³ Külpolitikai céljára egyébként minden adatnál tökéletesebben rávilágítanak azok a szerződéstervezetek, amelyekben Ausztria Németországban nyerendő megfelelő területi kompenzációk fejében még Dél-Tirolt is hajlandó volt átengedni Olaszországnak.⁴

Hogy az aktív koalíció a revanche-vágy ily erős megnyilatkozása mellett sem jött létre és Ausztria a porosz-francia háborúban semleges maradt, az elsősorban Ferenc József okos politikai belátásának és józan, lelkiismeretes számvetésének volt köszönhető. «Én mindenekelőtt békét óhajtok, — mondta Lebrun francia tábornoknak. — Ha háborúra határoznom magam, arra belekényszerítve kellene lennem. Reménylem, hogy Napoleon császár számba veszi bel- és külpolitikai helyzetemet. Ha ugyanakkor háborút indítanék, mint ő, Poroszország a nemzeti gondolat erejének felhasználásával az összes német törzseket ellenem ingerelné, nemcsak Északnémetországban, hanem a déliben, sőt az osztrák-magyar birodalomban is. Napoleonhoz csak

¹ Beust: Aus drei Viertel-Jahrhunderten, Stuttgart 1887. II. k. 337. l.

² A hármass koalícióra vonatkozó tárgyalások. Oncken III. 65—218. l.

³ Metternichhez írt levele 1868. XII. 9. Oncken III. 76—79. l.

⁴ Oncken III. 124—134. l.

abban az esetben csatlakozhatnék, ha Délnémetországban nem mint ellenség, hanem mint szabadító jelenne meg.»¹ Csakhogy a Poroszország és a délnémet államok között kötött szerződés miatt éppen ez a feltétel volt kivihetetlen. Támogatta Ferenc Józsefet tartózkodó politikájában Magyarország miniszterelnöke, gróf Andrássy Gyula is, aki az 1870 július 18-án tartott osztrák-magyar haditanácson a francia-porosz háborúba való aktív beavatkozást határozottan ellenezte. Andrássy mellett szóltak azok a követi jelentések is, amelyek Oroszország állásfoglalásáról számoltak be, amelyek szerint, ha Ausztria Franciaországot fegyveresen támogatja, Oroszország is fegyveresen avatkozik be Poroszország javára. Ferenc József tehát 1870 júl. 15-én írt levelében értesítette Napoleont, hogy a háborúba csak az esetben avatkozhat be, ha a perbe egy harmadik hatalom is beleszól.²

*

Ha röviden is, de rá kell világítanunk arra az álláspontra is, amelyet a Napoleon által tervezett hármas koalícióval szemben *Olaszország* elfoglalt.

Abból a tényből kifolyólag, hogy az olasz egység kialakulásának legjelentősebb mozzanatai, Lombardia és Veneza megszerzése, határozottan Franciaország támogatásának voltak köszönhetők, III. Napoleon feltétlenül számított Olaszország támogatására. A Franciaország iránt érzett rokonszenv valóban még 1866-ban is teljes mértékben fennállott Olaszországban. Govone tábornok Bismarck azon érdeklődését, hogy az Ausztria ellen kötött porosz-olasz szövetséget nem lehetne-e Franciaországgal szemben is kiterjeszteni, azzal a megokolással utasította vissza, hogy amely napon az olasz kormányhoz ezt a kérdést intéznék, már ugyanazon a napon táviratilag kérdeznék meg Párizstól, hogy a porosz érdeklődésre mit feleljenek.³ Napoleon számításának tehát megvolt a lélektani alapja, de tévedett, amikor ezt a lelki diszpozíciót mindennél szilárdabb politikai bázisnak tekintette.

¹ Oncken III. 377. 1.

² Oncken III. 475. 1.

³ Gedanken und Erinnerungen II. 61. 1.

Azon három év óta ugyanis, hogy Ferenc József Velen-céről lemondott, az olasz politika körvonalai túlnőttek Napo-leon elgondolásán. A római kérdés Franciaország és Itália aktív együttműködése közé oly erős éket vert, amely a két állam tizenöt éves együttműködésének abroncsait szétfeszítette. Olaszország a római kérdés tekintetében a protestáns Bismarcktól többet várhatott, mint a katolikus Napoleontól, aki Róma kiürítését a Szentszék ellen történő árulásnak és Franciaország egyéni becsületén ejtett sérelemnek tekintette.¹ A politikai felfogások kiegyenlíthetetlen ellentéte kifejezésre jutott már abban a jegyzékben, amelyben az olasz kormány a Franciaországgal való együttműködés elengedhetetlen feltételét abban az ígéretben jelölte meg: *de ne rien tenter contre l'unité allamande.*² Ettől kezdve az olasz-francia tárgyalások már csak a huza-vona képét tüntetik fel s a fősúly az osztrák-magyar-olasz tárgyalásokra terelődött át, amelyeket Beust erőszakolt, akinek a kezét viszont Ferenc József megfontoltsága fogta le.

Hasonló vereség érte III. Napoleont a délnémet államok részéről, amelyek a porosz-francia háborút mint nemzeti ügyet tekintették s nem mutattak hajlandóságot arra, hogy a nagy mérkőzésben pusztán Francia- és Poroszország párviadálát szemléljék. Semlegességük fejében oly feltételt kötöttek ki, amely Franciaország részéről vagy a háborút zárja ki, vagy Franciaországot háború esetén a feltétel megszegésére kényszeríti.³

A külpolitikai helyzet tehát semmivel sem igazolta azokat a reményeket, amiket Franciaország a porosz-francia háború esélyeihez fűzött.

E túlfűtött optimizmussal szemben Bismarck lépéseit céljának következetes realizálásában minden lélektani és érdekeltségi szempontot figyelembe vevő rideg számvetés kíséri. Már az 1866. évi háború után látta, hogy a további

¹ Oncken i. m. III. 481. l.

² 1869. VI. 29. — Oncken III. 215. l.

³ Oncken III. 461. l.

nemzeti fejlődés útján, akár a Majnán belül, akár azon túl, meg fog kelleni mérkőznie Franciaországgal s ezt mind külső, mind belső politikájában szem előtt tartotta. Készült tehát a háborúra, bár nem kereste. Magát a mérkőzést is addig akarta kitolni, amíg az új véderőtörvény kapcsán Poroszország és a nem porosz német államok is annyira megerősödnek, hogy a Franciaországgal való küzdelmet a győzelem biztos reményével vehessék fel.¹ De ha a francia hadsereg értékét nagyra is becsülte, az eléje dobott keztyű felvételétől sem riadt vissza. «Egy háború már önmagában is szerencsétlenség, — írja Solms grófnak, Poroszország párizsi követének — de hogy ránk nézve nagyobb szerencsétlenség lenne, mint Franciaországra, hogy nekünk több okunk volna az elkerülésére, mint a franciáknak, ez olyan gondolat, amit meg nem értünk.»²

Az 1870 szept. 2-án kivivott sedáni döntés Bismarck számításait igazolta. Franciaország diplomáciai és katonai kalkulációja egyszerre kapitulált.

Az egységes német császárság proklamálása 1871 január 18-án a versaillesi palotának ugyanabban a tükörtermében történt, amelyben egy félszázad mulva, a világháború után a győztes hatalmak diktálták a békét Németországnak.

*

A német egység jelentősége abban foglalható össze, hogy Közép-Európa térképén a német fejedelemségek laza szövetségének helyébe oly *Németbirodalom* lépett, amely érzelmi és politikai egységből, erkölcsi és gazdasági erőforrásainak duzzadó reservoirjából, nemzetileg egységes népességének számarányából és mintaszerű szervezettségéből kifolyólag a kontinentális politikának egy csapásra legelső tényezőjévé emelkedett, *amivel szemben Franciaország eddig élvezett politikai túlsúlyát elveszítette.*

A német politika azonban, amelyet továbbra is Bismarck

¹ Gedanken und Erinnerungen II. 59. l.

² 1869. II. 19. — Oncken III. 114—115. l.

vezetett, ettől fogva eltért a porosz politika eddigi irányától. A lángelméjű politikus, aki eddig vérrel és vassal dolgozott, mert házája helyzetét oly lealázónak tekintette, hogy felemeléséért mindent érdemesnek tartott kockáztatni, célját most már elértnek látta. Poroszország mint a Németbirodalom vezető állama felemelkedett, a németiség pedig elérte azt a hatalmi pozíciót, amelyre erkölcsi és anyagi értékei méltóvá tették. Ezentúl tehát minden törekvése arra irányult, hogy művének fennmaradását és tekintélyének állandósulását biztosítsa, külpolitikailag pedig oly helyzetet teremtsen, amely szabad teret nyit az egységessé vált német erők belső fejlődésének. Mivel azonban ez a cél csak békével érhető el, a vér és a vas politikáját oly reális bázisokon nyugvó békepolitika váltotta fel,¹ amely az államok politikai és gazdasági erőviszonyainak mérlegelésével és a hatalmak mesteri kézzel történő csoportosításával ellensúlyozni törekedett az egyes hatalmak esetleges túlsúlyát, hogy ezáltal biztosítsa a békét, amelyet az új Németország létfeltételének tartott. Különösnek tetszik, de mégis úgy volt, hogy azt a hatalmas energiájú államférfiút, akit jól átgondolt terveinek keresztülvitelében eddig semmi akadály sem riasztott vissza, most valószínű félelem szállta meg, ha arra a válságra gondolt, amely elé Nagy Frigyes több mint száz évvel ezelőtt az osztrák-orosz-francia koalíció állította. Mint a birodalom kancellárja, egész működése alatt a «koalíciók lidérce» ellen harcolt, mert a főveszedelmet a keleti és nyugati határán teljesen nyílt Németországra egy ellenséges indulatú koalícióban látta.

Hibát követett el, amikor a francia-porosz háborút befejező *frankfurti békében* Elsass-Lotharingiával francia lakosságú területeket is Németországhoz csatolt, amelyek semmi áron sem akartak németekké válni. Igaz, hogy ezt csak azért tette, hogy Franciaország támadása ellen erős

¹ «Wir verfolgen keine Macht-, sondern eine Sicherungspolitik.» Levele Reuss herceg szentpétervári német követéhez. 1874. II. 28-án. — Die grosse Politik der europäischen Kabinette. I. kötet 240. l.

hídfőt emelhessen¹ és csak Moltke azon érvelése előtt hajolt meg, hogy Metz és Strassburg birtoka stratégiai jelentőségüknél fogva a német hadsereg békeállományában 100,000 katona fegyverben tartását teszi feleslegessé.² Az is igaz, hogy Strassburg csak XIV. Lajos rablóhadjáratai útján került Franciaország birtokába, tehát visszacsatolását a német közvélemény természetesnek, igazságosnak és jogosnak tartotta. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a két tartomány tulajdonképpen már a legelső francia-német osztozkodás, a 843-iki verduni szerződés óta Francia- és Németország között az ütköző állam szerepét játszotta, amelynek egyes részei majd az egyik, majd a másik államhoz tartoztak, de állandó birtokállományát egyiknek sem képezték, azonban a két tartomány annexiója mégis nagyon súlyos következményekkel járt, mert Franciaországban felkeltette a revanche-szellemet, ami Németországnak sokkal többbe került, mintha évente 100,000 katonával többet tartott volna és végső következményeiben *egyik alapokánul szolgált a világháborúnak*.

Ettől kezdve Bismarck minden törekvése arra irányult, hogy a békét fenntartsa, Franciaországot külpolitikailag izolálja és az új Német Birodalmat oly szövetségi rendszerrel bástyázza körül, amelynek erőviszonyain Franciaország minden revanche-kísérlete megtörik. Bár a köztársasági államformát a lelkéből gyűlölte, mégis visszautasította Arnim gróf párizsi német követ javaslatait, amelyek Franciaországban egy rendezett monarchia visszaállítására vonatkoztak. Ezen tervek támogatása ugyanis egyet jelentett volna az ellenség konszolidációjának az előmozdításával, ami Franciaországot az európai hatalmak előtt kívánatos szövetségessé, «bündnisfähig»-gé tette volna, ami viszont felidézte volna annak a lehetőségét, hogy Németországot elválasztja akkori barátjaitól,³ jöllehet Németország érdekei éppen abban csúcsosodtak, hogy Franciaország békén hagyja, ha pedig a békét

¹ A Reichstagban tartott beszéde, 1874 márc. 3. V. ö. I. Vilmos levele Eugénia császárnéhez 1870. X. 26. Paléologue i. m. 264.

² Gróf Andrassy Gyula: A világháború előzményei I. 10. l.

³ Grosse Politik I. 159.

megtartani nem hajlandó, ne találjon barátokat.¹ Bismarckot erre a politikára az a meggyőződése kényszerítette, hogy ha Franciaország a béke megszégésére ismét elég erős lesz, akkor a békének vége is lesz.²

Tekintetét nem kerülte ki az az izgatottság, az a revanche való készülés, amely Franciaországban már akkor lábra kapott, amikor még a német megszálló csapatok is Franciaország területén álltak. Mert ha Thiers, a köztársaság elnöke a német kormány előtt ki is jelentette, hogy Franciaország politikája tökéletesen és teljesen pacifista; ha az Elsass-Lotharingia «felszabadítására» alakult egyesület hivatalosan fel is oszlatták; ha Mac Machon tábornok szálló igévé is tette, hogy ha valaki Franciaország tyükszemére lép, még akkor is Franciaországnak kell pardont kiáltania: Ollivier volt miniszterelnök talán legőszintebben fejezte ki a franciák érzelmeit, amikor 1871 márc. 4-én azt írta, hogy világ rövidesen új háborúra fog eszmélni, amelyben Franciaország vagy tönkremegy, vagy másodrendű állammá süllyed vagy visszaszerzi a helyét és megbünteti Németországot.³

De a francia revanche-gondolat mellett oly tények is tűntettek, mint az újonclétszámnak 120,000 főre való felemelése, amelyet a nemzetgyűlés már 1871 okt. 6-án megszavazott, jöllehet az újonc-kontingens a 100,000 főt III. Napoleon alatt sem haladta meg.⁴

E szimptómák nem hagyták érintetlenül Bismarckot. De habár az egyetlen garanciát, amely Németországot a békében és a háborúban biztosítja, a fegyverek erejében látta,⁵ politikájának bázisát elsősorban szövetségesek szerzésére fektette, hogy az ultima ratiónak alkalmazását lehetőleg kiküszöbölje. Németország politikája tehát új állomáshoz érkezett.

★

¹ Grosse Politik I. 161.

² Grosse Politik I. 240.

³ Revue des Deux Mondes, 1919 jún. 15. 731. l.

⁴ Grosse Politik I. 109. l. jegyz.

⁵ Grosse Politik I. 110. l.

Az új német politikában a hatalmak mint dinamikus egységek szerepeltek, amelyeket Bismarck a szerint mérlegelt, hogy erőviszonyainknál fogva mennyire használhatók fel a német politika céljainak az előmozdítására és érdekkörük szerint mily mértékben alkalmasak Németország szövetségére.

Politikája világos és nyílt. Tekintetéből erő és nyugalom árad. Államművészete abban állott, hogy a kitűzött célt soha szem elől nem tévesztette és a helyzetalakulásokat, az ellenfél gyengéit Németország javára ki tudta használni.

Mint kontinentális hatalom, amely teljesen szárazföldi politikát űzött, elsősorban kontinentális hatalmak szövetségét kereste. Visszaemlékezve a Nagy Frigyes-féle válságra, elsősorban Oroszország és Ausztria-Magyarország felé tekintett, hogy Franciaország Szent-Pétervározt és Bécsben zárt ajtókra találjon.

Az Oroszországgal való szövetséget megkönnyítette az a rokoni és baráti kapcsolat, amely I. Vilmos német császárt II. Sándor cárhoz fűzte, másrészt az a hagyományos szellemi közösség, amely a porosz és az orosz udvarokat a forradalmakkal szemben összekötötte. Ha Poroszország jó szolgálatot tett Oroszországnak már a krími válság idején, a Poroszország iránt érzett rokonszenvet még jobban növelte Poroszországnak az 1863. évi lengyel felkelés alkalmával tanúsított magatartása, ami a porosz és orosz politikai érdekeknek a lengyel kérdésben való azonosságát juttatta kifejezésre.

Ennek a bizalmas viszonynak elsősorban Oroszország látta a hasznát, amikor Gorcsakov politikai számítását a Párizs előtt álló német seregek győzelmére és Poroszország és Oroszország hagyományos jóviszonyára alapítva, minden egyéb diplomáciai előkészítés nélkül kiadta 1870 okt. 19-iki körtáviratát, amelyben az 1856-iki párizsi szerződés pontjaira vonatkozólag kijelentette, hogy Oroszország tovább nem járulhat hozzá, hogy biztonsága továbbra is oly fikciótól függjön, amely az idők próbáját nem állotta ki.¹ Bismarck, ha-

¹ Grosse Politik II. 8. I.

bár az időt ily nagyfontosságú kérdés megoldására Németország szempontjából korainak és kedvezőtlennek tartotta is,¹ Bernstorff grófot, Poroszország londoni követét az orosz követelések támogatására utasította, mert ezeket egyrészt önmagukban is jogosaknak tartotta, másrészt Oroszországgal szemben hálára kötelezettnek érezte magát, mert Oroszország a francia-porosz háborúban tanúsított magatartásával «elhatározó tényezője lett annak, hogy Ausztria és Dánia a háborúba Franciaország javára be nem avatkozott».²

Az új német külpolitika első világpolitikai eredménye tehát a következőkben foglalható össze: Az 1871 márc. 13-án aláírt pontusi szerződésben³ Oroszország a Fekete-tengeren visszanyerte az 1856. évi párizsi szerződés által elvesztett katonai függetlenségét és a szultán jogot nyert, hogy békeidőben a tengerszorosokat megnyithassa a szövetséges és barátságos hatalmak hadihajói előtt.

Ettől a nagyjelentőségű eseménytől már nem volt nagy az út az I. Vilmos és II. Sándor által 1873 ápr. 24. — máj. 6-án kötött katonai egyezményig, amelyben a két szuverén arra kötelezte magát, hogy ha bármelyiküket egy harmadik európai hatalom támadná meg, a meg nem támadott 200,000 emberrel siet szövetségese segítségére.⁴

Ha az új német politika ezen első nagy eredményeit összevetjük azzal a körülménnyel, hogy Oroszország és Németország hatalmi érdekei alig tüntettek fel súrlódási felületet, mert amíg Oroszország külpolitikai céljai a Balkánra és a tengerszorosok megszerzésére irányultak, addig Bismarck politikai felfogása szerint a balkáni kérdés Németországra nézve egy pomerániai gránátos csontjaival sem volt egyenértékű, akkor az első pillanatra az a látszat merül fel, mintha Németország a frankfurti béke után teljesen Oroszország karjaiba vetette volna magát és Bismarck Németország külpolitikáját az Oroszországgal való szövetség alap-

¹ Grosse Politik II. 9. I.

² Grosse Politik II. 18. I.

³ Szövegét l. Grosse Politik II. 23—25. I.

⁴ Grosse Politik I. 203—204. I.

pillérjére akarta volna felépíteni. A látszat azonban eltűnik, ha mélyebben tekintünk azokba az elgondolásokba és külpolitikai mérlegelésekbe, amelyek Bismarck terveiben és cselekvéseinek eldöntésében elhatározó szerepet játszottak.

Bismarck, aki a német egység győzelmes megalakulása után a németiség jövőjének zálogát az egységes Németország belső konszolidációjában és az alig összekalapált birodalom politikai és gazdasági megerősödésében látta, még a preventív háború gondolatát is visszautasította. «Mi megtanultuk megismerni a háború komolyságát és szenvedéseit, — írja Reuss herceg szentpétervári német követnek. — «El vagyunk határozva, hogy ezentúl mindaddig elkerüljük, amíg egyáltalán elkerülhető.»¹ Ugyanez a gondolat jut kifejezésre a német külpolitika másik döntő tényezőjének, I. Vilmos császárnak a szavaiból. «A háború szerencsés viseléséhez az szükséges, hogy a nemesen gondolkodó emberek és államok rokonszenve a támadó mellett legyen és hogy arra, aki a háborút szükség nélkül felidézte, a közvélemény követ vessen. Ez volt a titka a lelkesedésnek, amely 1870-ben Németországban uralkodott. Aki jogtalanul fegyverhez nyúl, azzal a közvélemény szembe fordul, az nem fog sem szövetségeseket, sem jóakarátú semlegeseket, sőt egyáltalán nem fog semlegeseket, hanem csak ellenségeket találni.»²

Ezt a mentalitást lehetetlen volt összeegyeztetni azzal a mozgalmas tevékenységgel, amely Oroszország politikájából a pánszlávizmus egyre emelkedő befolyása nyomán kiütközött, amely kilátást és hajlandóságot mutatott arra, hogy Európát ismét egy általános konfliktus színhelyévé tegye. Maga Bismarck Oroszországot már 1867-ben olyan erős és egészséges emberhez hasonlította, akit valami betegség támadott meg. «Ha a tanácsot megfogadja és két vagy három napig otthon marad, jobban lesz és visszanyeri erőit. Ha azonban kimegy, sétál, üzletek után fut, mintha jól lenne, beteg lesz, talán bele is pusztul. Két-három nap a nemzetek

¹ Grosse Politik I. 235. l.

² Grosse Politik I. 282. l.

életében húsz-harminc évet jelent. Oroszországnak otthon kell maradnia.»¹

Ezenkívül nem hiányzottak olyan momentumok sem, amelyek Bismarckot Oroszországgal, de különösen Gorcsakovval, az orosz külpolitika vezetőjével szemben bizalmatlanná tették. Nyomasztólag hatott kedélyére már a pontusi konferencia összeülése előtt Gorcsakov hiúsága és féltékenysége,² amely a két államférfi összeműködésére állandóan zavarólag hatott. Azt sem tudta elfelejteni, hogy Gorcsakovban már 1866-ban is megnyilvánult a hajlandóság, hogy a francia kormánnyal érintkezésbe lépve, megakassza Poroszország előnyomulását.³

Hogy mindezek dacára a német diplomácia a pontusi konferencián győzelemhez segítette Oroszországot, az elsősorban abból a célból történt, Oroszországot Németországhoz fűzve, megakadályozza egy francia-orosz koalíció esetleges létrejöttét.⁴ E preventív állásfoglalás mellett azonban már a Bernstorff grófnak adott utasításaiban is kifejezésre jutott a *bismarcki külpolitika vezető gondolata, amely Németország külpolitikájának fő tartóoszlopát az Ausztria-Magyarországgal való szövetségben és Angliával való barátságos egyetértésben kereste*. «Mindaddig, amíg Ausztriához való viszonyunk nem áll jobb és biztosabb lábon, amíg Angliát át nem hatja az a tudat, hogy a kontinensen egyetlen értékes és biztos szövetségest csak Németországban találhat, addig ránk nézve az Oroszországhoz való jó viszony mindennél nagyobb értékű.»⁵

Nem lehet tagadni, hogy Bismarck politikájában az őszinteség gyakran nyereségben, a határozottság kíméletlenségben nyilvánkozott meg. Kapzsiság helyett azonban mindig okos megfontoltság és mérséklet vezette lépéseit. Ez utóbbi

¹ M. Fliegenschmidt Deutschlands Orientpolitik, Berlin 1913. I. k. 44. l.

² Gedanken und Erinnerungen II. 118—119. l.

³ Oncken I. 307. V. ö. Gedanken und Erinnerungen II. 61. l.

⁴ Grosse Politik II. 19. l.

⁵ Grosse Politik u. o.

nyilvánult meg abban a föllépésében, amelyet I. Vilmossal szemben is tanusított a königgrätzi győzelem után, amikor a vezérkar véleményéhez hajló királlyal szemben teljes ridegséggel ellenállt annak a szándéknak, hogy a porosz csapatok Bécsbe bevonuljanak s a legyőzött Ausztriát terület átengedésre kényszerítsék. «El kell kerülnünk, — mondta — hogy Ausztriában keserőséget és revanche-gondolatot hagyjunk hátra. Ha nem erre törekszünk, Ausztria szövetségese lesz Franciaországnak és minden ellenségünknek. Még oroszellenes érdekeit is fel fogja áldozni a Poroszország elleni revanche-gondolatnak.»¹ — «A viszály kérdése már eldőlt, most arról van szó, *hogy a régi barátságot Ausztriával visszaállítsuk*».²

E megnyilatkozásban is az a politikai alapgondolat jutott kifejezésre, amely Poroszország elsőrendű szükségletét az Ausztriával való szövetség gondolatában látja, amivel szemben az Oroszországgal való szövetség eszméje is csak másodrendű helyet foglal el. Ezt a felfogást világítja meg az a széljegyzet is, amit Berg gróf, szentpétervári német katonai attasénak az 1873-iki orosz-német katonai konvenciót ajánló levelére írt: «de nem érvényes, ha Ausztria nem járul hozzá.»³

Az a vágy, hogy Ausztriával minél barátságosabb viszonyba lépjen, a prágai béke óta állandóan foglalkoztatta. Mig egyrészt Poroszország legmegbízhatóbb hátvédjét egy francia támadás esetére Ausztriában látta, másrészt az volt a felfogása, hogy Poroszország mindazt az előnyt nyújthatja Ausztriának, amit előbb a német Bund nyújtott: belső és külső biztonságát. Ezért hajlandó volt Ausztriának felajánlani akár egy, az egész habsburgi birodalomra kiterjedő, egy vagy három évre szóló védelmi természetű szövetséget, akár egy nemzetközi jellegű szerződést, amely csak Ausztria német részeire vonatkozna, akár egy kétoldalú porosz-osztrák szövet-

¹ Gedanken und Erinnerungen II. 51. l.

² Gedanken und Erinnerungen II. 42. l.

³ L. Grosse Politik I. 203. l.

séget a keleti ügyeket illetőleg.¹ — Jól esett volna neki, ha ezen megállapodásokba Oroszországot is be lehetett volna vonnia. ha azonban Oroszország a keleti kérdés miatt a tervezett megállapodásokat el nem fogadná, magát az Ausztriával kötött, de Oroszország előtt el nem titkolt megegyezést is elegendőnek tartotta arra, hogy Oroszországot visszatartsa minden olyan kalandtól, amely Európa békéjét felborítaná.

De ha Ausztriához való közeledésének ezen első kísérletei egyelőre Beust franciabarát és poroszellenes magatartásán megghiúsultak is, a porosz fegyverek 1870-iki győzelmei Beust gondolkozásában is meghozták a Bismarck által óhajtott változást. Viszont Bismarckot a német fegyverek nagyszerű győzelme sem tette elkapatottá és a pontusi kérdésben Oroszországnak nyújtott segédkeze sem tántorította el politikai alapgondolatától. «Egész biztosan reméljük, — írja Schweinitz bécsi porosz követnek, 1870 XII. 14-én — hogy Németország és Ausztria-Magyarország a kölcsönös jóakarat érzelmeivel tekintenek egymásra és jólétük és fejlődésük biztosítása érdekében kezet nyújtanak egymásnak.»²

Az Ausztria-Magyarországgal való megegyezést megkönynyította az a körülmény, hogy Beustnak 1871 végén történt bukásával a revanche-politikát az új külügyminiszternek, Andrassy Gyula grófnak Poroszország irányában barátságos politikája váltotta fel. Andrassy nemcsak a kettős monarchia általános szempontjából, de speciálisan magyar szempontból is elítélt minden oly külpolitikai törekvést, amely Ausztriának Németországban viselt régi pozíciójának visszaszerzésére irányult. Andrassy a monarchia külpolitikájának iránytűjét nyugatról délre, a Balkánra állította be.

E tekintetben azt a felfogást vallotta, hogy Törökországot nem gyengíteni, hanem reformok kikényszerítésével támogatni és erősíteni kell, amíg csak lehetséges. Főcéljának a balkáni statusquo fenntartását tekintette. Ha azonban Tö-

¹ Levele Werther bécsi porosz követhoz, 1867. IV. 14-én. Közölve Fliegenschmidt i. m. I. 12. l.

² Közölve Fliegenschmidt i. m. 99. l.

rökország a maga területi épségének fenntartására gyengének bizonyulna, akkor a monarchiának közbe kell lépnie és Törökország európai tartományaiából önálló államok alakulását kell előmozdítania, amelyek függetlenek legyenek minden nagyhatalomtól.¹ A monarchia hivatását Törökország felbomlása esetén általában abban látta, hogy a törzsi élet színvonalán álló nemzetiségek nemzetté való alakulásának előmozdításával a Balkánfélszigeten olyan barátokat szerezzen, akiket felvéve a nyugati kultúrközösségbe, az alacsonyabb kultúrfokot jelentő és aggresszív orosz befolyás alól kivonjon.

Bismarck politikájában a törökbirodalom fennmaradása nem játszott ugyan hasonlóan fontos szerepet, de Andrássyval való összeműködését mégis megkönnyítette az elegáns szellemi képességű magyar főúr megbízhatósága, szavahihe-tősége és teljesen békés politikai iránya. Mivel feltétlenül bízott Andrássy Németországra vonatkozó politikai állásfoglalásának őszinteségében, örömmel fogadta volna, ha az orosz-német katonai konvencióhoz Ausztria-Magyarország is csatlakoznék. Andrássy azonban a csatlakozást II. Sándor cár kifejezett és határozott felszólítása dacára is, — okul Ausztria-Magyarország alkotmányos viszonyait hozva fel² — visszautasította. Sem azt nem volt hajlandó elfogadni, hogy a monarchia véráldozatra kötelezze magát esetleg Elsass-Lotharingiáért, ami Ausztria-Magyarország érdekkörein kívül esett, sem arra nem vállalkozott, hogy Oroszország támogatására legyen kényszerítve, ha Oroszországot Törökország ellen irányuló tervei miatt Törökország vagy Anglia megtámadná. De nem akarván a két szomszédos hatalom között elszigetelten állani, hozzájárult az ú. n. *három császár szövetségéhez* (1873 máj. 25—jún. 6), amelyben a három uralkodó, I. Vilmos, II. Sándor és I. Ferenc József az európai béke fenntartása érdekében megállapodott, hogy 1. államaik érdekeinek összeütközése esetén egymással kiegyeznek, 2. ha az európai békét egy más hatalom veszélyeztetné, kölcsönö-

¹ Grosse Politik II. 46. I.

² Grosse Politik I. 205. I.

sen kötelezik magukat, hogy új szövetségek keresése nélkül egymással egyeznek meg a követendő útra vonatkozólag és 3. ha a megegyezés értelmében katonai beavatkozás válna szükségessé, akkor külön konvenciót kötnek egymás között.¹

A három császár szövetsége a katonai konvencióval szemben Ausztria-Magyarország szempontjából azzal az előnnyel járt, hogy azokat a súlyos következményeket, amelyeket a katonai egyezmény vont volna maga után, nem kellett vállalnia. Sándor cár sem maradt elszigetelve, Bismarck pedig ugyanakkor, amikor a szövetséggel Németország hátát kelet felől biztosította, Franciaországot izolálta és Németország számára — legalább egy időre — biztosította a békét.

*

A szövetség létrehozásával Bismarck oly diplomáciai győzelmet aratott, amelynek Németország az adott helyzetben hasznát is vette. Mert ha a nancyi püspök körlevele és a német katonák merénylőinek a francia bíróság részéről történő felmentése Bismarck érzékenységet talán túlzásig hevitette is, a francia kormánynak 10,000 katonaló vásárlására kiadott megbízása² és a francia törvényhozás által ugyanekkor elfogadott Cadres-törvény, amely a francia hadsereg hadi egységeit 144 zászlóaljjal emelte,³ a német közvéleményben már jogosan kelthette azt a hitet, hogy Franciaország háborúra készül.

A német sajtó izgatottságával szemben (a «Kölnische Zeitung» és a «Post» 1875 IV. 5., illetve 9-iki cikkei) találobban ítélte meg a helyzetet Hohenlohe herceg, az akkori párizsi német követ, aki 1875 III. 2-iki helyzetjelentésében annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy bár Franciaország nem is adta fel a reményt, hogy elvesztett tartományait újra visszaszerezze és elhomályosodott hadidicsőségét visszaállítsa, amiben a franciák valamennyien egyetértenek, háborúra azonban Franciaország csak egy általános európai bonyodalom esetén gondolhat, amelyben Német-

¹ L. Grosse Politik I. 206 – 207. l.

³ Grosse Politik I. 249. l.

² Grosse Politik I. 245. l.

országgal szemben szövetségeseket is találhatna.¹ A helyzet ezen találó megítélése, amit a későbbi események is igazoltak, érthetővé teszi Bismarck külpolitikai ambícióját az általános európai béke fenntartására, Németországnak szövetségesekkel való körülbástyázására és Franciaországnak elszigetelésére.

- Békés szándéka leghatározottabban Hohenlohe hercegnek 1875 január 10-én küldött utasításában jutott kifejezésre. Franciaország gyarmatpolitikai törekvéseit nemcsak megakadályozni nem törekedett, hanem Németországra előnyösnek és kívánatosnak tartotta, ha Franciaország politikai tevékenységének területét Afrikába vagy a Keletre helyezi át, ahol Németországnak semmiféle érdekei nincsenek, miáltal azt remélte, hogy a francia politika németellenes irányzata is veszít erejéből.²

A háborús izgatottság mindamellett olyan tanulságokat hozott felszínre, amelyek Bismarckot az európai béke fenntartására irányuló törekvéseiben még fokozottabb éberségre serkentették és politikai alapgondolatában megerősítették.

Kitűnt, hogy Franciaország diplomáciája még mindig elég súlyt képvisel arra, hogy Németországot minden békés szándéka mellett a békebontó színében tüntesse fel Európa előtt, hogy helyzetét súlyosbítsa és az európai hatalmakhoz való viszonyát megrontsa. Napfényre jutottak egyúttal a három császár szövetségének a fogyatkozásai is, amelyek a szövetség értékét leszállították és érvényben maradását ideiglenessé tették.

A szövetség értékéből egyébként már megszületésekor is sokat levont Oroszország és Ausztria-Magyarország céljai és érdekei között tátongó ellentét. Oroszország már azt is rossz néven vette Ausztriától, hogy belpolitikájában felvetődött egy Galiciának adandó szélesebbkörű autonómia gondolata. Ez Oroszország lengyel tartományaiban Oroszországra nézve kétségkívül kedvezőtlen izgalmat keltett volna, Ausztria azonban nem volt elítélhető, hogy rokonszenvenvel kísérte azt

¹ Grosse Politik I. 246. 1.

² Grosse Politik I. 303. 1.

az egyetlen szláv nemzetet, amely kívül állt nemcsak az orthodoxián, hanem a pánszláv gondolatkörön is. Az ellentétet végül kiegyenlíthetlenné tette Oroszország keleti politikája, amely Andrásy politikájával szemben a Balkán félsziget felett való uralom kizárólagos megszerzésére és Törökország megszüntetésére irányult. Ehhez járult, hogy Oroszország politikája fölött ebben az időben az Ausztria-Magyarország ellen irányuló pánszláv irányzat kapott lábra. Ignatiev tábornok, a pánszlávizmus főképviselője, egyúttal Oroszország konstantinápolyi követe a helyzetet a Balkánon már annyira elmérgesítette, hogy Szerbia egyik legbefolyásosabb politikusa annak a gondolatnak mert kifejezést adni, hogy Szerbia és a monarchia között az egyetértés lehetetlen és ha Magyarország testén bárhol mutatkozzék csak a legkisebb se is, ő igyekezni fog azt megmérgezni.¹

Hogy Bismarck a három császár szövetségét ennek ellenére is megkötötte, abban őt Andrásyval együtt az a gondolat vezette, hogy a szövetség Oroszország aggresszív fellépésére feszélyezően fog hatni, miáltal Németország megszabadul a keleti politika látóhatárán gyülekező fellegetektől, amelyek az általa annyira óhajtott európai békét veszélyeztetik.

Hanem a három császár szövetsége szilárdságán már az első próba rést ütött. Midőn az angol kormány a francia diplomácia és Beust befolyására² a német-francia perből kifolyólag az európai udvarokat a béke fenntartása érdekében egy Berlinben történendő közös közbelépésre szólította fel, az akkor Berlinben időző Gorcsakov nemcsak engedett az az angol kormány felszólításának és nemcsak elkövette azt a tapintatlanságot, hogy közbelépésével tápott adott saját szövetségese ellen felmerült azon gyanúnak, hogy Franciaországot megakarja támadni, mielőtt ez sebeiből felgyógyult volna, hanem Oroszország követeihez olyan táviratot fogalmazott, amelyben szövetségését nyíltan, mint békebontót, magát

¹ Wertheimer Ede: Gróf Andrásy Gyula élete és kora, II. 57. l.

² Münster gróf londoni német követ jelentése 1875 VI. 7-én. Grosse Politik I. 289.

pedig, mint a békeangyalát tüntette fel. Igaz, hogy a hirhedt «*maintenant la paix est assurée*» kifejezést Bismarck határozott követelésére «*le maintien de la paix est assuré*»-re volt kénytelen átváltoztatni,¹ azonban az egész incidens elárulta, hogy az orosz kancellár a három császár szövetsége fenntartása érdekében korántsem válogatja a lépéseit olyan figyelmesen, mint ahogyan azt Bismarck tette. Ettől fogva Bismarck lelkében Gorcsakov iránt a bizonytalanságnak és a bizalmatlanságnak olyan érzése maradt fenn, melyet többé nem bírt legyőzni.²

Hogy a személyi kérdésnek, az egyéniségnek, a történelmi fejlődés kialakításában tekintélyes szerep jut, azt a történelmi tények megfellebezhetetlen erejű bizonyítékai tanúsítják. Ha az eseményeket részleteiben vizsgáljuk, az is kitűnik, hogy az egyéni rokonszenvek, hibák vagy ellenszenvek gyakran nagy megrázkódtatásoknak váltak az okozóivá. Megállapítható, hogy Gorcsakov lépéseire a politikusoknál és diplomataknál gyakran végzetes hiúság a hetvenes években oly hatást gyakorolt, ami a vitás kérdések reális érdekeknek megfelelő, békés megoldását megnehezítette. Bismarck helyzetét, akinek tekintete állandóan a jövő látókörén mozgott, még súlyosabbá tette az öregedő Gorcsakov cselekvési láza, hogy olyat alkosson, amivel a világ bámulatát vonja magára. «*Si je me retire — mondta — je ne veux pas m'éteindre comme une lampe qui file, je veux me coucher comme un astre.*»³ Nem ítélnék tehát el a német kancellárt, aki előtt egy európai konfliktus elhárítása volt az uralkodó cél, ha orosz kartársával szemben, hiúságból eredő, mindenáron cselekedni akarása miatt ellenszenvet érzett, amit nem bírt legyőzni magában. Erkölcsei nagyságát éppen az tünteti fel, hogy személyes érzéseit erejük dacára is el tudta fojtani és alá tudta rendelni azon általános nagy érdeknek, amely politikai célkitűzését irányította. Nem az a cél, — írta Schweinitz — hogy jogos érzékenységünket nyilvánosságra hoz-

¹ Grosse Politik I. 283. I. jegyz.

² Grosse Politik I. 299. I.

³ Gedanken und Erinnerungen, II. 119. I.

zúk. hanem hogy politikát csináljunk és politikai ellenfeleink munkáját lehetőleg hatálytalanítsuk.¹

Nagy szerencséje volt Németországnak, hogy politikáját ilyen egyeniség vezette. Ez tette lehetővé, hogy a hetvenes évek második felének külpolitikai útvesztőjében sem tévesztette el a helyes irányt, amelyet követnie kellett, hogy kockára ne kerüljenek azok a nagy eredmények, amelyeket a hetvenes évek elején elért. Míg Gorcsakovot a nagy sikereket elért Németország és kancellárja iránt érzett féltékenység túlságosan belevitte a nemzeti és vallási jellegű pánszlávizmus sodrába, addig Bismarckot hideg feje megkímélte, hogy a személyi természetű tényezők időelőtti vagy mértéken felüli érvényesítésével oly lépésre ragadtassa magát, amely a viszonyok józan és reális mérlegelése híján Németországot könnyen az elé a helyzet elé állította volna, hogy megcsorhítja tekintélyét és komolyságát és megrontja az európai hatalmakhoz való viszonyát.

Németországnak annál nagyobb szüksége volt az önuralomra, mert alig ült el nyugaton a háborús vaklárma, amikor az európai békét Oroszország Törökország elleni fellépésével kelet felől új veszedelem fenyegette.

★

El kell ismernünk, hogy Törökország a maga elavult állami rendjével, kezdetleges és romlott közigazgatási rendszerével és gazdasági politikájával elég alkalmat szolgáltatott Oroszország beavatkozására. A még mindig hatalmas kiterjedésű birodalom magában foglalta Ázsiában egész Kis-Ázsiát, Szíriát, Afrikában Egyiptomot, Európában a Balkán félsziget legnagyobb részét. E roppant birodalom felett a konstantinápolyi palotájában lakó szultán korlátlan hatalommal uralkodott. A tartományokat, amelyekre a birodalom felosztott, ugyancsak teljhatalmú pasák kormányozták, akiket azonban a szultán bármikor visszahívhatott, letehetett, vagy fejüket vehette minden bírói ítélet nélkül. Állami költségvetést vagy költségvetési előirányzatot nem ismertek. Ismeretlen

¹ Grosse Politik II. 128. l.

volt a pénzügyi ellenőrzés is. A könyvvitelt papirosszeletekre írt feljegyzések pótolták, amiket zsákokban gyűjtöttek össze. A szultánok pazarlásai a közjövedelmeket gyorsan felemésztették és hogy az ekként felmerülő hiányokat pótolják, hérbe adták az adószedés jogát. De jöllehet a jövedelmeket legnagyobb részben a keresztény alattvalókra kivetett adók szolgáltatták, állami hivatalt mégsem viselhettek, sőt a muzulmán törvényszékek előtt még tanuként sem szerepelhettek. Találónan nevezték őket rájáknak, nyájnak, amely védtelenül ki volt szolgáltatva az adószedők zsarolásainak és a rosszúl vagy sehogysem fizetett tisztviselők zaklatásának.

Vétenénk azonban a tárgyilagosság ellen, ha elhallgatnók azokat az úgyszólván legyőzhetetlen nehézségeket, amelyekkel a szultánoknak meg kellett küzdeniök, ha belső reformokat akartak behozni. A vallási alaptörvényeknek a közjogi viszonyokkal való szoros kapcsolata által oly helyzet jött létre, hogy az állam kormányzatának minden reformkísérlete egyet jelentett a Korán, tehát a vallás alaptörvényeinek a megtámadásával, ami II. Szelimnek a trónjába és életébe került és a szultánoknak lehetetlenné tette, hogy ha a reformok behozatalát meg is ígérték, ígéretüket beválthassák. Így maradtak papiroson még azok a reformok is, amelyeket Abdul Medzsid az 1856-iki párizsi béketárgyalásokon megígért.

Oroszország a szultánok nehéz helyzetének kihasználásában ugyanazt a taktikát követte, mint Lengyelországban. Maga is megíúsítani törekedett minden reformot, amely a belső rend megszilárdítása által az állam biztonságát helyreállíthatta volna. Ez volt az a lassú méreg, amely Törökország erőt sorvasztotta.¹

1864-ben Murawiew tábornok a következő rendszabályt adta ki Lengyelország elorosztására: Az orosz nemzetiséget és az orthodoxiát erősíteni kell. A kultúrpolitikában a fősúlyt a parasztságra kell helyezni és gondoskodni kell, hogy orosz és orthodox nevelést kapjon, hogy az ország többé lengyel

¹ Driault: La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours. Párizs, 1914. 166. l.

ne lehessen. Javítani kell az orthodox papság helyzetén s függetleníteni kell a földbirtokosoktól. A római katolikus papságot minden eszközzel meg kell akadályozni, hogy a kormány intézkedéseit kereszteltesse. Mindazon hivatalok vezetését, amelyek a néppel sűrűn érintkeznek, orosz származású egyénekre kell bízni. Szaporítani kell az orosz koloniákat és a földbirtokot össze kell vásárolni oroszok részére.¹

A pánszláv központi komité 1872-ben Lagowszky szaloniki orosz konzulnak a következő utasítást adta: 1. az athos-hegyi Russikonnak nevezett kolostorban fegyver és élelmiszerraktár létesítendő. 2. Macedóniába, Tráciába, Bulgáriába és Ószerbiába ügynökök küldendők, hogy pénzt és könyveket osztogassanak és a pánszlávizmusnak híveket és önkénteseket szervezzenek. 3. Athos félszigeten orosz és bulgár telepek létesítendők, hogy a vidéket teljesen szláv területté alakítsák.²

«Ön ismeri azokat az álmokat és terveket, amelyekben II. Katalin ringatta magát. Ezek áttekintettek egész mostanig. Törökországban sok a keresztény, akiknek érdekeire örködni kötelességemnek tartom. Vallásunk keletről jött s vannak érzelmek és kötelességek, amelyeket nem szabad szem elől tévesztenünk.»³ Ezeket a szavakat I. Miklós, a magyar szabadságharc leverője jelentette ki Seymour Lord pétervári angol követ előtt. II. Katalin álmai az 1856 párizsi békében szétfoszlottak ugyan, de ismét életre keltek az 1871 pontusi konferencián, ahol Oroszország újból lélekzethez jutott.

★

Az 1875 nyarán (júl. 11.) kitörő hercegovinai lázadással, amely áttekintett Boszniára is, Oroszország politikája elérkezettnek látta az időt évszázados törekvései megvalósítására, a Törökbirodalom bukására. Ezzel azonban az európai békét tette bizonytalanra és súlyos válság elé állította a három császár szövetségét is.

Oroszország szándéka szövetségesei közül elsősorban

¹ Quadflieg: Russische Expansionspolitik, Berlin, 1914. 241. l.

² Fliegenschmidt i. m. 132. l.

³ Djuvara i. m. 396. l.

Ausztria-Magyarország érdekeit sértette. Andrássy már a szövetséget is abban a reményben kötötte meg, hogy Oroszország keleti politikáját mérsékelni fogja. Táplálta reményét a szövetségre vonatkozó tárgyalások alkalmából általa fogalmazott bécsi megegyezés elfogadása is (1873 jún.), amelyben I. Ferenc József és II. Sándor kölcsönösen kötelezik egymást, hogy a keleten mutatkozó zavaros jelenségeket csírájukban elfojtják és hogy sem Ausztria-Magyarország, sem Oroszország nem támogatják a Törökbirodalom keresztény alattvalóit, ha a szultán ellen fellázadnának.¹

Andrássyt a megegyezés annál nagyobb meglepéssel töltötte el, mert keleti politikájának száz százalékgig megfelelt. Csakhogy Oroszország őszinteségében hamarosan csalódnia kellett. Reményeire sorvasztólag hatott a monarchia területére is átsapó, mind nagyobb és nagyobb méreteket öltő izgatás, amelyet Oroszország a szultán keresztény alattvalói között megindított, hogy függetlenségük kivívását előmozdítsa és őket Törökországtól elszakítva, Oroszország függvényeivé tegye. Ez az eljárás homlokegyenest ellenkezett a bécsi egyezséggel és Andrássy külpolitikai irányával, mert előre látható volt, hogy az esetleg önállóvá váló török tartományok az orosz politikának válnak uszályhordozóivá. Nagyon jellemző Oroszország megbízhatatlanságára, hogy Westmann orosz titkos tanácsos, aki Gorcsakov titkos szándékaiiba be volt avatva, már 1873 júliusában, tehát alig egy hónappal a bécsi megegyezés után sajnálkozását fejezte ki, hogy a balkáni keresztény tartományok nincsenek abban a helyzetben, hogy a szultántól való elszakadási törekvésüknek szabad utat engedhetnének.² Teljesen lehullott azonban a lepel az orosz tervekről a boszniai és hercegovinai felkelés után, amikor már teljesen nyíltan folyt az izgatás, hogy Szerbiát és Montenegrót a felkelők javára beavatkozásra bírják. Az orosz rendszerrel szemben Andrássy inkább a tűz eloltására vállalkozott, amidőn az európai udvarokat egy általa szerkesztett reformjegyzéknek a szultán elé való terjesz-

¹ Wertheimer i. m. II. 115—116. l. ² Wertheimer i. m. II. 121. l.

tésére szólította fel (1875 XII. 30). Bár a jegyzékben foglalt reformjavaslatok a felkelőket is kielégítették volna, vállalkozása mégis kudarcot vallott egyrészt Ignatiev mesterkedéseinek, másrészt Anglia álláspontján, amely minden reformra való felhívásban Törökország belügyeibe való illetéktelen beavatkozást látott, ami a szultán tekintélyét csökkentené és a lázadók önbizalmát emelné.¹ Ugyanígy visszautasította Anglia az ú. n. berlini memorándumot is, amelyet Berlinben a három szövetséges hatalom kancellárjainak a tanácskozásain alkottak (1876 V. 13). Anglia tartózkodó magatartása, ami fölött maga Bismarck is csodálkozásának adott kifejezést, megmagyarázható abból a körülményből, hogy bár Anglia balkáni érdekköre a Balkán hegylánctól délre esett, mégis abból a felfogásból kiindulva, hogy Törökország sem emberek sem eszközök fölött nem rendelkezik, akiknek és amelyeknek segítségével önmaga is biztosíthatná fennmaradását, féltékeny szemmel nézte Ausztria-Magyarországnak Oroszországhoz való közeledését, amely veszélyeztethette volna Anglia életérdekét, az Indiával való közlekedés biztonságát.²

Az angol kormány azonban akkor, mikor Andrassy javaslatát elfogadni vonakodott, — amint az az előadottakból is kitűnik — helytelenül ítélte meg a monarchia külpolitikáját és magatartásával voltaképpen Oroszország malmára hajtotta a vizet. Mert Andrassy a bosnyák-hercegóc felkelést Oroszországgal ellentétben Törökország belső kérdésének akarta tekinteni, csak azt kívánta, hogy a nyugalom helyreállítására Törökország önmagában is képes legyen.³ E felfogásának érvényesítésében nehéz küzdelmet kellett folytatni a befolyásos katonai párttal is, mely a zavargásokat Bosznia-Hercegovina megszállására akarta felhasználni. A Bosznia okkupációjáról szóló emlékirat egyébként egész világosan feltűnteti Andrassy és a monarchia programját: «Törökországot nem szabad kiszorítani a két provinciából, hanem inkább tanácsok és reformok sürgetése által támogatni kell, amed-

¹ Wertheimer i. m. II. 380. l.

³ Wertheimer i. m. II. 316. l.

² Grosse Politik II. 30. l.

dig csak lehet, de az adott pillanatban mégis helyébe kell lépni, ha nem lesz ereje provinciái megvédésére».¹

Ez a program szöges ellentétben áll Oroszország politikájával. Anglia tehát helytelen ítéletet alkotott Andrássyról és helytelenül ítélte meg Ausztria-Magyarország és Oroszország kölcsönös viszonyát. Andrássynak azonban le kellett vonnia az adott helyzet következményeit s hogy az izoláltság terhetől a kettős monarchiát megszabadítsa, külpolitikáját az adott helyzet szerint kellett alakítania. Látva Anglia bizalmatlanságát és Németország visszahúzódását, amely Bismarckot minden hajlandóságtól megfosztotta, hogy a törökországi események fejlődését bármely irányban befolyásolja² s ezzel szemben napról-napra tapasztalva Oroszország keleti politikájának agresszivitását, arra a meggyőződésre jutott, hogy rövidesen be fog köszönni az idő, amidőn balkáni politikájának azt a részét kell érvényesítenie, amely arra az esetre vonatkozik, ha Törökország nem bizonyulna elég erősnek területi integritásának a védelmére. Ez esetre Hercegovinát és Boszniát a monarchia osztályrészének követelte. Mert ha a két török tartomány elfoglalásában nem is látott olyan előnyt, ami Törökország veszélyes meggyengítését a monarchia szempontjából kiegyensúlyozhatta volna, azt azonban türhetetlennek tartotta, hogy Bosznia és Hercegovina — az orosz tervek szerint — Szerbiához és Montenegróhoz csatoltatván, Ausztria-Magyarország déli határai teljes hosszúságukban ki legyenek téve oly államok közvetlen szomszédságának és ráhatásának, amelyek Oroszországtól függenek. Vezette azonban az a gondolat is, hogy Bosznia és Hercegovina megszerzésével útját állja Oroszország Adria felé való törekvésének és megtalálja azt a mögöttes országrészt, amelyre a monarchiának a keskeny Dalmácia védelme céljából feltétlenül szüksége volt.³

Ily előzmények után és ily okok miatt fogadta el Oroszországtól a reichstadti találkozót, amelyen Oroszországgal

¹ Wertheimer i. m. II. 329. l.

³ Grosse Politik II. 46. l.

² Grosse Politik II. 29. l.

megállapodott (1876 júl. 8.), hogy a balkáni statusquo felborulása esetén Oroszország nem mozditja elő, hogy a Balkánon egy nagy szláv állam alakuljon, megelégszik Besszarabia birtokával, amely esetben Ausztria-Magyarország Bosznia és Hercegovina azon részeit kapja, amelyek Szerbia és Montenegró területének kikerekítése után megmaradnak.¹

Az ellentétes érdekek szövevényéből bonyolódó helyzet súlyos feladat elé állította a keleti kérdésben Németország külpolitikáját is. Bismarck Törökországot összes tartományaival és törzseivel együtt nem becsülte sokra. Nem tartotta oly értékes politikai tényezőnek, hogy miatta az európai civilizált nemzetek egy nagy háború viharában kölcsönösen tönkremenjenek.² Nem idegenkedett tehát Törökország felदारabolásától sem. Olyan felosztás, amelyben Ausztria-Magyarország Bosznia-Hercegovinát, Oroszország Besszarábiát, Anglia pedig Egyiptomot kapná, Bismarck elgondolásában olyan megoldásnak tetszett, amely a béke biztosításának nem képviseli túl nagy ellenértékét.³ A keleti kérdés tehát önmagában magára Németországra nem látszott megoldhatatlan problémának. Ami súlyossá tette, az az a nagy kérdőjel volt, amely megoldásával kapcsolatban Ausztria-Magyarország, Anglia és Oroszország állásfoglalásának különbözősége és ellentétessége által a béke felett lebegett, amit pedig Bismarck mindenáron biztosítani törekedett. Mivel pedig a béke legbiztosabb zálogának a három császár szövetségét és mellette Anglia barátságos magatartását tekintette,⁴ közvetlen céljául azt tűzte ki, hogy minden helyzetet elkerüljön, amely a hármass szövetség felbomlását elősegíthetné. Éppen ezért aggodalommal nézett Gorcsakov igyekezete elé, amely arra irányult, hogy a keleti kérdés a török tartományok lázadásával kapcsolatban egy európai kongresszuson oldassék meg. Bismarck a kongresszus tervét azzal a gondolattal utasította vissza, hogy ez a három császár szövetségét könnyen meggyengíthetné. Kiindulva abból a körülményből, hogy Auszt-

¹ Wertheimer i. m. II. 409. l. ³ Grosse Politik II. 29., 154. és 156. l.

² Grosse Politik II. 71. l. ⁴ Grosse Politik II. 99. l.

ria-Magyarország érdekei közelebb álltak Angliáéhoz, mint Oroszországhoz, attól tartott, hogyha Ausztria-Magyarország a tárgyalásokon angol vizekre evezne át, az Ausztria-Magyarország és Oroszország közt levő viszony elmérgesedését Franciaország egy Oroszországgal való megegyezésre használná fel, miáltal Európa két érdekcsoportra oszlana, ami nemcsak a hármasszövetség felbomlását jelentené, hanem az osztrák-magyar, angol és orosz ellentétek könnyen háborúra is vezetnének.¹

Általában minél kényesebb volt a helyzet, minél bizonytalanabb a külpolitikai látóhatár, Bismarck politikájában annál nagyobb mértékben érvényesült az óvatosság. Mivel Németországnak Ausztria-Magyarországhoz, Oroszországhoz és Angliához való jó viszonyát Németországra nézve lényegesebbnek tartotta, mint Törökország viszonyát akár alattvalóihoz, akár az európai hatalmakhoz, a keleti kérdésbe való beavatkozást Németországra csak abban az esetben tartotta megengedhetőnek, ha érdeke valamiképpen megkívánná, vagy ha a beavatkozásra bekényszerítenék.²

Ez az óvatosság jutott kifejezésre Werther konstantinápolyi követhez intézett utasításában (1876 XI. 18.), amikor a többi nagyhatalom közös megegyezése arra kényszerítette, hogy minden idegenkedése ellenére is Németország is részt vegyen a törökországi felkelés pacifikálása céljából összehívott konstantinápolyi követi konferencián. Elrendelte, hogy a német követ magatartását kizárólag Németország általános európai vonatkozásainak követelményeihez szabja. Mivel Németország érdekeit nagyon kevésbé érinti, hogy a keleti ügyek milyen alakban nyernek rendezést, azért minden kezdeményezéstől tartózkodjék és ha Oroszország és Ausztria megbízottai között nézeteltérés merülne fel, tartózkodjék a véleménynyilvánítástól. Németországra a fődolog a barátságos hatalmakkal való jó viszony, különösen a három császár szövetségének a fenntartása.³

¹ Grosse Politik II. 32. 1.

³ Grosse Politik II. 101—102. 1.

² Grosse Politik II. 65. 1.

Csakhog्य éppen az utóbbi feladat végrehajtása ütközött a legnagyobb nehézségbe. Mert ha Ausztria-Magyarország és Oroszország a reichstadti találkozón a Törökbirodalom felosztására nézve meg is egyezett, Andrassy a megegyezésből előálló tényeket csak végső és szükséges rossznak tartotta, amit legjobban szeretett volna elkerülni, Oroszország ellenben háborúra készült. A Törökországban szenvedő keresztények iránt — mondta Gorcsakov Manteuffel tábornoknak (1876 IX. 6.) — Oroszországban oly nagy a rokonérzés, hogy a Törökország ellen indítandó háborút nemzeti és vallási ügynek tartanák és az egész nemzet mellette lenne. A cár azonban fegyverre csak akkor gondol, ha Oroszország becsülete kívánná, ami akkor lépne elő, ha Törökország keresztény alattvalói védelmére békés úton nem nyujtana megfelelő garanciát.¹

Még élénkebben rávilágít Oroszország szándékaira II. Sándor cár kijelentése, amit Reuss herceg szentpétervári német követ előtt 1876 elején, tehát még a reichstadti találkozó és a szerb hadüzenet előtt tett, hogy már nem lesz ereje Törökország letörését megakadályozni, mert a görgeteg annyira megindult, hogy nincs hatalom, mely feltartóztathatná.² De teljesen leleplezte Oroszország kettős arcát az a két levél, amit 1876 X. 1-én Werder tábornok, a szentpétervári német katonai meghatalmazott Berlinbe és II. Sándor cár 1873 X. 3-án, tehát két nappal Werder levele után Ferenc Józsefnek küldött. Az előbbiben Sándor cár az iránt érdeklődött, hogy Németország egy Oroszország által Ausztria-Magyarország ellen indítandó háborúban semleges maradna-e,³ az utóbbiban pedig Ferenc Józsefnek közös katonai akcióra tett ajánlatot,⁴ amit azonban Ferenc József visszautasított.

Bismarck az utóbbi megoldástól nem idegenkedett volna,⁵ ha a két hatalom Törökország elleni háborúja a Balkánra lokalizálódna, továbbá mert azt hitte, hogy a közös akció megaka-

¹ Grosse Politik II. 40. 1.

⁴ Wertheimer i. m. II. 432. 1.

² Wertheimer i. m. II. 428. 1.

⁵ Grosse Politik II. 51. 1.

³ Grosse Politik II. 53. 1.

dályozhatja, hogy az Ausztria-Magyarország és Oroszország között fennálló viszony ellenségesseé fejlődjék.¹ Oroszország azon kívánságát azonban, hogy Németország a keleti válság megoldásában kifejezetten támogassa, mert akkor Ausztria-Magyarország is kénytelen volna hozzácsatlakozni, elhárította magától.² Méltatlan eljárásnak tartotta Oroszország részéről, hogy Németországgal szemben ily határozott és egyoldalú követelménnyel állott elő, anélkül, hogy terveiről vagy céljáról, Törökország elleni eljárásának mértékéről határozott felvilágosítást adott volna. Méltánytalannak tartotta a kívánságot, mert nagyon hasonlított ahhoz, mintha Oroszország biankóváltót követelt volna Németországtól, amelyet azután Ausztria-Magyarország és Anglia ellen értékesítene, vagy használna fel.³

Ez azonban még nem jelentette, hogy Bismarck azt a barátságot, amelyet Oroszország Németországgal szemben 1864 és 1875 között tanusított, meg akarta volna szakítani. Nem tartotta megengedhetőnek, hogy Oroszország azt higgye, hogy Németország a keleti válságban a maga érdektelensége dacára is cserben hagyja és hajlandó ellenlábasához csatlakozni, csak azért, hogy Oroszországot elszigetelje. De ha a százéves orosz-német barátságot fontosabbnak is tartotta, mint azt, hogy Törökországban mit kell, vagy mit nem kell tenni, azt axiómának még sem fogadta el, hogy vele gúzsba kösse Németország elhatározásainak szabadságát és Németországot kitegye annak a veszedelemnek, hogy egész jövője felett Oroszország parancsszava legyen irányadó.⁴ Sem Németország érdekével, sem méltóságával nem tartotta összeegyeztethetőnek, hogy bármely, vele barátságos hatalom kedvéért a zsoldos szerepét játssza, hacsak bizonyos mértékig is.⁵

Az orosz követelődzés mellett súlyosbította Németország külpolitikai helyzetét Anglia bizalmatlansága, amit Bismarck-

¹ Grosse Politik II. 123. I.

⁴ Grosse Politik II. 65. I.

² Grosse Politik II. 40. és 119. I.

⁵ Grosse Politik II. 108. I.

³ Grosse Politik II. 87. I.

nak minden őszintesége mellett éreznie kellett. Mert habár akkor, amikor Egyiptomot Angliának felajánlotta, semmi hátsó gondolat sem vezette, az angol közvélemény, sőt az angol kormányférfiak nagy részében az a gyanú vert gyökeret, hogy Egyiptomnak Anglia részéről történő elfoglalása esetén Franciaország a Földközi tengeren való befolyásának csökkenése miatt a La Mancheon keresne kárpótlást, amit Belgium elfoglalásában találna fel, ekkor azonban Németország Hollandia megszerzésével akarná felbillent hatalmi súlyát helyreállítani.¹

Bismarcknak teljes államművészetére volt szüksége, hogy Németország a külpolitikai helyzet ilyen veszélyes alakulásában is megtarthassa eredeti álláspontját, a be nem avatkozás elvét. Ezzel gondolta elérhetőnek, hogy szövetségesei közül Németországban egyik se lássa az ellenfelét és egy esetleges, Franciaországgal való koalícióban ne keressen menedéket. A Werder-féle levélben felhozott orosz kérdezősködésre azt felelte, hogy Németország érdekei a két monarchia közötti barátságot kívánják. Ha azonban ez az ő nagy sajnálatára Ausztria-Magyarország és Oroszország között nem volna lehetséges, akkor Németország ha el is tudná tűrni, hogy barátai egymás ellen háborút viseljenek, de azt nem, hogy az egyik a kettő közül annyira megsebesüljön, hogy független és európai súllyal bíró nagyhatalmi állása és ezzel az európai egyensúly is megrendüljön.²

E válasz közvetlen következménye az volt, hogy Oroszország látva, hogy Németország fegyveres támogatására Ausztriával szemben a keleti kérdésben sem számíthat, a Németországgal megindított tárgyalások helyett Ausztria-Magyarországgal kezdett tárgyalásokat, amelyek az ismert reichstadi megállapodásra vezettek és ennek alapján az 1877 január 15-én kötött osztrák-magyar-orosz konvencióban végződtek.³

Németország külpolitikai magatartásának tehát a keleti válság első felében az osztrák-magyar-orosz háborús veszély

¹ Grosse Politik II. 157. 1.

² Grosse Politik II. 76. 1.

³ Szövegét l. Grosse Politik II. 111–115. 1.

elhárítása volt köszönhető. Kétségtelen, hogy olyan teljesítmény, amelynek európai népein kívül Németország is nagy hasznát látta, mert ezáltal megakadályoztatott, hogy Európa hatalmai között oly csoportosulás alakuljon, amely Franciaország közreműködésével veszélyeztesse a békét, amelyet Németország teljes erejével fenntartani törekedett, hogy a porosz-francia háborúban szerzett pozícióját biztosítsa.

Ugyanez maradt Németország külpolitikája a keleti válság második felében is, amikor az orosz hadüzenet után az európai béke fenntartására irányuló törekvése a Konstantinápolyt féltő Anglia erőteljesebb közbelépése miatt az előbbinél is súlyosabb megpróbáltatás elé jutott. Igaz, hogy az orosz diplomácia, amidőn az orosz seregek már San Stefano előtt álltak, Anglia és Ausztria-Magyarország határozott állásfoglalása miatt¹ már maga is kényszerült túlzó magatartása mérséklésére, megállapítható azonban, hogy a háború elhárítása Oroszország és Anglia között Németország közvetítő és fáradságot nem kímélő magatartása nélkül nem sikerült volna.² Mindamellet azok a tapasztalatok, amiket Bismarck ezekben a nehéz időkben szerzett, a német politikában olyan jelentős változást okoztak, amely európai vonatkozásaiban a később beálló hatalmi csoportosulások kifejlődésére is lényeges befolyást gyakorolt.

*

Egészen világosan érezhető az az ingadozás, amit a német külpolitika iránytűje a két fő érdeklődési pont, Oroszország és Ausztria-Magyarország között mutatott. Bár Bismarck a német külpolitikát, amely 1866 előtt Oroszország felé volt rögzítve, megkötöttségéből voltaképpen már a sadowai győzelem után felszabadította, mindazonáltal a német külpolitika eredeti irányától való érezhetőbb elhajlást csak akkor kezdett felvenni, amikor Beust bukása és Andrássynak külügyminiszterré történt kinevezése után Ausztria-Magyar-

¹ Grosse Politik II. 163., 164. és 169. l.

² Az erre vonatkozó diplomáciai anyagot l. Grosse Politik II. 205–305. l.

ország külpolitikai orientálódása nyugat felől délre, a Balkánra terelődött. Németország egy ideig még ekkor is bizonyos bizalmatlansággal tekintett a monarchiára, mert ennek katonai körei, élükön Albrecht főherceggel, a politikai életre gyakorolt előbbi befolyásukat még nem veszítették el teljesen.

Ausztria-Magyarország új politikai iránya azonban már feltétlen és határozott kifejezést nyert abban a felterjesztésben, amit Andrassy 1875 aug. 31-én intézett I. Ferenc Józsefhez: «Amíg 36 millió francia él és a német egység belső nehézségei meg nem szűnnek, nekünk alig lesz szükségünk Oroszország támogatására Németország ellen, de könnyen lehetséges, hogy kénytelenek leszünk Németország támogatását igénybe venni Oroszország ellen».¹ Ez a felfogás lehetővé tette Németország külpolitikai iránytűjének mind határozottabb elhajlását Oroszországtól Ausztria-Magyarország felé.

Ausztria-Magyarország új külpolitikai elgondolásával szemben Gorcsakov részint személyes féltékenységből, részint az egyre erősödő pánszláv befolyás, különösen Ignatiev hatása alatt mindinkább hajlott a Franciaországgal való barátság felé. A két ellentétes hajlandóság nyílt kifejezésre jutott az 1875. évi háborús lármá idején, amidőn Oroszország aktív diplomáciai szerepet játszott Németország ellen, amivel szemben Ausztria-Magyarország a Németország ellen intézett diplomáciai lépéshez megtagadta a hozzájárulását.

Oroszország külpolitikájának őszinteségébe vetett hitét még jobban megingatta Bismarckban a hírhedt Werder-féle levél, amelyből már visszaverődött a pánszláv irányzat azon gondolata, hogy a Balkánra az út Bécsen át vezet. Bismarck meg volt győződve, hogy az egész manőver Gorcsakov munkája, aki ezt a sakkhúzást csak azért rendezte, hogyha Németország a cári kérdezősködésre nemet mond, a cárt Németország ellen ingerelje, ha pedig igent, besúgja Ausztria-Magyarországnak, hogy ezt Németországtól elidegenítvén, létrehozzon egy orosz-osztrák-magyar-francia koalíciót.²

¹ Wertheimer i. m. II. 323. l.

² Grosse Politik II. 54. és 56. l.

Ehhez járult, hogy a Werder-féle levélre adott válasz már nyíltan meghozta a változást az orosz politika taktikájában is. Ha a keleti kérdéssel kapcsolatban Bismarck bizalmatlanságát Oroszországgal szemben az is felkeltette, hogy az Ausztria-Magyarországgal kötött reichstadti megállapodást Oroszország követelésére Andrássy és I. Ferenc József határozott kívánsága ellenére is titokban kellett tartani Németország előtt,¹ ha zokon vette, hogy Gorcsakov Ausztria-Magyarországgal és Angliával is tárgyalásokat folytatott, míg Németországgal szemben csak talányokban beszélt, addig most azt kellett látnia, hogy az orosz diplomácia, nemcsak hogy mindinkább Németország ellen irányult, hanem a berlini kongresszus után Németországra nézve határozottan fenyegető alakot öltött, benne látva azt a nagy akadályt, amely a pánszláv támadás Bécs felé vezető útját elállta. Jóllehet Németország nemcsak egy európai háború veszedelmét háritotta el Oroszország feje felől, hanem a berlini kongresszuson is védelmezte Oroszország kívánságait, Sándor cár a kongresszust mégis európai koalíciónak nevezte Bismarck elnöklete alatt Oroszország ellen, az orosz sajtó pedig heves izgatást kezdett Németország ellen.² Habár Schuwalow londoni orosz követ, Oroszország legjózanabb diplomatája a kongresszus után is a három császár szövetségének fenntartása mellett foglalt állást, Oroszország külpolitikájában a pánszláv-nihilista gondolkodású hadügyminiszter, Miljutin jutott döntő befolyáshoz. Ez a szenvedélyes államférfi, aki gyűlölettel volt eltelve Németország iránt, egy Törökország elleni háborúval szemben voltaképpen inkább egy Ausztria-Magyarország ellen indítandó háború gondolatával foglalkozott, azzal a számítással, hogy Ausztria-Magyarország legyőzése esetén Németország nem állhatott volna ellen egy orosz-francia koalíciónak, amelyhez esetleg a meggyengült Ausztria-Magyarország is kénytelen lett volna csatlakozni.³

Mindez Bismarckot annál inkább nyugtalanította, mert

¹ Grosse Politik II. 46.

³ Grosse Politik III. 17. 1.

² Grosse Politik III. 3. és 6. 1.

az oroszországi németellenes agitációval egyidőben Németország keleti határai mentén történő lovassági és tüzérségi tömegek csoportosításáról és az orosz haderő hadilétszámának újabb 3–400,000 fővel történt felemeléséről kapott hivatalos jelentéseket. Németország egyetlen barátjának Oroszországban már hosszú idő óta II. Sándort tartotta, a barátság fennmaradásának legfőbb kezességét pedig a cár és I. Vilmos között fennálló benső viszonyban látta. A Miljutin-féle politika felülkerekedése azonban megingatta benne azt a bizalmat is, amit eddig a cár barátságába vetett. Kétségbe vonta, hogy az uralkodók barátsága túl fogja élni az akkori orosz nemzedéket, amelynek németellenes telítettsége sötét árnyékot vetett Németország jövőjének horizontjára.¹

Felfogásában megerősítette II. Sándor I. Vilmoshoz intézett sajátkezű levele (1879 aug. 15), amely azt tanusította, hogy a pánszlávizmus már a belső forradalomtól féltő cárt is hatalmába kerítette, tehát a németbarátság gondolata Oroszországban végleg háttérbe szorult a pánszlávpolitika francia-barát irányzata mögött. Megvádolta Németországot, hogy Franciaországgal és Itáliával ellentétben a kongresszuson minden kérdésben, még olyanban is, amely Németország érdekeit nem érintette, Ausztria-Magyarországot támogatta, amelynek magatartása egy rendszeresen felépített ellenállás képét mutatta Oroszország ellen. Megfenyegette a jó szomszédi viszony megszakításával, amely «gyászos következményekkel járna mind a két országra», ha Oroszország barátságát az Ausztria-Magyarországgal való jó viszony kedvéért feláldozná.²

A cár levele tehát válaszút elé állította Németországot. Választania kellett Ausztria-Magyarország és Oroszország között. Valamennyi közt ez volt a legnehezebb kérdés, amit Bismarcknak meg kellett oldania.

Amikor a Werder-féle levél idején is ez előtt a kérdés előtt állott, minden körülményre kiterjedő figyelme arra készítette (1876 nov.), hogy az iránt puhatolódzék Gorcsakovnál,

¹ Grosse Politik III. 19. I. ² Grosse Politik III. 15–16. I.

hogy Oroszország keleti terveinek hathatósabb támogatása fejében, hajlandó volna-e Németországnak Elsass-Lotharingiát garantálni s ezen az alapon vele egy viszontbiztosítási szerződést kötni. Mivel azonban ez a terv Oroszország részéről a limine visszautasításban részesült,¹ Bismarck lelkében végleg kitermelődött Németország külpolitikai helyzetének az a megítélése, hogyha Németországnak Törökországban nincsenek is olyan érdekei, melyeket fel ne áldozhatna Oroszországnak, Ausztria-Magyarországban vannak ilyen érdekek.²

Azóta Németország és Ausztria-Magyarország viszonyában állandósult a javulás. Ha volt is idő, amidőn az osztrák revanchepárt még csalogatónak tartotta az Oroszországgal való szövetséget, Andrásynak nemcsak Ferenc Józsefet, hanem Albrecht főherceget is sikerült véglegesen meggyőznie, hogy Németország külpolitikai izolálása esetén Ausztria-Magyarország Franciaország és Oroszország, továbbá Itália között nem volna képes megtartani függetlenségét. Ez az álláspont elismerését jelentette annak a felfogásnak, hogy Ausztria-Magyarország keletre irányuló politikájában Németországra van utalva.

Ehhez járult, hogy Oroszország a reichstadti megegyezés óta Ausztria-Magyarországgal szemben is olyan magatartást tanúsított, hogy — mint Andrassy mondta — Ausztria-Magyarországon Oroszország iránt minden bizalom eltűnt és mindinkább előtérbe lépett az a meggyőződés, amely Ausztria-Magyarország jövőjét csak egy Németországgal való szorosabb kapcsolat által látta biztosítottnak. Mindaddig azonban, amíg Ausztria-Magyarországnak nem volt biztosítéka, hogy Oroszország jogtalan és fenyegető magatartásával szemben feltétlenül számíthat Németország támogatására, nem hanyagolhatta el azt a jó viszonyt, amelybe keleti politikájával kapcsolatban a nyugati hatalmakkal, Franciaországgal és Angliával, de különösen az utóbbival került.³

¹ Grosse Politik II. 80—81. l. jegyz.

² Grosse Politik II. 181. l.

³ Grosse Politik III. 32. l.

A Németországgal való szorosabb szövetség kiépítése Ausztria-Magyarország részéről annál jobban meg volt könnyítve, mert a hivatalos tényezőkön kívül nemcsak Ausztria németisége, hanem Magyarország is rokonszenvezett a gondolattal,¹ sőt Ferenc József ebben a szövetségben látta a három császár közötti béke legerősebb zálogát, mert egyedül a kettős szövetséget tartotta alkalmas eszköznek arra, hogy mérsékletre kényszerítse Oroszországot.²

Ausztria-Magyarország magatartásán kívül lényegesen befolyásolta a külpolitikai helyzet alakulását Anglia külpolitikai állásfoglalása.

A berlini kongresszus után határozott javulás állapítható meg Anglia és Németország viszonyában is. Míg a keleti válság idején Anglia az Oroszországgal esetleg háborúba keveredő Németországot legfeljebb csak arról volt hajlandó biztosítani, hogy Franciaország ez esetben nem fogja megtámadni,³ addig a kongresszus után Angliában már egy Németországgal való szövetség gondolata sem talált ellenzésre sem Viktória királynőnél, sem a trónörökösnél, a későbbi VII. Eduárdnál.⁴ 1879 végén a német-angol barátság oly erős volt, hogy Salisbury lord, amidőn Oroszország Rómában egy olasz-orosz szövetség iránt érdeklődött, tudomására hozta az olasz kormánynak, hogy egy olasz-orosz szövetség Angolország barátságának elvesztését jelentené.⁵ Ennek a helyzetnek a kialakulását kétségkívül nagyban előmozdította Németországnak a balkáni válságban való állásfoglalása, méginkább és főképpen azonban az a harmónia, amely Anglia és Ausztria-Magyarország érdekei között fermállott. Németország és Anglia barátságát tehát Ausztria-Magyarország és Anglia érdekközössége közvetítette.

Az osztrák-magyar—német és német—angol viszony javulásával szemben az orosz—német viszony mindinkább ellenségesé vált. Nemcsak Manteuffel jelentette a cárral való

¹ Grosse Politik III. 34. 1.

⁴ Grosse Politik IV. 8—9. 1.

² Grosse Politik III. 44. 1.

⁵ Grosse Politik IV. 13. 1.

³ Grosse Politik III. 131. 1.

beszélgetéséről, hogy «a cár a Franciaország iránt eddig érzett ellenszenvét legyőzte»,¹ hanem tudomására jutott Németországnak az a szövetségi ajánlat is, amit Oroszország Franciaországnak tett. Franciaország az ajánlatot visszautasította ugyan, mert egy Németország elleni támadásra csak az esetben érezte magát erősnek, ha a szövetséghez Oroszországon kívül egy harmadik hatalom is csatlakoznék,² — Bismarcknak azonban le kellett vonnia az adott helyzet következményeit.

Ha a cár fenyegetéseinek engedve Ausztriát feláldozná Oroszországnak, Németországot egy vele szemben kedvezőtlenül hangolt hatalom kényétől tenné függővé, amely annyira hálátlan, hogy a neki nyújtott szolgálatok után is inváziós hadsereget tart készenlétben Németország határain. Ezt annál kevésbé tartotta megengedhetőnek, mert Andrássyval folytatott tárgyalásából azt a meggyőződést vonta le, hogy Ausztria-Magyarország és Franciaország a keleti kérdésben való magatartásukat illetőleg Angliával teljesen megállapodott. Ez Bismarckot annál inkább nyugtalanította, mert a gyakori és barátságos érintkezésnek szükségképpen szűkebb kapcsolatokra kellett volna vezetnie Ausztria-Magyarország és Franciaország között. Ebben a felfogásában megerősítette az a körülmény, hogy Ausztria-Magyarország számottevő politikusai közül többen abban az irányban érvényesítették a befolyásukat, hogy a monarchiának a Franciaországhoz való közeledés útját nyitva kell tartania. De növelte aggodalmait az a körülmény is, hogy Andrássy leendő utódai között a franciabarát Metternich herceg is kombinációba került. Ha tehát — így okoskodott — Ausztria-Magyarország Oroszország kiszámíthatatlan elhatározásaival szemben Németországnál védelmet nem talál, a Franciaországhoz való csatlakozást lesz kénytelen keresni. Annak a megakadályozására tehát, hogy Németország ellen olyan koalíció jöjjön létre, amely a hét-éves háború veszélyeit visszaidézhetné, egyedül a Németország és Ausztria-Magyarország között kötendő szoros viszonyt

¹ Grosse Politik III. 55. l.

² Grosse Politik III. 54. l.

tartotta célravezetőnek. Az Ausztria-Magyarországgal kötendő szövetség, amelyet érdekeinél fogva Anglia is szívesen támogatna, enyhítené azt a veszedelmet is, amit egy esetleges orosz-francia szövetség jelentene. Olyan védelmi szövetségre gondolt tehát, aminő fennállott Ausztria és Poroszország között a Bund idején és amely elég erősnek mutatkozott arra, hogy megakadályozza a hatalmak beavatkozását a két hatalom Dánia elleni közös vállalkozásába 1864-ben.¹

A szövetség létrehozását annál szükségesebbnek és sürgetőbbnek találta, mert egyrészt Andrássy előtte is kijelentette távozási szándékát, másrészt az orosz csapatösszevonások a német határon oly méreteket öltöttek, hogy Moltke, a vezérkar főnöke már mozgósításról gondolkodott.²

A helyzet ezen alakulása arra készítette Bismarckot, hogy egy általános, de védelmi jellegű szövetséget ajánljon fel Ausztria-Magyarországnak.³ Támadólag sem Franciaország, sem Oroszország ellen nem szándékozott fellépni. Oroszország ellen annál kevésbé tehetette, mert I. Vilmosban a hagyományok iránti tisztelet és a rokoni érzés oly nagy mértékben volt kifejlődve, hogy már a defenzív természetű szövetségben is Oroszország elleni perfídiát látott.⁴ Egyébként a szövetség Bismarck számvetésében is csak úgy szerepelt, mint az a legbiztosabb eszköz, amely a három császár szövetségének fennmaradását is lehetővé teszi, mert Ausztria-Magyarország a hármas ententeben csak úgy maradhatott benn, ha tudja, hogy Németország Oroszország támadása ellen megvédi.⁵ Békés szándékát azonban Franciaországgal szemben is fenntartotta. Mert bár a kettős szövetséget minden hatalmi csoportosulásnál erősebbnek tartotta volna, ha Anglia is hozzácsatlakozik, de megelégedett azzal is, hogy Anglia, ha nem is mint szövetséges társ, de mint jóindulatú kívülálló, a kettős szövetséggel szemben barátságos álláspontot foglal el. Ha ugyanis meg is volt győződve, hogy Angliára Német-

¹ Grosse Politik III. 30—31. l.

⁴ Grosse Politik III. 59. l.

² Grosse Politik III. 76. l.

⁵ Grosse Politik III. 57. l.

³ Grosse Politik III. 73. l.

ország és Ausztria-Magyarország barátsága értékesebb mint Franciaországgé, Németország szempontjából Franciaország és Anglia jó viszonyát is előnyösnek és kívánatosnak tartotta, hogy Franciaországot megkímélje az izoláltság érzésétől, ami Waddington békés kormányát megbuktathatta és Franciaországot Oroszország karjaiba kergethette volna.¹

A védelmi természetű, de általános, minden hatalomra vonatkozó kettős szövetség azonban, amely mind a két félt arra kötelezte volna, hogy a másikat bárholnan jövő támadás esetén fegyveresen támogassa, megghiúsult, — éppen Andrásy állásfoglalásán. Andrásy az ajánlatot ebben az alakban visszautasította. Az a gondolat vezette, hogy általános, minden hatalom ellen irányuló szövetség nemcsak Ausztria-Magyarország érdekével ellenkezik, amelyet arra kényszerítene, hogy Anglia és Franciaország ellen is fegyvert fogjon, jöllehet érdekei sehol sincsenek ellentétben sem Angolország, sem Franciaország érdekével, hanem Franciaországot is teljesen az orosz vizekre szorítaná és előmozdítaná egy orosz-francia szövetség megalakulását, ami pedig sem Németországra, sem Ausztria-Magyarországra nem kívánatos. Oly defenzív jellegű egyezséget ajánlott tehát, amely csak Oroszország ellen irányul. Ez esetben hajlandó magát arra kötelezni, hogy egy Oroszországgal szövetkezett Franciaország ellen Németországot fegyveresen támogatja. Ferenc József azonban még ez esetben is kikötötte, hogy Anglia értesítessék, hogy a szövetség csak akkor fordul Franciaország ellen, ha ez Oroszországgal egy Ausztria-Magyarország vagy Németország ellen irányuló szövetséget köt.²

Andrásy okfejtése végül is meggyőzte Bismarckot, aki az ősz császárt is rábírta, hogy érzelmeivel szakítva, hozzájárulását adta a *gasteini szerződéshez* (1879 nov. 24), amelyben egyik részről Németország, a másíkról Ausztria-Magyarország megállapodnak, hogyha Oroszország bármelyiket megtámadja, egymást teljes haderejükkel támogatják és békét csak egymással való előzetes megállapodás után kötnek. Ha

¹ Grosse Politik III. 131. 1. ² Grosse Politik III. 94. 1.

a szerződő hatalmak valamelyikét más hatalom támadja meg, a másik csak jóakarátú semlegességre van kötelezve. Ha azonban a támadó félt Oroszország támogatja, akkor az első pontban megállapított kötelezettség lép érvénybe.¹

Ezzel a szerződéssel, amely létrehozta az ú. n. *kettős szövetséget*, Bismarck a német külpolitikának azt a pillérét rakta le, amelyre Németország egészen a világháború végéig teljes biztonsággal építhetett, mert a három császár szövetségével szemben nem rokoni kapcsolatokon és személyes érzelmeken, hanem a szerződő államok érdekein nyugodott. A német külpolitika irányítúje megszüntette ingadozását és stabilizálódott Ausztria-Magyarország felé.

CSÓKA LAJOS.

¹ Grosse Politik III. 103. I.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Egy újonnan felfedezett Szt. István-freskó a Vatikánban és a magyar király apostoli joga.

(Felolvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1928 nov. 5-én tartott ülésén.)

1921 január hó 13-ától február hó 17-éig Rómában tartózkodtam, ahol a hazánkat ért szörnyű csapás után felmerült nagy egyházi kérdések foglalkoztattak elsősorban. A trianoni szerződés igazságtalan megállapításai az ezeréves egyházi kereteket is megbontották és széjjeltépték a százados egyházmegyei határokat, éppen olyan önkényesen, indokolás nélkül, mint ahogy az egész ország testét fölszabdalták. Amint meg akarták szüntetni a földrajzi egységet, amint széttörték a gazdasági egységet, ugyanúgy halálos csapást akartak mérni az egyházi, vallási összekötő szálakra is.

A magammal vitt égető kérdések és problémák között helyet találtak tisztán tudományos, irodalmi és művészeti kérdések is ezek között egy állítólagos Szent István-freskó a Vatikánban. Erre a freskóra *Hodinka* Antal, a római levéltárak kitűnő ismerője és szerencsés kutatója, nekem hűséges munkatársam, hívta föl a figyelmemet. Ő «A római levéltárak és könyvtárak ismertetése» (Budapest, 1917. I. köt. 74. l.) c. munkájában idézi *Pistolesi* Il Vaticano (Róma, 1829—38, III. köt. 276—277. l.) című munkájának megfelelő fejezetét. Pistolesi pedig az adatot, amint azóta megállapítást nyert, *Bzovius*nak V. Pál pápáról szóló életrajzából vette (F. Abrahami Bzovii Poloni S. T. Magistri Ord. Praed. Paulus Quintus Burghesius P. O. M.; Romae, 1624.), amely egypár évvel V. Pál pápa halála után jelent meg.

Római tartózkodásomnak legnagyobb eseménye és fénypontja volt, midőn XV. Benedek pápa Öszentsége február hó 9-én vagyis hamvazószerdán hosszabb magánkihallgatáson fogadott.¹ Ezután került sor a Szent István-féle freskóra, amely forrásaim szerint a

¹ Osservatore Romano 10. fehb. No 34. — Corriere d'Italia 10. fehb. 1921.

vatikáni titkos levéltárban kellett, hogy legyen s amelyet még senki sem látott, mert a jelzett termek zárva voltak és a hivatalnokokon kívül senki számára hozzáférhetővé nem lettek téve. Így történhetett, hogy az előttem éveken, sőt évtizedeken át a vatikáni levéltárban dolgozó történészek, tudósok és kutatók egyike sem láthatta a Szent István-féle freskót, amelyről pedig egyeseknek a leírása után pontos tudomásuk volt, így az előbb említett akadémikus tagtársunknak, Hodinkának is.

A pápai kihallgatásom után kértem engedélyt Gasquet kardinálistól, a vatikáni levéltárak és könyvtárak legfőbb felügyelőjétől, a titkos levéltár átkutatására. Azok, akiknek tanácsát követve ezt a kérést előterjesztettem, maguk sem fűztek nagyobb reménységet ahhoz, hogy kérésem meghallgattatásra fog találni. Írásbeli kérésemben kifejtettem, hogy mi a bennünket ért katasztrófa után lelki nyugvást és erőt keresünk és így országunk megalapítójára, Szent Istvánra vonatkozó minden újabb adat ma rendkívül nagy értékű: Szent István országának árván maradt gyermekei menekülnek az ő apostoli jobbáéhoz. Könyörgéseimnek meg volt a hatásuk és megkaptam az engedélyt, hogy Monsignor *Mercati* főlevéltáros és Monsignor *Ugolini* főkönyvtáros kíséretében megtekinthessem a titkos levéltári termeket. Így jutottam az V. Pál, a Borghese pápa által berendezett levéltári helyiségekbe. A három helyiségből: egy nagyobb teremből és két kisebb szobából álló levéltárnak második kisebb szobájában megpillanthattam azt a Szent István képet, amelyről most beszámolni szerencsés vagyok.

Az oldalfalon felhalmozott levéltári fascikulusok a hatalmas (kb. két méter hosszú és másfél méter magas) képnek úgyszólván egész alsó részét eltakarták, úgyhogy kérésemre a levéltári altiszteknek el kellett hordaniok az állványokon egymásra rakott levéltári anyagot és csak akkor tűnt föl a freskó a maga imponáló nagyságában. Jól emlékezem első benyomásomra, amelyet a kép frissesége, színeinek üdesége keltett bennem. Önkéntelenül is azzal a kérdéssel fordultam kísérőimhez, vajjon nem lett-e renoválva a kép, mire határozott nemleges választ kaptam. Mindenesetre meglepőnek tartom, hogy e freskó ilyen jól konzerváltan maradhatott fenn. Ennek talán az lehet az oka, hogy ezek a termek állandóan el voltak zárva a külvilágtól. — Kísérőim megállapították, hogy én vagyok az első idegen, aki ezt a freskót látta s ők maguk figyelmeztettek a kép középpontjába helyezett

Szent István alakjának teljesen magyar típusára. Körülbelül egy negyedórai ott tartózkodásom alatt leolvastam és följegyeztem az ajtó feletti (supraporta) felírást, amelyből (Paulus V. anno IX.) már megállapítható, hogy V. Pál pápa uralkodásának kilencedik évében, tehát 1613-ban készült. Festőjéről sem kíséromi, sem azután a vatikáni levél- és könyvtár tisztviselői nem tudtak hosszabb kutatás után sem felvilágosítást adni. Ekkor már előterjesztettem azt a kérésemet, hogy a vatikáni udvari fényképésszel készíthessenek magamnak fölvételt, amely engedélyt meg is kaptam. A fényképek kitűnően sikerültek s én a képek lemezét, a *diapozitívt*, valamint két felvételt magammal hoztam. Az egyik levonatot magamnak tartottam meg, a másikat pedig akkor, midőn utamról a kormányzó úrnak beszámoltam, neki nyújtottam át. Rómából való visszatértem után pedig úgyszólván az összes napilapokban közztettem röviden, hogy a vatikáni titkos levéltárban egy Szent István-féle freskót sikerült fölfedeznem s annak jelentőségéről a magyar közönséget tájékoztattam.

A Szent István-féle freskó fölfedezésének ezt a történetét vázolva, tartozom számot adni arról, hogy mindezideig miért nem jöttem a legilletékesebb tudós fórum elé. Minthogy a freskónak festőjét és annak műtörténeti jelentőségét nem ismertem, arra vártam, hogy hivatott magyar szakember végezze el ezt a munkát. Ez most már meg is történt, amennyiben Gerevich Tibor tagtársunk egyik jeles tanítványa, dr. Péter András, levéltári kutatásokkal megállapította a kép festőjének nevét, a festés pontos idejét és műtörténeti feldolgozásában a képnek művészettörténeti jelentőségét. Ez az értekezése az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyvének II. évfolyamában (1927. 240—249. lap) jelent meg.

Hosszú várakozásom most, midőn a műtörténeti rész kezeim között van, indokoltnak látszik. A freskó jogtörténeti méltatását és alkotmánytörténeti vonatkozásainak tárgyalását megkönnyíti, minthogy meggyőződéseim szerint *ez a kép egy festett dokumentum*, s mint ilyen csakis az ábrázoló művészet ismeretével vizsgálható meg teljesen.

Péter András tanulmányából kitűnik, hogy V. Pál pápa utódai, különösen V. Sixtus nyomán haladva, a vatikáni világhírű könyvtár és levéltár továbbépítésén hogyan dolgozott. Úgy, mint nagy elődjei, méltó keretet óhajtott nyújtani az általa újonnan hozzácsatolt öt újabb helyiségben. A könyvtár termeiben 18 freskó

foglal helyet, melyek a vatikáni könyvtárnak V. Pál és utódai alatt történt fejlődését illusztrálják és a világ híres könyvtárainak történetéből mutatnak be jeleneteket. Ez utóbbiak között bennünket különösen érdekel a Corvin-könyvtár alapítását ábrázoló jelenet. A könyvtárnak architektonikus része arra volt hivatva, hogy a pápaságnak nagy kultúrhatalmát mutassa be. Ehhez csatlakozik a három titkos levéltári terem (egy nagyobb és két kisebb) freskóinak sorozata, melyek a pápaságnak az egész világban való nagy politikai jelentőségét vannak hivatva illusztrálni. A 26 freskó között vannak olyanok, amelyek egyenesen a pápaság világi hatalmáról szólnak, a hűbéres országokról. És vannak olyanok, amelyek a pápaság és a császárság egymáshoz való középkori szoros viszonyát fejezik ki.

A levéltár freskói közül 15-öt (a két kisebb terem képeit), amint Péter megállapította, Annibale *Durante* festett, aki nemcsak mint festő, hanem mint aranyozó és címerfestő is ismeretes volt. Eklektikus festő, mint a XVI. század második felében és a XVII. század első felében Rómában működött mesterek legtöbblje. *Durante* nem nagy művészegyeniség, de egyike azoknak a jobb mestereknek, akikre ebben a korban, amidőn a nagy művészi virágzás után a hanyatlás korszaka következett be, reá lehetett bízni a Vatikánban szükséges művészi munkát. *Összes képei közül a Szent István-féle úgy kompozíciójánál, mint kidolgozásánál fogva a legtöbbit érő.* Ez az egyetlen, amely szabadban, középkori vár mellett, mozgalmas lovasesoportok és a háttérnek tájképi, sziklás, fás ábrázolásával a méltóságos és nyugodt kompozícióba némi életet visz.

A római korai barokk hatását mutatja Astrik püspök alakjának és lovának kidolgozása. Az architektonikus keret gazdag, szinte túltömött, díszbe a XVI. századbeli manierizmus késői példája. Péter András megállapítja, hogy az újkor hatása látszik a főalakon. Szent István ábrázolása ellenkezik a középkori ikonográfia hagyományaival, bár Olaszországban ismerték Szent Istvánnak őszszakállas és pátriárka-külsejű, glóriás alakját. *Durante* tudatosan mégis magyar típust keresett István megjelenítéséhez s azt akár valóságban, akár képen vagy metszeten meg is találta. A szakálltalan, magyar bajszos, javakorabeli és hajdura vagy kuruc vitézre jellegzetesen hasonlító arc magyar szabású, zsinóros öltözetében mindenesetre arra mutat, hogy *Durante* a legendákkal és krónikákkal szemben Szent Istvánt, mint történelmi sze-

mélyiséget akarta ábrázolni. Ugy, amint a valóságban volt, természetesen glória nélkül, hiszen éppen királyi és apostoli működése következtében vált később szentté. A történelmi realitásra való törekvést mutatja a kép jobb sarkában a király mellett álló nagy termetű, pajzsot tartó vitéz is zsinóros mentéjével és magyaros kalpagjával. A kép bal felső sarkában látható még egy tipikus magyar fej. A háttérben száguldó fehér lovaknak is mi valami ilyes, a vitéz lovasnemzetre emlékeztető jelentőséget tulajdonítunk.

A kép azt a jelenetet ábrázolja, amidőn II. Szilveszter pápa legátusa, Astrik, átadja István fejedelemnek a pápától hozott koronát és az apostoli keresztet. Míg jobbjával a koronát helyezi a féltérdre ereszkedő fejedelem fejére, addig az apostoli keresztet baljával nyújtja át és ezt fogja jobbkezeiben Szent István. A korona nyitott, ú. n. lilomos korona, ugyanolyan, mint a többi freskón szereplő királyoké. Arra már látogatásomkor a kísérő prelátus urak figyelmeztettek, hogy ez nem Szent István koronája, hiszen Szent István koronájának hasonmását a vatikáni Biblioteca kiállítási termében mindenki szemlélheti, ez az a hű szentkorona-facsimile, amelyet X. Pius pápának Magyarország katolikusai ajándékoztak.

Már Péter András kiemeli azt a jelentőségét *az apostoli keresztnek*, amely a mi felfogásunk szerint az egész képnek megadja dokumentum jellegét. Dr. Péter állapítja meg, hogy *ez a mozzanat a ciklusnak egyetlen más képén sem szerepel*. A legátus mellett álló diakonus (crucifer) kezében tartja a püspöki keresztet, de az a kereszt, amelyet a legátus átad, valóban az apostoli misszióknak, kötelezettségeknek és jogoknak átadását szimbolizálja. Kereszt van a többi jeleneten is, de csak olyanféle jelentőséggel, mint aminővel itt a diakonus keresztjének van. Egyik uralkodó sem kapja meg azt. És ez a tény, amely a festészeti ábrázolásból is kitűnik, világossá teszi a freskónak nagy alkotmánytörténeti jelentőségét. Amint azt Péter pontosan megállapította a pápai udvar számadáskönyveiből, 1613 március 8-ika és szeptember 8-ika között készült el, tehát *a XVII. század elején ékes módon elismerést nyert a magyar királynak, Szent István utódainak apostoli joga*. Akkor tudjuk csak megérteni ennek igazi jelentőségét, ha ismerjük azokat a küzdelmeket, amelyek az apostoli jogok gyakorlása körül egészen idáig fölmerültek és különösen akuttá váltak éppen a XVII. században.

Amint említettük, az egész freskósorozat a pápaság világi

állásának, hatalmának dicsőítésére szolgál és a képek azt óhajtják megérzéskiteni, hogy a keresztény világ országai hűbéri függésben állanak a római Szentszéktől. Ugyanezt látszik mutatni a Szent István freskó felírata is: «Stephanus I. Ungariae dux a Silvestro II. Pont. Max. regia corona et cruce per legatum insignitus regnum ungaricum sedi apostolicae donat.» «Első István magyar fejedelem II. Szilveszter pápa legátusától királyi koronával és kereszttel feldiszíttetvén, Magyarországot az apostoli Szentszéknek ajándékozza.» *Kétségtelen, hogy a kép, ellentétben a többi freskóval, semmit sem mutat abból, amit a felirat mond.* Amíg a többi ábrázolásban egyenesen és világosan kitűnik a hűbéri eskünek a szolgáltatása, a hűbéresi, vazallusi viszonynak a megalapítása, addig itt a korona nyújtásával a királyság elismerése, a kereszt átadásával az apostoli kiküldetés ténye nyer kifejezést. Ha nem is kívánjuk a XVII. század festészeti historizmusától a történelmi igazság felismerését, mi megállapíthatjuk, mint kétségbe nem vonható tény, hogy Szent István idejében a hűbériségnek rendszere és a pápai főhűbérúri igényeknek az érvényesítése még nem volt lehetséges. Kétségtelen az is, hogy a még későbbi fejlődésben jelentkeztek a pápai főhűbérúri igények is, de ezek a legvilágosabb visszautasításra találtak Róbert Károly koronázása idejében, midőn Gentilis bibernok-legátus kénytelen volt visszavonulni a főhűbérúri igényekkel és megtörtént 1310-ben Róbert Károly újbóli megkoronázása a szentkoronával,¹ teljesen függetlenül minden szentszéki beavatkozástól. Minthogy a kép maga semmi alapot nem nyújt a főhűbérúri igények elismerésére, mi nem is tulajdonítunk nagyobb jelentőséget a feliratnak. Nézetünk szerint valóban e részben csak annyit jelent, hogy Szent István országát a pápaság védelmébe ajánlotta és akkor, amidőn a királyságnak nemzetközi elismerését óhajtotta elérni, hozzá fordult. Szent István korában Európának két nagy hatalmától függött a királyságnak az elismerése; az egyik a német-római császárság volt, a másik a pápaság. Ha Szent István a német-római császárokhoz fordul elismerésért, úgy bizonyára Magyarország sorsa egészen másként alakult volna, mert akkor Magyarország is úgy, mint Csehország, a választófejedelemségek sorába került volna és bekebelezett lett volna a német-római szent birodalomba. A római pápához való fordulás tehát politikai kö-

¹ Katona Historia critica VIII. 209.

vetkezményeiben óriási volt. Az országnak függetlenségét és állami fejlődését biztosította. Ismétlem, hogy a pápai főhűbérúri igényeknek, ha azok később egyszer-egyszer föl is bukkantak, igazi érvényesülésük sohasem következett be.

A freskónak a nagyjelentőségét azonban a mi meggyőződésünk szerint az adja meg, amit már az előbb kiemeltük, hogy az apostoli kiküldetés s annak egész tartalma a XVII. század elején szembetűnően kifejezésre jut. A kép tehát éppen a felírással ellentétben nem a hűbéresi viszony megalapítását illusztrálja, hanem az apostoli jogoknak létét. Az apostoli király hivatása a kép szerint országát a kereszténység számára megszervezni, a püspöki megyéket megalapítani, a püspököket kinevezni. Az kétségtelen, hogy ha a Sylveszter-féle bulla hamisítvánv is s ha az apostoli jog személyes vagy Szent Istvánnak személyére adott volt is: a következő királyaink a tényleges gyakorlással megszerezték. Ezt bizonyítja legújabbban Walther Holzmann egy igen értékes tanulmányában, amelyben egy eddig teljesen ismeretlen decretalis gyűjteménynek, az ú. n. tortosainak magyar vonatkozású okmányait mutatja be.¹ III. Sándor pápa és Magyarország egyházi viszonyainak megvilágításánál megállapítja, hogy II. Géza egy III. Sándor pápával kötött konkordátumban mondott le a püspökök letételének és áthelyezésének jogáról, minek fejében a palliumadás és a placetum jogát kapta meg. Tehát Kálmán király lemondása az investitúráról a guastallai zsinaton (1106-ban) még nem jelentette a legfőbb kegyúri jog gyakorlásának *tényleges* megszűnését.

Kétségtelen az, hogy Mátyás király már érvényt tudott szerezni a modrusi püspökség esetében Rómával szemben a Zsigmond magyar király és német-római császár által ismét felélesztett legfőbb kegyúri jognak.² És ez érvényesült még Hunyadi János kormányzósága idejében is, midőn a mellérendelt tanácscsok hozzájárulásával a kormányzó gyakorolta, sőt Szilágyi Mihály mint megválasztott kormányzó szintén gyakorolta a királyi kegyúri jogot s előterjesztéseit a Szentszék kellő figyelembe vette. (II. Pius pápa 1458. bullája.)³

¹ Ung. Jahrbücher. Gragger. VI. kötet. 397—426. II. «Papst Alexander III. und Ungarn».

² Fraknoi V.: A magy. kir. kegyúri jog. Budapest, 1895. 206. s köv. II.

³ Fraknoi i. m. 144. és köv. II. Fraknoi: Oklevéltár a m. kir. kegyúri jog történetéhez. Budapest, 1899. IV—IX. II.

Pázmány Péter érseki kormányzata alatt a Szentszék és a király között a kegyúri jog tekintetében nézeteltérések és ellentétes irányzatok sűrűn merültek fel. Az első ilyen eset 1618-ban fordult elő.¹ Pázmány Péter 1634-ben Werbőczy Hármaskönyvére való hivatkozással védelmére kel a magyar király legfőbb kegyúri jogának és hivatkozva a Tripartitumban idézett és fönntartott, Zsigmond király és császár által a konstanzi zsinaton ünnepelesen megerősített bullára, hatalmas ékesszólásával és nagy tudásával ki is vívta akkor a magyar király kegyúri jogainak a Szentszéknél való elismerését. A királyi kegyúri jog terjedelme tekintetében támasztott nehézségeket a római kúriánál elejtették. Pázmány Péter emlékiratai a királyi kegyúri jogról klasszikus olvasmány ma is. Róma azon állandó igyekezetével szemben, hogy a többi országok kánoni álláspontját nálunk is érvényre emeljék, a II. Ferdinánd részére készült emlékiratban Werbőczyt idézve nyíltan kijelenti, hogy a király jogai a javadalmak betöltésénél nemcsak kinevezésre és bemutatásra szorítkoznak, hanem a főpapok megválasztására és a javadalmak adományozására is kiterjednek, amivel szembe a pápát a megerősítés joghatósága illeti meg. A konstanzi zsinaton erre nézve Zsigmond részére kiadott bullát elismeri s felségsértésnek minősíti azt, ha valaki a királyoknak ezen az alapítás tényével szerzett jogát megtámadni, a jogi kifejezéseket megváltoztatni akarná.

Akkor, midőn Durante freskóját nézzük és utána Pázmánynak szellemét idézzük, úgy érezzük, mintha e kettőnek összetalálkozása a XVII. században nem a véletlen műve volna. A festmény egy olyan igazságot fejezett ki, amelyet a nagy Pázmány Péter diadalra tudott vinni. Azt, amit a vatikáni kép kifejezett, Pázmány Péter meg is tudta valósítani.

ILLÉS JÓZSEF.

Adalék Zsigmond király külföldi összeköttetéseihez.

Az alább közölt három levél érdekes adalékot szolgáltat Zsigmond római és magyar király külföldi összeköttetéseinek történetéhez. Megértésükhöz a következőket tartjuk szükségesnek előrebocsátani:

Zsigmond királynak spanyolországi tartózkodása alatt, 1416-ösén, amikor XIII. Benedek pápával és Ferdinánd aragon királlyal

¹ Fraknói id. m. 317. és köv. ll. l., különösen 334—337. ll.

Perpignanban és Narbonneban tárgyalásokat folytatott az egyházszakadás megszüntetése érdekében, érkezett meg a hír október 25-iki az azincourti csatáról, melyben a francia seregek megsemmisítő vereséget szenvedtek az angolok részéről. A francia nemesség színe-java halálát lelte a csatatéren, vagy angol fogságba esett. A csatavesztés hatása alatt — mely jelentőség tekintetében a crécy-it is fölülmulta — Franciaország Zsigmondhoz fordult békeközvetítésért. Zsigmond a közvetítő szerepre vállalkozott. Ezzel egy régebbi tervét vélte megvalósíthatni, mert már néhány év óta azon fáradozott, hogy a már közel száz év óta hadakozó feleket, Franciaországot és Angliát egymással kibékítse. 1414 augusztus végén Angolországnak szövetségi ajánlatot tett, melynek értelmében Németország, Franciaország és Angolország szövetkezének egymással a kereszténység békéjének biztosítása érdekében. A szövetségi ajánlatban Zsigmond egyúttal felvetette az V. Henrik angol király és VI. Károly francia király leánya közti házasság tervét, melyről már előzőleg is többször szó esett és végül hajlandónak nyilatkozott Flandriában bizonyos birodalmi területeket Angliának átengedni, ily módon kívánván Anglia területi igényeit, melyeket az Franciaországgal szemben támasztott, legalább részben kielégíteni.¹ Zsigmond ezen szövetségi ajánlattal nemcsak az angol-francia háborúnak kívánt véget vetni, hanem ezzel a két ország közreműködését és egyházszakadás megszüntetésében megnyerni és a konstanciái zsinaton részvételüket biztosítani. Az utóbbi Zsigmond el is érte. Franciaország és Anglia a zsinaton megjelentek, a béke azonban a két ország között nem jött létre. A harc a kettő között újból kitört, melynek folyamán az azincourti vereség Franciaországot hajlandóvá tette a békekötésre. Zsigmond a perpignani tanácskozások befejezte, illetve a narbonnei egyesség megkötése után Párizsba, onnan pedig Londonba ment, hogy a békét közvetítse. Tárgyalásai alatt a helyzet ismét rosszabbra fordult. Franciaországban a háborús párt újból túlsúlyra jutott és ezzel Zsigmond békeközvetítése is megfeneklett. A megfeneklés következménye volt az 1416 június 20-án Canterbury-ban Zsigmond és V. Henrik angol király közt kötött szövetség, mely a két uralkodó közt általános véd- és dacsövetséget hozott létre, a nélkül, hogy részletesebb határozatokat tartalmazott volna. A szövetség

¹ Zsigmond ajánlata Finke, Acta Concilii Constanciensis I. köt. Münster, 1896, a 377—379. lapon.

szerint mindkét fél kötelezte magát, hogy közös erővel visszafoglalja azokat a területeket, melyeket a háború folyamán Franciaország elfoglalt és amelyeknek visszaadását mindkettőtől megtagadta.¹

Az 1417. év folyamán a harc Anglia és Franciaország között újból kitört. A canterbury-i szerződés értelmében most Zsigmondnak is állást kellett foglalni. A szerződés a felek közti megállapodás értelmében az angol parlament és a német választók által jóváhagyandó volt. Az angol parlament a szerződést már 1416 októberében jóváhagyta. A német választók hozzájárulása céljából Zsigmond még angolországi tartózkodása alatt birodalmi gyűlést hirdetett Rensebe, mely azonban nem tartatott meg.² 1416 május 2-án Zsigmond ratifikálta a canterbury-i szerződést a mainzi, kölni, trieri, pfalzi, szász és brandenburgi választókkal együtt.³ de előkészületeit a hadjáratra már előbb megkezdte. 1417 március 22-én tudatta a szerződés megkötését VI. Károly francia királlyal és egyúttal megüzente neki a hadat.⁴ A részletekről egy-két oklevéles adattal rendelkezünk. Abból az emlékiratfélelből, melyet 1418 augusztusa és 1419 júniusa között Lajos pfalzi választó megbízottai V. Henrik angol királyhoz intéztek, megtudjuk, hogy Zsigmond 3000 főnyi fegyveres csapattal szándékozott résztvenni a háborúban az angol király oldala mellett. Megállapodás történt az egyes fejedelmek részéről kiállítandó fegyveresek számára nézve, így tudjuk, hogy a pfalzi választóra 400 fegyveres esett.⁵ Azt is tudjuk, hogy Zsigmond ugyanakkor seelandi hajóépítőket megbízott nyolc gálya építésével. Tárgyalt azonkívül a svájciakkal is és amint az alább közölt levelekből kitűnik, Magyarországból is felhívott segélycsapatokat. Az 1417 február 22-én kelt levelében meghagyja Turóczi Pálnak, hogy minél nagyobb számú íjászcsoporttal jelenjék meg a Franciaország elleni hadjáratban való részvételre Nagyszombatban illetve Pozsonyban. A hadjárat azonban nem jött

¹ A canterbury-i szerződésre nézve I. Caro: Das Bündnis von Canterbury, Goltha, 1880 és Bess: Das Bündnis von Canterbury 1416. Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung 1901. évfolyamában.

² L. Zsigmondnak 1416 okt. 1. Calais-ban kelt levelét Strassburg városához. Deutsche Reichstagsakten VII. köt. 196. sz.

³ U. ott, 228.

⁴ U. ott, 227.

⁵ Az emlékirat u. ott, 237. szám.

létre. Zsigmond a konstanci zsinat ügyeivel annyira el volt foglaltva, hogy nem ér rá szerződéses kötelezettségének eleget tenni. Ha több ízben tett nyilatkozatának hitelt adhatunk, a hadjárat tervét nem ejtette el végleg. 1417. aug. 24-éről bírnk tőle egy levelet, melyben azt írja, hogy a hadjáratot a következő évben szándékozik megindítani, miután most már az idő nagyon előrehaladott. A hadjárat megindítását 1418 május havára tervezte, de még július havában sem jutott ez dűlőre. Ekkor — július 11-én — kelt meghívó levele Lajos pfalzi választóhoz, melyben őt Trierbe tanácskozássra hívja meg. E tanácskozásnak többek közt a francia hadjárat kérdésében is kellett volna batározni. Az alább közölt 1418 június 7-én kelt levéllel Turóczi Pált újból hadba hívja, a hadbaszállás idejét Ker. Szt. János napja körűli időre tűzi ki, gyűlekező helyűl pedig Kechew helységet jelöli ki. A hadjárat megindítása ekkor is elmaradt. Közben ugyanis kitörtek a cseh bonyodalmak, melyek Zsigmondot igénybe vették, időközben pedig az angol-francia háborúban Henrik angol király diadalmasan haladván előre, Zsigmond fegyveres támogatása szükségtelessé vált. Úgy látszik, hogy az alább közölt harmadik levél, melyben Zsigmond Trencsén és Liptó vármegyék batóságának meghagyja, hogy a hadbavonult Túróczi Pált és háznépét ne háborgassák, az első kettővel nincsen összefüggésben. Turóczi Pál, elmaradván a francia hadjárat, nyilván a hussziták ellen vonult és az 1419. aug. 31-i levél ezen hadbavonulására értendő.

1.

Zsigmond király behívó parancsa Turóczi Pálhoz, a Henrik angol király segítségére Franciaország ellen vezetett seregéhez. Konstanz, 1417 február 22.

Sigismundus dei gracia Romanorum Rex semper Augustus ac Hungarie, Dalmatie, Croacie etc. Rex.

Fidelis dilecte. Cum nos sacrosancte romane ecclesie et sacri Imperij magis arduis factis et negocys, pro quorum reformatione hys pluribus annis retrolapsis non modicos labores et fatigas sustulimus, altissimo cooperante, iam ad gloriam sui nominis in bono statu existentibus et relictis in presenti deo propicio propria nostra in persona in civitate nostra Tirnaviensi cum prelatibus et baronibus nostris ceterisque dicti regni nostri Hungarie proceribus et nobilibus, quos ibidem erga nostram maiestatem constitui mandamus, super hys quo eiusdem regni nostri tuicionem, defen-

sionem et ab eius emulorum insultibus illesam conservacionem respicere et promovere videbuntur, mature tractaturi, constitui intendamus huiusmodique tractatibus finaliter conclusis et terminatis, propria nostra in persona, cum gentibus nostris, more exercituancium iter nostrum versus Francia in subsidium serenissimi principis Henrici regis Anglie fratris nostri carissimi, prout id facere tenemur, tam celeriter dirigere intendamus quod per totum mensem May proxime affaturi (*sic!*) in dicta Francia constitui valemus. Et quia nos vestram fidelitatem modis omnibus, personaliter cum nostra maiestate versus dictas partes Francie volumus profisci, vestre igitur fidelitati firmissime precipimus et mandamus, quatenus mox visis presentibus vos cum vestris gentibus, et signanter sagitorum valentibus quanto pluribus potestis apromtuare et promptum conservare studeatis, ut dum nos dictis tractatibus finitis et dispositis a predicta nostra civitate Tirnaviensi vel Poseniensi in quacunque illarum constituemur, ibi ad nostram celeriter venire debeatis maiestatem, ibidem a nobis pro conducione dictarum gencium, ad singula quatuor sagitarum centum viginti florenorum per centum parata in pecunia indubie recepturi. Iter nostrum versus Franciam arripere voluerimus propria nostra in persona ac gentibus predictis aperte et promte cum nostra celsitudine proficisci valeamus. Aliud non facturi. Datum Constancie in festo beati Petri apostoli ad cathedram, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. XXXI, Romanorum vero Octavo.

Er. papír, levéltáró nagy pecséttel, a körmöcbányai városi levéltárban, tom. I. fons 26. fasc. 1. nro 1.

Kivül: Fideli nostro Paulo de Thuruch nobis grato dilecto.

2.

Zsigmond király hadiparancsa Turóczi Pálhoz, hogy a Franciaországba indítandó segélyhad készenlétben tartassék. Basel, 1418 június 7.

Sigismundus dei gracia Romanorum rex semper augustus, ac Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. rex.

Fideles dilecte. Sepe nostrum Regium propositum mutare cogimur, dum novarum rerum exortarum novorumque negociorum suscitatorum arduitas eiusmodi rerum et negociorum salubribus dispositionibus novam causam nobis suggerit immorandi, quapropter quamquam pridem per ardius presertim sancte universalis

ecclesie et eciam quampluribus alijs factis et negocijs felicissime terminatis, in pretacto nostro Regno Hungarie, circa festum Nativitatis beati Johannis Baptiste proxime affuturum in Opido Kecchew nos personaliter constituturos, et vos unacum vestris in campum prope idem opidum versus Ffranciam nobiscum proficiscendi causa, similiter personaliter accessuros, vobis per alias nostras literas scripserimus, tamen quidam novis nobis occurrentibus factis et negocijs gravibus, universale bonum concernentibus, quorum expedicionem ad presens nostro exposcente officio tene-mur insudare, in loco et termino predictis constitui non valemus, sed tamen ne spes vestra de nostro regio aduentu marcescere, vester autem accessus ad dictum campum certificari videatur, vestram fidelitatem rogamus, quatenus se cum suis gentibus die dominico proximo ante dictum festum (augusztus 28) ad prelibatum campum non cussaret (?), sed se et suas gentes tam promptas conservet, ut quamprimum duce domino ad pretactum nostrum regnum Hungarie pervenerimus, aut eidem vestre fidelitati intinaverimus, eadem vestra fidelitas una cum premissis suis gentibus ad nostram promptis gressibus accedere valeat maiestatem, nostram celsitudinem de numero gentium, quas versus Ffranciam predictam ad nostra servicia promptuare et levare petit, per suas literas quantocius informaturi. Datum in Basilea, feria tertia proxima ante festum beati Barnabe apostoli, videlicet die septima mensis Junij, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. XXXII. Romanorum vero octavo.

Eredeti nagy levélzáró pecséttel Kőrmöc főbányaváros levéltárában Tom. I. f. 26. fasc. 1. nro 3.

Kivül : Nobili Paulo de Turoch fideli nostro grate et sincere dilecto.

3.

Zsigmond királyi hadiparancsa Trencsén és Liptó megyék hatóságaihoz, hogy a hadbavonult Túróczi Pál vezért és hadinépét személyeikben és birtokaikban ne háborgassák. Buda. 1419 augusztus 31.

Sigismundus dei gracia Romanorum rex semper augustus, ac Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croacie etc. rex, Fidelibus nostris comitibus necnon vicecomitibus, Trinciniensis et Lyptovien-sis comitatum, item ductoribus, levatoribus et capitaneis presentis nostri generalis exercitus presentes visuris salutem et gratiam.

Cum nos fidelem nostrum dilectum Paulum de Thwrich aule nostre familiarem hac vice unacum suis familiaribus in dictis comitatibus constitutis et commorentibus nobiscum ire esse et proficisci intendamus velimusque eosdem suos familiares ratione non ingressionis predicti nostri exercitus hac vice per vos nullo modo impediri. Igitur fidelitati vestre firmiter precipimus et mandamus, quatenus prefatos familiares dicti Pauli in dictis comitatibus vbilibet constitutos et commorantes pro quibus scilicet fuerint exhibite ad ingrediendum huiusmodi nostrum generale exercitum nullatenus compellere nec eosdem ratione non ingressionis eiusdem nostri exercitus in personis, possessionibus, necnon rebus et bonis eorundem impedire seu dampnificare presumatis, sed eosdem unacum dicto quomodolibet Paulo duce ipsorum unacum nostra maiestate sinatis et permittatis . . . Secus igitur non facturi. Presentes eciam perlectas reddi iubemus presentanti. Datum Bude feria quinta proxima post festum decollacionis beati Johannis Baptiste Anno Domini MCCCCXIX. regnorum nostrum anno Hungarie etc. XXXIII. Romanorum vero nono.

Eredeti patens, rányomott nagy pecsét maradványaival. Körnőc főbányaváros levéltárában Tom. I. fons 26. fasc. 1. nro 2.

ERNYEY JÓZSEF.

SZAKIRODALOM.

Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar történet.

I. és IV. kk. Budapest. Egyetemi nyomda. 1928.

Az Egyetemi nyomda új magyar történelem kiadását kezdte meg a folyó évben, melynek megírásával hazai történettudományunk jeleseit, Hóman Bálint és Szekfü Gyula egyetemi tanárokat bízta meg. Minthogy az előszót a végzett munka után szokás megírni, a jelen kiadvány szerzőinek célkitűzéseit és módszerét is az előszóból ismerhetjük meg a leghűebben, ott számoltak be arról, hogy munkájuk megírásával mit és hogyan akartak elérni?

Azt mondják a tudós szerzők közös előszavukban, hogy elsősorban azon problémák megvilágítására törekedtek, melyekről a millennáris történelem írói nem tudtak, de nem is tudhattak. Ilyen probléma elsősorban a nemzetiségi kérdés, vagyis a magyar fajnak a többi nemzetiséggel való együttélése a magyar állam keretein belül. Ilyen probléma továbbá a magyar ethnosz kialakulásának folyamata, mely a finnugor és török nép összeolvadásával kezdődik, a különböző törökfajta népek beolvadásával folytatódik s egyéb nemzetiségek egyedeivel való keveredés útján még ma is tart az ország területén. Ilyen a magyarság elhelyezkedése a nemzetközi viszonylatokban, melyet az Ausztriával való kapcsolat az utolsó századok alatt mind jobban befolyásolt s mondhatni imperative elhatározott. Ilyenek végül a társadalmi mozgalmak, melyeknek személyektől független tárgyilagoss megítélése csupán a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások elmélyítésével vált lehetségessé.

Új problémák megvilágításán kívül régi problémáknak új megvilágítását is tervbe vették a szerzők s itt elsősorban az osztrák kapcsolatra gondoltak, amelyet eddig túlnyomóan publicisztikai célzattal világítottak meg, holott ez a kapcsolat inkább azon szempontból mérlegelendő, vajjon hasznára vagy kárára szolgált-e az a magyar nemzetnek?

A történeti adatok nagy halmazában szelekciót gyakoroltak s csupán azokat vonták vizsgálódásuk körébe, melyek a magyarság helyzetére sorshatározó befolyást gyakoroltak. A szelekciónál oly módon vélték elkerülhetni a szubjektív megítélést, hogy a problémák azon kategóriáira helyeztek súlyt, melyek iránt az utolsó évtizedek történettudományi irodalma nagyobb érdeklődést tanúsított.

A kútfők felhasználhatósága tekintetében azon kritikai megállapításokra támaszkodtak, melyeket a történeti segédtudományok produkáltak s a szoros értelemben vett történeti segédtudományokon kívül a nyelvtudomány, közgazdaságtan, művészettörténet és lélektan eredményeit is értékesítették.

Tárgyalási módszerüket illetőleg abban tértek el a régibb munkáktól, hogy szerves kapcsolatban adták elő a mindenkori politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési és irodalmi viszonyokat. E tárgyalási módszerrel az egyetemes szellemtörténeti fejlődést kívánták kiélezní vagyis az egész történetet mint egyetemes szerves folyamatot fogták fel és mutatták be. Végző konklúzióképpen azon meggyőződésüknek adtunk kifejezést, hogy minden korszakban az egész magyarság lelkét, az egész magyar lelket kell megvilágítani, hogy ez úton a mai magyarság lelki tartalmának fejlődési folyamata váljék a történeti megismerés tárgyává.

Az előszóban vázolt elveknek megfelelően az első kötet, mely Hóman Bálint műve, az eddigi szokástól eltérően nem terjeszkedett ki az ország területén élt azon népek területére, melyek kulturája a magyar lélekre befolyást nem gyakorolt. Így elsősorban is elmaradt a római uralom ismertetése, amely csupán külső emlékeit hagyta itt, lelkéből semmit sem örökölt a magyarság. Kiindulási pontját a magyarok őshazája és őstörténete képezte, amint az a régészeti leletek és a nyelvtudomány útmutatásai nyomán ma megállapítható. Ez a rész a legnehezebben érthető a laikus olvasó számára, mert sok benne az elméleti alapokon nyugvó megállapítás. Azután a népvándorlás nehéz problémájának megvilágítása következik, melynek hullámai sodorták fokenként nyugat felé a magyarságot. A honfoglalás előfeltételei és lefolyása, a honfoglaló magyarság életviszonyai és lelkének kulturális tartalma nagy körültekintéssel és elmélyedéssel vannak leírva s beható értékelésre talál a munkában a honfoglalásnak a szomszédos népekre való hatása illetőleg az innen bekövetkezett ellenhatás. «A törzsszervezet bukása» című fejezetben, melyet mi inkább

«A monarchia megalapítása» címmel láttunk volna el, az utolsó fejedelemnek, Gézának uralkodói tevékenysége nyer megvilágítást, ami más történeti munkákban Szent István méltatásával szemben háttérbe szokott szorulni, holott az úttörés érdeme feltétlenül a Gézáé, Szent Istváné csupán a befejezés dicsősége. Nagy elmélyedéssel tárgyalja a kereszténység megszilárdulási folyamatát, annak nem csupán erkölcsi életre, hanem a társadalmi és gazdasági berendezkedésre gyakorolt hatását, ami Magyarországnak a nyugati népek kultúrközösségébe való belépését jelentette. Aztán a nyugaton és keleten megerősödött hatalmakkal szemben folytatott védelmi harcok jellemzését találjuk meg s befejezésül a III. Béla uralmának rajza következik, amiben a királyi hatalom teljes kibontakozását szemlélteti.

Hóman írói egyéniségét a tudományos kutatás összes eredményeinek gondos mérlegelése és a legsúlyosabb problémák tárgyalásánál is megtartott előkelő nyugalom jellemzik, amely tulajdonságok kiválóan alkalmassá teszik arra, hogy előadását bizalommal és megnyugvással fogadjuk ott is, ahol eddig azzal ellenkező meggyőződésünk volt. Vannak és lesznek problémák, melyeket a további vizsgálatok más színben fognak feltüntetni, ez azonban a történettudós számára mindig elkerülhetetlen marad, mert a vizsgálati módszerek tökéletesednek s a kutatás eszközei gyarapodnak. Ezzel szemben kétségtelen, hogy Hóman egészében a tudomány mai színvonalán állót alkotott s ha helyenként kételyt is hagynak bennünk részletrajzai, az a részletkutatások fogyatkozásainak terhére irandó. Elvégre szintetikus munkában nem lehet s nem is szabad a részletekben elmerülni, mert ez esetben könnyen a főcél, az összefoglaló megvilágítás szorul háttérbe.

Nagy elismeréssel kell adóznunk Hómannak azért, hogy e korszak legalaposabb ismerőjének, Pauler Gyulának írói érdemeit minden kisebbités nélkül elismerte s ezzel is méltó szellemi utódképpen mutatkozott be. Szerencsés újítás a Hóman könyvében, hogy a világtörténeti problémákat nem csupán belülről nézte, amely szemszögből a hazai eseményekkel szemben gyakran kicsinyeknek látszanak, hanem megpróbált kívülről befelé is nézni, vagyis a szomszédos népek és országok problémáival foglalkozva mérlegelni a hazai eseményeket, miáltal realisabb keretet teremtett a magyar történelem számára.

A mai tudományos irodalom egyik kedvenc elgondolását veszi át Hóman is, mikor véleményünk szerint túlzott befolyást tulaj-

donít a XII. században a francia kulturhatásoknak, amit már azért sem tudnánk magunkévá tenni, mert a speciálisan francia kultúra későbbi kor terméke s így filius ante patrem-mel állunk szemben.

A munka javára kell írunk, hogy nincs túlterhelve népszerű illusztrációs anyaggal s kevés számú illusztrációi közül csupán egyet nem vettünk volna fel, t. i. a szentföldi fejedelemségek térképes ábrázolását, mert ennek igazán kevés köze van a magyar történelemhez.

Egyébként sikerült alkotásnak kell mondanunk a Hóman könyvét, mely a hazai történettudomány elmélyítését fogja szolgálni s írójának és irodalmunknak egyaránt becsületére válik.

A sajtó alól elkerült negyedik kötet Szekfű Gyula munkája s a XVI. századnak a kettős királyválasztással s a török hódoltsággal kapcsolatos problémáit tárgyalja, beleértve a Bocskay felkelését is, melynek leírásával végződik a kötet. A problémák, melyek megvilágítására a kötet hivatva van, nagy horderejűek s valósággal sorsdöntőek a magyar nemzet életében. Az egyik alapprobléma a királyi hatalom külföldre költözése és ezzel kapcsolatosan Magyarországnak a nyugati szomszédokkal való szorosabb kapcsolata, amit Szekfű a török nyomásnak tulajdonít s a török elleni védelemnek királyi megszervezéséből igyekszik levezetni. Csaknem azonos horderejű problémák az állami igazgatás új megszervezése, amiben Szekfű nyugati befolyást vél megállapíthatni; az új nagybirtokos osztály megalakulása, aminek Szekfű úgy honvédelmi, mint gazdasági és kulturális szempontból nagy jelentőséget tulajdonít; a reformáció elterjedése, melynek rajzánál Szekfű realiztikus színeket használ s a nyugati kultúrközösséggel való kapcsolatot csupán futólag érinti; az erdélyi fejedelemség megalakulása, aminek sem védelmi, sem kulturális szempontból nem hajlandó nagyobb jelentőséget tulajdonítani; végül Bocskay felkelése, amelynek rajzában nem domborítja ki eléggé a rendi tartalmat s amelyet a reformációhoz hasonlóan hajlandóbb realiztikus alapon felfogni.

Szekfű Gyula kétségtelenül nagyon képzett történettudós, de egyszersmind temperamentumos író is, kinek tollát gyakran elragadja a fantázia s a realitásokat szellemes fordulatokkal szorítja háttérbe ott, ahol írói fantáziája szabad szárnyalását veszélyezteti. Nem lenne azonban helyénvaló történet szemléletéről végérvényes kritikát mondani akkor, mikor előszavában azt hirdeti, hogy a XVI. és XVII. századot nem lehet külön tárgyalni, mert « két

század úgy következik egymásra, mint ugyanazon kornak bevezető és befejező része.» Minthogy eddig csupán a bevezető részt láttuk, meg kell várnunk a befejező részt is, hogy teljesen ítélkezzünk, nagy tárgyismerettel és írói rátermetséggel készült munkájáról. A részleteket illetőleg azonban lehetetlen elhallgatnunk azon meggyőződésünket, hogy a Ferdinánd intenciói szerint új állami igazgatásnak és a régi magyar alkotmánynak összeegyeztethetősége, a hitújításnak realisztikus rajza, Erdély államiségének leértékelése tekintetében nem tudott meggyőzni. Ezek viszont olyan problémák, hogy Szekfü nagy felkészültségével és lebilincselő írásmódjával szemben nem intézhetők el a kritika szokásos keretei között, ezeknek részlettanulmányokat kell szentelni már azért is, mert végeredményben itt nem Szekfü tudományos felkészültségéről vagy írói kvalitásairól, hanem a magyar nemzet multjának sorsdöntő problémáiról van szó. Ugyanígy vagyunk a Bocskay és Illésházy egyéniségének a rajzával is — Fráter Györgyről nem is szólva — ahol Szekfü szívesen alkalmazta a realisabb színeket, holott mi Szekfütől eltérően sokkal idealisztikusabb színben látjuk a Bocskay és Illésházy jellemét, már a régtől fogva ismert Bocskay—Illésházy-levelezés alapján is, amely nem volt a nyilvánosságnak szánva s így nem lehetett alakoskodás.

Szekfü könyvének legjellegzetesebb vonásai az új meglátások, melyek valósággal mozgó rúgói egész írói tevékenységének. Hogy ezek az új meglátások kiállják-e majd a tudományos kritikát, annak eldöntésére nem a mai, hanem az új nemzedék lesz hivatva, amely Szekfűben nem a merész újítót, hanem a megúnt dogmatikust fogja szemlélni. Ilyen dogmatikusként jelentkezik Szekfü a nyugati kultúrhatások túlértékelésében is, aminek fanatikusaként jelentkezett írói pályája kezdetétől fogva. Nem akarjuk ezeket a kulturhatásokat leértékelni, de ahol a nemzeti egyéniség, a nemzeti értékek rovására esnek, nem vagyunk hajlandók approbálni ezt a felfogást.

Nagy előnye Szekfü könyvének lebilincselő írásmódja, mely különösen alkalmas arra, hogy elfeledtesse az olvasóval az értékelések elleni esetleges kifogásait. Ámbár erősen reális aláfestéssel és meggyőző lélektani analízissel dolgozik, mégis lépten-nyomon kiütözik belőle a szkeptikus, kinek dialektikus előadása nem csupán kifelé, hanem befelé is szól, ámbár ezt a dialektikus tendenciát ügyesen tudja leplezni.

Sajnálatos fogyatkozása Szekfünek, hogy másokkal szemben

kiméretlen kritikus és ennek következtében nem mindig igazságos. Ezt azonban dialektikus tárgyalási módszere hozza magával, amely ellenvéleményt nem hajlandó elismerni s mindig és mindenütt a maga számára követeli az igazságot. Ennek tulajdonítjuk azt is, hogy Fráter Györggyel szemben kifejezett ellenszenvét még az arcképére is átviszi s azt állítja róla, hogy «az egész arc lelki vívódást tükröztet vissza és éppenséggel nem szeretetreméltó». [45. l.]. Ezt a lelki vívódást és ellenszenves hatást a legszorgosabb vizsgálat ellenére sem sikerült megtalálnunk, vagy ha valósággal megvan az arcképen, akkor Bakócz Tamás, Oláh Miklós stb. arcképein is megvan.

Nem akarunk félreértetni, mi a Szekfü Gyula tudományos munkásságát nagyra becsüljük s csupán azokat az újszerűségeket nem tudjuk méltányolni, melyek írói temperamentumának a születményei. Jelen munkája is lebilincselő olvasmány, sok nagyon éles tekintetre valló meglátás van benne, amelyek kétségtelenül termékenyítőleg fognak hatni a további kutatókra és kutatásokra.

Budapest, 1929. évi június hó 24.

GÁRDONYI ALBERT.

Handbuch für den Geschichtslehrer. Herausgegeben von Oskar Kende. B. 3. F. Schneider, Mittelalter bis zur Mitte des XIII. Jahrhunderts. Leipzig und Wien. Franz Deuticke. 1929.

A németek régen belátták, hogy a középiskolai tanárnak, ki nem egy korral foglalkozik az iskolában, hanem végig kell mennie az egész történelmen, megfelelő kézikönyvre van szüksége, hogy az egész anyagban a kor színvonalán maradhasson. Több ilyen kézikönyvet találunk a német történeti irodalomban s ezek a könyvek egyrészt beszámolnak a legújabb kutatások eredményeiről, másrészt pedig közlik a megfelelő irodalmat. Így, ha az olvasó közelebbről érdeklődik egy-egy téma iránt, tudja, hol találja meg a megfelelő irodalmat. A tanárok számára készült kézikönyvek két részre oszthatók. Az egyik rész csak a vitás kérdéseket tárgyalja, a másik ellenben adja az egész anyagot. Ez utóbbi csoportba tartozik az O. Kende szerkesztésében megjelent munka is.

Az munkát öt kötetre tervezik. Az első kötet *Geschichtsphilosophie und Geschichtsunterricht*? a II. kötet: *«Altertum und Übergangszeit»*. A II. kötet még nem jelent meg s így a történeti anyagból az itt ismertetendő mű az első kötet, mely a népvándorlástól a XIII. század közepéig megy. Amíg azonban a leipzig-i Quelle

und Mayer kiadásában megjelent Handbuch für Geschichtsunterricht csak a vitás pontokat tárgyalja ugyan, de kiterjed az egész világtörténetre, addig a Kende szerkesztésében megjelent könyv «német és császártörténet»-et ad és más népek történetével annyiban foglalkozik, amennyiben ez a német történettel összefügg. Ez természetesen ránk, nem németekre, levon a munka értékéből, de még így is nagy haszonnal forgathatjuk.

A munka hat fejezetre oszlik. Az első fejezet a bevezetés, mely a középkor forrásait és irodalmát tárgyalja általában és meghatározza a középkor fogalmát. A II. fejezet a népvándorlást, a III. fejezet a Karolingok korát, a IV. fejezet a német történetet az investitúra-harcig, az V. fejezet az investitúra-harcot, a VI. fejezet a Staufok korát tárgyalja.

Módszer tekintetében követésreméltó. Minden fejezet élén elénk tárja a forrásokat és az irodalmat s ezután következik az előadás. A tárgyalásban nem terjeszkedik minden jelentéktelen incidensre, hanem mindenütt a lényegest emeli ki. Így elkerüli az összefoglaló munkák rendes betegségét, hogy az olvasó elvesz az adattömegben. Érdekes és helyes eljárás, hogy egy-egy új nézetet nem vet oda egyszerűen megokolás nélkül az olvasónak, hanem apró betűben letárgyalja a kérdést, adja az idevonatkozó irodalmat, melybe felveszi az 1928-ban megjelent munkákat is. Eljárának meg van az az előnye is, hogy a tanár a felsorolt szaktekintélyek után maga is megalkothatja a vitás kérdésről a fogalmat.

Előadása világos. Mindjárt az első pont, melynek címe: Begriff und Begrenzung des Mittelalters, nem mond újat, de logikusan és világos előadásban nyújtja az imperium és sacerdotium céljait és küzdelmét. Érdekesen tárgyalja Nagy Ottó itáliai politikáját és az okokat, melyek a Staufokat arra birták, hogy hatalmuk súlypontját Itáliába iparkodjanak áthelyezni.

A magyar történelmi részt elfogulatlanul írta meg, bár néhol hibák csúsznak be előadásába, amit megérthetünk, ha látjuk a felhasznált irodalmat. Nem ismeri nyelvünket és kénytelen idegen munkákat felhasználni. Az augsburgi ütközetnél Bulesut Burtza néven emlegeti és karkas helyett karkannak mondja, [181—82. l.] holott Konstantinus is karkasnak írja. Widukindet követve a német sereget számbelileg kisebbnek mondja. Ez alig hihető, mert Ottót a német törzsek, még a csehek is támogatták, ellenben a magyar seregnek csak egyik részük volt velük szemben, míg a

másik másfelé portyázott. Merész állításnak tartjuk, hogy Szent István cseh papokkal térítette meg nemzetét [208. l.]. Éppen így nincs rá adatunk, hogy Abát III. Henrik végeztette ki [234. l.]. Nem felel meg a történeti igazságnak az az állítás sem, hogy Endrétől indult volna ki a keresztény vallás ellen a reakció [239. l.].

Ezek a hibák nem vonnak le a könyv értékéből s az értékes kötet után kíváncsian várjuk a folytatást.

MISKOLCZY ISTVÁN.

V. N. Zlatarski: История на българската държава през средните векове. I. Първо българско царство. 1. Епоха на хунно-българското надмощие. 2. Отъ славянизацията на държавата до падането на първото царство. София, Държавна печатница 1918—1927. 8r. 485. + XVI, 893.

A bulgár történetnek első rendszeres összefoglaló feldolgozása tudvalevőleg Jirečektől való, akinek általánosan elterjedt munkája, noha első és egyetlen kiadása több mint ötven évvel ezelőtt látott napvilágot (*Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876., magyarul: *A bolgárok története*, ford. Mayer Rezső, Nagybecskerek, 1889.), egészen a legújabb időkig közhasználatban volt. Pedig a félszázad leforgása alatt a bulgár történet kutatása terén mélyreható változások történtek, főleg ami a bulgár nép eredetét és őstörténetét illeti. A bizantinológiai és turkológiai tanulmányok nagyarányú fellendülése nemcsak új forrásanyagot tárt fel, hanem a fennmaradt kútfők kritikai felhasználását is lehetővé tette. Erre az időre esik a bizánci források új szövegkiadásainak megjelenése, a nagyrészt görögből fordított ó-égyházi szláv emlékek publikálása, az ú. n. «bulgár fejedelmi lajstrom» titokzatos, nem szláv szavainak megfejtése és — ami e téren a legnagyobb jelentőségű volt — a görög nyelvű ó-bulgár feliratok felfedezése és szisztematikus feldolgozása. Amikor Jireček művét megírta, ez utóbbiak közül még csak a tirnovói Omortag-felirat volt ismeretes, a bulgárok eredetéről pedig még javában folytak a vitatkozások s maga Jireček a három nézet közül, vajjon Isperich bulgárjai szlávok voltak-e, tatárok, vagy čud-finn törzsből származtak-e, ez utóbbi nézethez csatlakozott s így ment át e tan az ő két nemzedéken át használt könyvéből a köztudatba. Éppen ezért égető szükség volt arra, hogy a bulgár történetnek oly összefoglaló feldolgozása lásson napvilágot, amely az előkerült teljes anyag kritikai felhasználásával az újabb kutatások ered-

ményeinek megfelelőleg rajzolja meg a bulgár nép történetét s egyszersmind úgy a bulgár, mint az európai köztudatba belevigye azt a ma már kétségtelen történeti igazságot, hogy a bulgár nép uralkodó rétege török eredetű volt.

Erre a feladatra senki sem lehetett hivatottabb, mint Zlatarski, a szófiai egyetem tanára, aki immár több mint három évtizede foglalkozik a középkori bulgár történettel s ide vonatkozó részletkutatásairól egész sereg tanulmányt tett közzé.¹ Fenti nagy munkája, melyet a bulgár tudományos akadémia adott ki s amelynek még 1918-ban megjelent rövid német kivonata (*Geschichte der Bulgaren, I. Teil. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679—1396)*, Leipzig 1918), az 1018-ig, Bulgária bizánci uralom alá jutásáig terjedő kor történetét tárgyalja két kötetben.

Zlatarski nagy munkája közelről érdekli a magyar történet kutatóit is — hiszen a magyar őstörténet számtalan ponton érintkezik a bulgár történet kezdeteivel — s így szükségesnek tartjuk, hogy a következőkben röviden összefoglaljuk a szerző idevonatkozó főbb eredményeit, annál is inkább, mert noha az első kötet tíz évvel ezelőtt jelent meg, eddigelé a magyar szakirodalomban alig esett róla szó.

A bulgár őstörténet kardinális pontja a bulgárok és húnok viszonyának kérdése. Zlatarski abból indul ki, hogy azok között a törzsek között, amelyeket a bizánciak húnoknak neveznek, vannak olyanok, melyek később bulgár néven szerepelnek. Szerinte a bulgár törzsek nem az Attila uralma alatt álló nyugati hún birodalomból váltak ki, amint egyes kutatók állítják, hanem a Dontól keletre tanyázó keleti húnok közé tartoztak. Maga a bulgár név gyűjtő fogalom — éppen úgy, mint a hún is — s több törzs szövetségét jelenti, melyek közül a VI. századi Prokopios megőrizte az utigurok és kutrigurok nevét. Az utóbbiak az V. század végén a Maiotistól nyugatra s a krími félszigeten tanyáznak, míg az utigurok, miután az előbbiekkel együtt elűzték a keleti gótokat, visszatérnek Keletre, a Don mögé. A kutrigurok a VI. század közepén kiterjesztik uralmukat s Bizáncot támadják, az uti-

¹ L. a 30 éves tanári és tudományos működése alkalmából megjelent emlékkönyvet: *Сборникъ въ честь на Василь К. златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейность, приготвенъ отъ неговитъ ученици и почитатели*, Sofia, 1925.

gurok azonban régi lakóhelyükön maradnak s a bizánciak szövetségeseiként szerepelnek a kutrigurok ellen. Az avarok megjelelése nagy változást hoz: megsemmisíti a kutrigurok uralmát s azokat a Duna felé sodorja, az utigurok pedig csakhamar a Nyugat felé terjeszkedő törkök uralma alá jutnak. Új korszak kezdődik a bulgár törzsek életében Kuvrat (= Kurt) fellépésével. Az utigurok helyett ez időben az onogur (unnogundur) bulgár törzs tűnik fel, mely fellázad a türk uralom ellen. Minden jel szerint nagy szerepe volt e változásban Bizáncnak is. Erre vall Johannes nikiui püspök ethiop nyelven ránk maradt krónikájának egy kétségkívül görög forrásból merített részlete, melyet a bulgár történet szempontjából először Zlatarski értékesített (v. ö. *Нови извѣстия за най-древния период на българската история, Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина* 11 (1894) 145—154.). Ebből a forrásból tudjuk, hogy Kuvrat a bizánci császári udvarban nevelkedett, ahol keresztény vallásra tért. Herakleios császárhoz benső barátság fűzte s halála után is éreztette háláját hátramardottjaival szemben. Mindezek alapján Zlatarski joggal következteti, hogy Kuvrat bizánci befolyás alatt állt s bizánci támogatás útján sikerült neki a bulgár törzseket uralma alatt egyesíteni. A bizánci források «régi és nagy Bulgáriá»-ja alatt a Kuvrat-féle birodalom értendő, amely azonban nem sokáig állt fenn, mert a kazárok nyomása következtében Kuvrat fia, Isperich kénytelen volt Nyugat felé húzódní. Így következik be a bulgárok honfoglalása, a dunai bulgár birodalom megalapítása, ahol aztán a török bulgárság leigazza az ott tanyázó szláv törzseket. A két különböző fajú réteg azonban — mint sok adat bizonyítja — sokáig erősebb keveredés nélkül él egymás mellett, — a VIII. századi bulgár fejedelmek nevei és még a IX. századi feliratokban előforduló előkelők nevei is csaknem kivétel nélkül török eredetűek — míg végre aztán a szláv elem nyelvileg győz s ezzel a bulgárság a szláv művelődés közösségébe lép.

Nem folytathatjuk Zlatarski eredményeinek felsorolását, noha a későbbi korok tárgyalásának folyamán is több olyan megállapításával találkozunk, amelyek a magyar történet szempontjából figyelmet érdemelnek. Csak példaként említjük meg, hogy már Zlatarski rámutatott a Prokič felfedezte Skylitzes-pótlások alapján (*Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. græc. LXXIV. München 1906.*) arra, hogy Gavril-Radomir cár (1014—1015) első felesége magyar királylány

volt (v. ö. a fent idézett német kiadást 83. l.). Amint ismeretes, Fehér Géza a magyar hercegnőt Géza fejedelem leányának tartja s e családi kapcsolatra építi fel a veszprémvölgyi apácakolostor alapítására vonatkozó feltevését (I. Századok, LXI. (1927) 1. s köv. lk és Zlatarski-Emlékkönyv 485. s köv. lk). Zlatarski ezzel szemben kronológiai okokból inkább Szent István leányára gondol (II. k. 709—710. és 863. lk), noha a magyar források nem tudnak róla (I. erről még Deér J. megjegyzéseit, Századok LXI. (1927) 333. sk. lk). A kérdés végleges tisztázása még a jövőre vár.

Zlatarski munkája a bizánci, szláv, latin és keleti források, továbbá az ide vonatkozó szláv és nyugati szakirodalom teljes ismeretén és kritikai felhasználásán épült fel. A szerzőnek számtalan kérdésben magának kellett forráskritikai vagy vizsgáldásokat végeznie s ezek egy részét az egyes kötetek végén külön excursusok alakjában közli (így pl. az ó-bulgár időszámításról, genealogiai problémákról, Krum fejedelem hadi gépeiről, törvényeiről, egyes bulgár feliratokról, egyes kevésbé ismert kútfőkről, stb.). Minden kötet végén közli a források és szakirodalom teljes jegyzékét, ami különösen a kevésbé hozzáférhető szláv irodalom ismerete szempontjából történészek és filológusok számára egyáltalán nélkülözhetetlen. Általában Zlatarski erőssége az anyag páratlan teljességű összehordásában s egyes részletproblémák kritikai tisztázásában rejlik. Műve magasabb értelemben vett *synthesis*, világtörténeti perspektivákat nem nyújt, de ez a bulgár történeti kutatás mai állása mellett talán még időelőtti kívánság lenne, mert ezt minden esetben meg kell előznie a források feltárásának, kritikai megrostálásának s az egyes részletkérdések tisztázásának. Zlatarski művének maradandó érdeme, hogy ezt a munkát elvégezte s a tudomány mai színvonalán álló történetet adott nemzeté kezébe. S ha a jövőben a bulgár nép lelkében gyökeret fog verni török eredetének tudata, úgy ebben nagy része lesz Zlatarski művének, amely méltó betetőzése egy élet tudományos munkájának. Őszintén kívánjuk a szerzőnek, hogy a hátralevő kötet is minél előbb napvilágot láthasson.

Befejezésül nem hallgathatom el azt a fent kifejtettek után szinte magától értetődő óhajt, hogy Zlatarski műve — esetleg rövidített alakjában — magyar fordításban is megjelenjék, mert a bulgár eredeti történettudásaink közül — a magyar nagyközönségről nem is szólva — csak kevesek számára hozzáférhető.

MORAVCSIK GYULA.

A. Heisenberg: Das Wesen der byzantinischen Kultur und ihre Bedeutung für die Gegenwart. (Egyetemes Philologiai Közlöny LIII. (1929) 1—13.) — **Ungarn und Byzanz.** (A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai, IV. 3.) Debrecen, 1928. 19. l.

Az európai bizantinológia vezéralakjának e tanulmányai azt a két előadást tartalmazzák, melyeket a szerző a magyar tudományos körök meghívására 1928 április 24-én a Budapesti Philológiai Társaságban és április 25-én a debreceni Tisza István Tudományos Társaságban, mint e társaságok tiszteleti tagja tartott. Az illusztris szerző, kinek 60 éves jubileumát ez évben fogja ünnepelni a tudomány, első előadásában a bizánci kultúra lényegével foglalkozott, oly témával, melynek a mai szellemtörténeti törekvések sodrában különös aktualitása van s amelyet Heisenberg professzor különféle vonatkozásaiban már több ízben tárgyalt.¹ A hangulatos bevezetésben rámutat arra, hogy milyen tévesen ítélte meg a régebbi felfogás Bizánc kultúráját, midőn abban Kelet megmerevedett barbarizmusát látta megtestesülve. A bizánci művelődés, ez a minden konzervativizmusa ellenére is élő, fejlődő organizmus, három világosan felismerhető forrásból táplálkozik, t. i. a hellenizmusból és a római civilizációból, melyek mellett a Kelet csak mint harmadik elem szerepel. Ez utóbbi hatása azonban csak részben éri közvetlenül Bizáncot; a keleti elemek jórésze a hellenisztikus-római műveltség közvetítésével érezteti hatását, mely már maga is orientális befolyás alatt állt. A szerző ezután sorra veszi a bizánci művelődés egyes ágait az állami berendezéstől és egyháztól kezdve az irodalomig és művészetig s tömör, világos, mindvégig lebilincselő előadásban mutatja be, hogy az említett három elem milyen úton és mily mértékben érvényesül s hogy azok együttes hatása hogyan adja meg a bizánci kultúrának a maga sajátos színezetét.

A másik tanulmány Magyarország és Bizánc viszonyával foglalkozik. A szerző végigvezet a bizánci tanulmányok kialakulásának és fejlődésének folyamatán a XVI. századtól napjainkig s

¹ L. Die Grundlagen der byzantinischen Kultur, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum 23 (1909) 169—208. és das Problem der Renaissance in Byzanz, Historische Zeitschrift 133 (1926) 392—412.

kiemeli azt a nagy fellendülést, mely e téren a legújabb időben főleg Görögországban, Bulgáriában, Romániában és Jugoszláviában észlelhető, ahol az új, speciális tanszékek egész sora létesült. E történeti keretbe állítja be a hazai bizántinológiai tanulmányok történetét s ezzel kapcsolatban végigkíséri a magyar-bizánci érintkezések történetét az első hipotétikus nyomoktól kezdve Bizánc bukásáig. Kiemelvén a magyar bizántinológusok munkásságát, olyan szempontra hívja fel a figyelmet, melynek jogosultságát teljes mértékben el kell ismernünk s amelynek újból való hangoztatása éppen azért becses, mert az európai bizántinológia legtekintélyesebb képviselőjétől halljuk, aki — noha szoros kapcsolatok fűzik a magyar tudományos világhoz — mégis bizonyos távlatból nézi a hazai bizántinológia sorsát. Heisenberg professzor azt hangsúlyozza, hogy a magyar bizántinológiának a jövőben is oly irányban kell fejlődnie, ahogy azt Pecz Vilmos megalapozta: vagyis ha természetszerűleg elsősorban nemzeti feladatok megoldásának szenteli is erejét, nem szorítkozhatik kizárólag a magyar történeti források vizsgálatára, mert éppen a sajátos magyar problémák sikeres megoldása csak a bizánci művelődés egyetemese ismerete alapján történhetik. E megállapítások annyit jelentenek, hogy a bizántinológia nem lehet függvénye sem a klasszika-filológiának, sem a történettudományoknak, hanem a tőle el nem választható újjörög filológiával szoros szövetségben önálló művelésre van hivatva.

Az illusztris szerzőnek e két értékes tanulmányáért, melyek képesen oly teljesen beleélte magát a magyar tudományos szempontokba, a hazai bizántinológia köszönettel tartozik.

MORAVCSIK GYULA.

F. Dvornik: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. (Travaux publiés par l'Institut d'Études slaves. IV.) Paris, II. Champion, 1926. 8^r V + 360.

A bizánci keresztény misszió összefoglaló feldolgozása még hiányzik. Pedig Bizánc világtörténeti hivatásának egyik legjelentősebb ténye az volt, hogy elterjesztette az új hitet azok között a népek között, melyekkel történeti élete folyamán érintkezésbe került s amelyek érdekkörébe estek. A Kr. utáni első három század tevékenységét mellőzve, melynek összefoglaló feldolgozását Harnacknak köszönhetjük, elég arra gondolni, hogy Bizánc neveltjei vallási téren az

örmények, akik még a IV. század elején megtérnek Világosító Sz. Gergely tevékenysége következtében s később II. Theodosios alatt, miután Mesrob és Sagak megalkotja az örmény írást, még erősebben Bizánc hatása alá kerülnek.

A bizánci keresztény misszió első fénykora Justinianos uralkodására esik, aki kétségkívül politikai szempontoktól vezettetve, nagy súlyt helyezett arra, hogy a barbárokat a kereszttség által szövetségeseiül megnyerje. A bizánci források egész sereg tudósítást őriztek meg arról, hogy a VI. században az ethiopok, a lázok, az alánok, az abazgok és más kaukázusi népek megtérítésén kívül sikerrel működött a bizánci misszió a hún-bolgár-török népek között is. Távoli vidékek «hún» fejedelmei is felkeresik a bizánci császári udvart, hogy a keresztstéggel együtt a keresztapai ajándékokat is átvegyék a császártól, aki cserébe szövetségüket kéri barbár rokonaik ellen. Herakleios folytatja ezt a térítő politikát s az ő idejében veszi fel a keresztstéget ifjúkori barátja Kuvrat (= Kurt), a későbbi bulgár fejedelem.

De a legnagyobb és egyszersmind maradandó hatást Bizánc a szláv népek megtérítése által érte el a IX. és X. században. Ennek a missziós tevékenységnek IX. századi fejezetével foglalkozik Dvornik e munkája, melynek középpontjában a két szláv apostol, Konstantinos és Methodios térítő útjai állanak, melyek Bizánctól indulnak ki, de Rómában végződnek. Ezek köré fonódik a szláv népek régebbi története, a görögországi szláv invázió, a beözönlő szlávok megtérítése, a horvátok és szerbek letelepülése, Photios és a pápaság küzdelme, a korai bizánci renaissance, a bulgárok megtérése, Boris-Michael fejedelem ingadozó magatartása a bizánci és római befolyással szemben, a pannóniai kereszténység kialakulása és végül a szláv apostolok tanítványainak tevékenysége Bulgáriában. Miközben a szerző az egykorú források tudósításait analízálva sokszor éles tekintettel rávilágít az események hátterében álló hatalmi tényezők nyílt vagy titkos törekvéseire s az ezek következtében előálló konfliktusokra, igazolást nyer alaptétele, hogy az ifjú szláv törzsek sorsát, amelyek e korban lépnek be az európai művelődés közösségébe, voltaképpen a két vallási centrum: Konstantinápoly és Róma küzdelme határozza meg s hogy viszont maga e küzdelem részben éppen a szlávok miatt élesedett ki. Mindez pedig kiinduló pontja annak a válaszfalnak, mely a bizánci művelődés alapjain álló népeket a nyugati latin kultúrájú népektől élesen elkülöníti. Ezért hangsú-

lyozza Dvornik oly nagyon azt, hogy a szláv népek fejlődésének története a bizánci művelődés alapos ismerete nélkül meg nem érthető s ezért foglalkozik művében az általa tárgyalt kor eseményeivel kapcsolatban oly behatóan a bizánci birodalommal.

A bizánci viszonyok ismerete Konstantinos és Methodios működésének sok részletét világosabbá teszi, noha — amint ismeretes — a bizánci történeti források mélységesen hallgatnak a két testvér missziós útjáról. Többek között sikerült Dvorniknak — nézetünk szerint teljesen meggyőzően — dokumentálnia (174. sk. lk.), hogy a szláv apostolok, noha Photios baráti körébe tartoztak, mégis távol álltak a bizánci pátriarka párthíveitől s az egyházi küzdelemben már csak azért sem vehettek részt, mert 863-ban, amikor elindultak Moraviába, a Photios-féle schismaticus törekvések még csak csírájukban voltak meg s a bekövetkezendő eseményeket sem Bizáncban, sem Rómában nem sejtette senki. Csak így érthető az a fogadtatás, melyben 868 decemberében Rómába érkezésükkor részesültek, ahol dacára a Photios-féle eseményeknek, semmi gyanu sem érte őket. Kevésbé tartjuk elfogadhatónak Dvornik ama indokolását, mellyel Methodios 881. évi konstantinápolyi utazását igyekszik magyarázni (271. sk. lk.). Bár nincs okunk kétségbevonni a Methodios-életrajz idevonatkozó tudósítását — melyet különben Dvornik általában minden részletében feltétlen hitelűnek tart —, a szerző ama végeredményével, hogy Methodiosnak nem volt oka rá, hogy Basileios császár meghívását visszautasítsa, mégsem elégedhetünk meg. E meghívás mögött valami határozott terv rejtőzött, — talán a bizánci udvar támogatásának megnyerése — de persze e ponton éppen a bizánci történeti források hallgatása miatt csak feltevésekre vagyunk utalva. Ez utóbbi tényt egyébként Dvornik azzal magyarázza, hogy a szláv apostolok korából a Georgios Monachos-féle krónika kivételével, amely azonban csak 842-ig terjed, egyáltalában nem maradt ránk bizánci történeti forrás. Ez azonban semmiképpen sem kielégítő magyarázat, mert a X. századi krónikák (Georgios Monachos folytatása, Symeon-féle krónika, Theophanes folytatása stb.) III. Michael és I. Basileios korának tárgyalásánál ma ismeretlen, régibb forrásokat használtak fel s ezekből aligha hagyták volna ki a thessalonikei szerzetes missziós útjának említését, ha azok azt érintették volna.

Dvornik monográfiája, mely e tárgyra vonatkozó bizánci, latin és szláv forrásoknak és az idevonatkozó szakirodalomnak úgy-

szólván hiánytalan jegyzékét adja, alapvető munka a szláv-bizánci érintkezések történetére a X. századig. A magyar történetést pedig két szempontból közelebbről is érdekelheti. Egyrészt sok oldalról megvilágítja Pannóniának a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző történetét, másrészt pedig a bizánci misszió történetébe állítván be témáját, a görög egyház magyarországi térítési kísérleteihez is megadja a megfelelő történeti keretet.

MORAVCSIK GYULA.

A. A. Vasiljev: Готы в Крыму. (Известия Российской Академии Историн Материальной Культуры I (1921) 247—326.; V (1927) 179—282.)

Krim félszigete a középkor folyamán a Kr. u. IV. századtól kezdve földrajzi helyzeténél fogva fontos közvetítő szerepet játszik a bizánciak és a különféle keleteurópai népek érintkezéseinek történetében, mert noha a népvándorlás hullámai oda is behatolnak, a fontosabb stratégiai pontok bizonyos megszakításokkal bizánci uralom alatt állnak. Az újonnan feltűnő barbár népek a krími görög városokban ismerkednek meg először a bizánci kultúrával, a keresztény misszió egyik ága innen indul ki, a bizánciak a krími városok útján nyerik első értesüléseiket a birodalmat fenyegető barbárokról s az ellenük való védekezés sokszor a bizánci birodalom ez északi végváraiból indul ki. Húnok, bulgárok, kazárok, besenyők, kunok és tatárok egymást váltogatva vagy egymás mellett századokon át tanyáznak Krim környékén a Maiotis vidékén s ide vezetnek a magyarságra vonatkozó legrégibb frott nyomok is. Mindez magyar szempontból is fontossá teszi a Krim történetére vonatkozó kutatásokat, melyeket eddig elsősorban orosz tudósok végeztek. Különös érdeklődésünkre tarthat számot az ismert nevű orosz bizantinológus legújabb tanulmánya, mely — noha elsősorban a krími gótok történetének van szentelve — Krim általános történetét is szem előtt tartja s a régebbi kutatók, Tomaszek, Braun, Bobrinskij, Loewe és Kulakovskij ide vonatkozó tanulmányai után is becses új eredményekkel gazdagítja ismereteinket. Minthogy Vasiljev műve oroszul és nehezen hozzáférhető helyen látott napvilágot, szükségesnek tartjuk, hogy eredményeit részletesebben ismer-tessük.

Az eddig megjelent két közlemény az 1204-ig terjedő kor történetét tárgyalja, melyet a szerző három korszakra oszt. Az első «A korai kereszténység és népvándorlás kora» (III—V. sz.).

A gótok — mint ismeretes — a III. század közepén a Balti tenger vidékéről lehúzódnak a Fekete-tenger partjaira s behatolnak Krim (Chersonesus Taurica) területére is. Az első rájuk vonatkozó tudósításokat ó-keresztény feliratok őrizték meg. Az első datálható emlék 304-ből való. A IV. század vége felé, mindenestre 362 után a krími gótok kezébe kerül Bosporos városa és a régi ú. n. bosporosi királyság területe. A IV. század végén megjelennek a húnok, akik — ha a félszigetet nem is veszik birtokukba — mindenestre azon keresztül vonulnak Nyugat felé. Ezzel kapcsolatban a szerző részletesen foglalkozik a húnok megjelenésére vonatkozó bizánci tudósításokkal s megállapítja, hogy Sozomenos és Zosimos értesüléseiket Eunapios elveszett művéből merítették, továbbá, hogy a Sozomenosnál megőrzött mondai változatok közül a *βοῦς οἰστροπλήξ* mondája nem más, mint az antik Io-monda hajtása. Ezek és egyéb e tárgyra vonatkozó megállapításai minden részletben megegyeznek a referens kutatásainak eredményeivel, melyeket még 1914-ben tett közzé magyar nyelvű értekezésében (A csodaszarvas mondája a bizánci írónál, Egyetemes Philológiai Közlöny 38. (1914) 280. sk., 333. sk. lk), amely azonban Vasiljev előtt ismeretlen maradt. A húnok betörése utáni időkből kevés értesülésünk van a krími gótokról. Az azonban kétségtelen, hogy már az V. század legelején püspökségük van. Még Iohannes Chrysostomos küldi nekik Unilas püspököt. Attila halála után a hún törzsek közül az utigurok visszatérnek Keletre, régi tartózkodási helyükre s útjuk Krímen át vezetvén, találkoznak az ú. n. tetraxita gótokkal. Ez utóbbiak egy része elhagyja a félsziget területét s az utigurokkal együtt az Azóvi-tenger keleti partján telepedik le. Az említett tetraxita-gótok neve a fenti tudósításokkal együtt csak Prokopiosnál fordul elő, de eredetét mindeztideig nem sikerült tisztázni. Vasiljev arra hivatkozván, hogy Krim területén volt egy Trapezus nevű város és hogy Prokopios több kéziratában a *Τετραζίται* helyett *Τραπεζίται* olvasható, azt bizonyítja, hogy ez utóbbi az eredeti alak. A krími gótok területét Prokopios Dory-nak nevezi s e név mint városnév Dorys, Doros stb. alakban más forrásokból is ismeretes. A szerző ezt a későbbi Mankup-pal azonosítja s magát a Dory nevet kelta eredetűnek tartja. Egy 488-ból való felirat arról tudósít, hogy Zenon császár a város erődítési munkálataira nagyobb összeget utalt ki, aminek okát a szerző a hún népek betörései ellen való védekezésben keresi.

A második korszak «A bizánci, kazár és orosz befolyás kora» (VI—X. sz.). Az V. sz. végén hún törzsek szállják meg a félsziget síkságát, a Bosporos és Cherson közti területet. Bosporos város lakói bizánci segítséget kérnek s Justinianos el is foglalja a várost (527/28). A bizánci uralomról e korból feliratos emlékek is tanuskodnak. A Justinianos uralkodása vége felé megjelenő avarok — úgy látszik — nem hatoltak be Krim területére, legalább is a források nem tudnak róla. A 70-es években tűnnek fel Krim vidékén a kazárok (keleti türkök), akik 576-ban elfoglalják Bosporos városát, amint erről Menandros tudósít. De uralmuk nem tarthatott soká, mert egy felirat tanúsága szerint 590-ben a város már ismét a bizánciak kezében van. A VIII. sz. elején a félsziget nagy része kazár uralom alatt áll, amint ez a II. Justinianos-korabeli lázadás történetével kapcsolatban ismeretes, amelyben tudvalevőleg Bosporos város kazár helytartója is nagy szerepet játszott (források Theophanes és Nikephoros). Egyébként a bizánciak és kazárok a VIII. sz. folyamán barátságos viszonyban vannak s az utóbbiak nagy szolgálatokat tesznek Bizáncnak azáltal, hogy az arabokat a Kaukázus felől lekötve tartják. A VIII. századi források közül részletesen foglalkozik a szerző Johannes gót püspök († 792/3) életével és azzal a püspökségi jegyzékkel, melyet C. de Boor adott ki s amelynek Krimre vonatkozó részét — minthogy az a magyar őstörténet szempontjából is figyelmet érdemel — a referens is közzétette (Muagerisz király, Magyar Nyelv 23(1927) 258. skk. lk). Vasiljev beható elemzés alá veszi ez utóbbit, amely a krimi gót metropolis alá tartozó püspökségek között több török eredetű nevet említ. Elismeri, hogy ezek bizánci missziós püspökségekre vonatkoznak; szerinte *ὁ Χοτζήρων* = kazárok, *ὁ Ἀστῆλ* = Atil 'Volga', *ὁ Χουάλλης* a Kaspi-tenger orosz elnevezésére 'Хвалыцкое' emlékeztet, *ὁ Ὀνογορούρων* = onogurok, *ὁ Πετέγ* = a Terek folyó?, *ὁ Οὐννων* = fekete bulgárok vagy magyarok? *ὁ Τυμάταρχα* = Tamnatarcha. Ami a jegyzék datálását illeti, Vasiljev jóval későbbinek (X—XI. sz.?) tartja, mint első kiadója, de érvelése itt távolról sem meggyőző. Nézetünk szerint a régi datálásnak, mely szerint a jegyzéket a VIII. sz. elején állították össze, de egyes részei talán még régebbiek, semmi sem mond ellent s újabban Dvornik (Les Slaves, Byzance et Rome 143. skk. lk) is elfogadja azt. A szerző szerint már a IX. század elején feltűnnek Krim vidékén az oroszok. Sarkel 833. évi felépítése a chersoni bizánci thema visszaállításával

függ össze s az nem a besenyők vagy magyarok, hanem az oroszok elleni védekezés céljaira szolgál. Ezt a nézetét többek között azzal indokolja, hogy a magyarok ebben az időben mint a kazárok szövetségesei, velük barátságos viszonyban élnek, sőt Krim egy részét is birtokolják (ezt a Kyrillos-életrajzból következteti), úgy hogy ellenük nem kell védekezni. A IX. század végén jelennek meg Krim vidékén a besenyők, akik a X. sz. elején behatolnak a félszigetre s így ott besenyő uralom váltja fel a kazárokét. A «gót toparchá»-nak nevezett ismeretlen feljegyzéseinek beható vizsgálata alapján Vasiljev arra az eredményre jut, hogy 962-ben kezdődik a kievi orosz protektorátus a krími gótok felett s 971-ig tart, amikor is a Svjatoslavval kötött szerződés értelmében a krími gótok visszakerülnek a bizánciak uralma alá. Vladimir fejedelem 988. évi chersoni hadjárata eredménytelenül végződik s 1016-ban Bizánc visszaállítja uralmát a félszigeten, melyet aztán csaknem a XII. sz. végéig megtart.

A harmadik korszak «A kun befolyás és Bizánctól való elszakadás kora» (XI—XII. sz.). A XI. század közepétől kezdve a kunok uralják a félsziget nagy részét, amint ez több forrásból kétségtelenül megállapítható. A krími gótok feletti uralom azonban továbbra is a bizánciak kezében marad, legalább is azt következteti a szerző Manuel császár egy 1166-ban kelt edictumából, amelyben a császár egyebeken kívül a *Γοτθικός* jelzőt is viseli. 1192 és 1198 közt azonban végleg megszakad az összeköttetés a krími gótok és a bizánci birodalom közt. Nem sokkal 1204 után a krími gótokat már a trapezunti császárság fennhatósága alatt találjuk.

Vasiljev egyes megállapításaival szemben itt-ott kifogást lehet emelni s noha a bizánci elbeszélő forrásokon és feliratos emlékeken kívül az arab forrásokat is tekintetbe veszi, helyenként pótolnivaló is akad (így pl. Nikolaos Mystikos egyik levele, Migne : PG. 111. c. 68—80. és a Georgios Monachos-féle folytatás, ed. Bonn. p. 879., 882. fontos tudósításokat tartalmaz a krími bizánci uralomról Bölcs Leo alatt), egészében azonban el kell ismernünk, hogy munkája — melyből mi inkább csak a Krim általános történetére vonatkozó részleteket emeltük ki — nélkülözhetetlen tanulmány Bizánc és a krími gótok politikai és kulturális kapcsolatainak történetére vonatkozólag.

MORAVCSIK GYULA.

F. I. Uspenskij: История византийской империи. I. S.-Peterburg. Brockhaus — Efron (év nélkül 1913). 4r XIV. + 872. 7 térképpel, 12 műmelléklettel és 87 képpel. — II. I. Leningrad, szerző kiadása, 1927. 4r VIII. + 520. 18 képpel. (A II. 1. kötet ára 7 Rubel.)

A bizántinológiai tanulmányok Oroszországban sokkal nagyobb multra tekintenek vissza, mint bárhol másutt Európában. Hiszen az oroszokat nemcsak külső történeti kapcsolatok egész sora fűzi Bizánchoz, nemcsak történetük legrégebbi forrásait köszönik a bizánci historiográfiának, hanem a bizánci művelődés számukra olyan ősforrás, mint amilyen a nyugateurópai kultúra számára a görög-római volt. Oroszország, amelyet azóta, mióta a IX—X. században Bizánc szellemi befolyása alá került, egészen a legújabb korig semmi más mélyebb kulturális hatás nem ért, amelyhez sem a renaissance, sem a reformáció, sem más szellemi mozgalmak termékenyítő ereje nem hatolt el, joggal tisztelhetette mintegy saját nemzeti multjaként Bizánc szellemét. Ez magyarázza meg, hogy Oroszországban a bizántinológiai tanulmányok sokkal előbb indultak meg, mint Nyugaton s hogy ott sokkal hamarabb érték el az önállóságnak ama fokát, melyet számukra Nyugaton csak Krumbacher Károly nagy szervező ereje tudott kivívni. Ugyanabban az évben, mikor a müncheni tudós megindítja a bizántinológiai kutatások folyóiratát, 1892-ben, orosz nyelven megjelenik F. I. Uspenskij bizánci művelődéstörténete (Очерки по истории византийской образованности). Természetesen Krumbacher fellépése az orosz bizántinológiára is érezte hatását — a rendszerezőbb munka ott is azóta indult meg, — de a fent kifejtett történeti okokból kifolyólag az orosz bizántinológia — ha vezető szerepre nagy elszigeteltsége miatt nem is volt hivatva — sok téren megelőzte a nyugati tudományt, mely az oroszok munkásságával s azok eredményeivel csak nagyon későn ismerkedett meg, pedig nélkülük eredményes bizántinológiai tanulmányok végzése szinte elképzelhetetlen. Ezt a tényt Krumbacher is felismerte s müncheni szemináriumában annak idején éppen azért maga tanította az orosz nyelvet.

Az orosz bizántinológiában korábban kezdődik a rendszerezés, az összefoglalás kora. Míg Nyugaton Krumbacher iskolája nyomán a kutatók legfeljebb egyes korok monográfikus összefog-

lálásáig jutottak, addig az oroszoknál már arra nézve történetek kísérletek, hogy Bizánc történetének szintétikus, összefoglaló képét megrajzolják. E törekvések első nagyszabású terméke az ismert orosz bizantinológus J. J. Kulakovskij műve volt, aki már 1910-ben megindította nagy bizánci történetét, de a világháború zivatarai közepette bekövetkezett halála miatt műve csonkán maradt s a megjelent három kötet (*История Византии I—III*. Kiev, 1910—1915) csak a 717-ig terjedő korszakot öleli fel. A világháború alatt sem szakadt meg e téren a munka. S. P. Šestakov munkájából ugyan szintén csak az első kötet látott napvilágot (*Лекции по истории Византии*, I. Kazan, 1915₂), de A. A. Vasiljevnek sikerült négy monografiában feldolgozni Bizánc egész történetét. (*Лекции по истории Византии*, Petrograd, 1917. — *Византия и крестоносцы*, u. o. 1923. — *Латинское владычество на Востоке*, u. o. 1923. — *Падение Византии*, u. o. 1925.) Az idevonatkozó orosz szakirodalom termékei közül meg kell még említenünk a V. N. Beneševič szerkesztésében megjelent kézikönyvet (*Очерки по истории Византии*, I—IV. S.-Peterburg 1912—14), melynek első három kötete ugyan csak Krumbacher, Gelzer és Bury műveinek orosz fordítását tartalmazza, de a IV. (pót-) kötet Krumbacher bibliográfiáját 1914-ig egészíti ki, s minthogy a gazdag orosz bizantinológiai irodalmat is felöleli, nélkülözhetetlen.

Hasonló célok vezették fenti munkájában az orosz bizantinológia egyik megalapítóját, Uspenskijt, a Konstantinápolyi Orosz Archaeológiai Intézet volt igazgatóját, kinek neve az ó-bulgár feliratok kiadása által (1905) közismertté vált. Uspenskij, aki a bizantinológia és keleteurópai történet területén csaknem félszázadon át végzett alapvető és sokirányú kutatásokat, élete főművének — mint maga mondja — a bizánci történet összefoglaló feldolgozását tekintette. Sajnos, őt is utólérte Kulakovskij végzete, műve befejezését nem érthette meg. Miután a II. kötet első fele kikerült a sajtó alól, 1928 őszén 88 éves korában elhunyt. Művének I. kötete még a világháború előtt jelent meg, de a II. kötet kiadása elé a világháború eseményei s főleg az oroszországi viszonyok szinte leküzdhetetlen akadályokat gördítettek. Könyve viszontagságos sorsáról maga a szerző tájékoztat előszavában. A forradalmi idők alatt a második kötet részben már kinyomtatott, részben pedig korrektúra alatt lévő ívei a Brockhaus-Efron cég raktáraiból kerültek ki a piacra pakolópapirosnak s mire ez a szerzőnek tudomására jutott, az első rész 18 félfé, a második

rész pedig már teljesen elkallódott. A kiadó-cég ilyen körülmények között nem folytathatta a munkát, de a szerző nem mondott le róla. Amint a viszonyok lehetővé tették, saját költségén, nagy áldozatok árán újra nyomatta az elveszett íveket s így vált lehetővé, hogy a II. kötet első fele tizennégy évvel később szintén napvilágot látott. Mindezen események nyomait a könyv is magán viseli: felváltva látjuk benne a régi, szépen kiállított sárga és az újabb fehér íveket.

A szerző művét — midőn annak írásához hozzáfogott — a művelt orosz közönség használatára szánta. Oly könyvet akart honfitársai kezébe adni, amely szakszerű tudományos összefoglalást nyújt arról a területről, melynek ismeretét a művelt orosz számára a nemzeti történet után a legfontosabbnak tartja. Ez a cél teszi érthetővé a mű szellemét. A szerző, aki irodalmi munkásságát «Az első szláv monarchiák Észak-Nyugaton» című művével kezdte meg (1872) s később is főként a szláv-bizánci érintkezések kutatásának szentelte magát, Bizánc történetét első sorban a szláv népekkel való kapcsolatok szempontjából vizsgálja s minden alkalmat megragad, hogy a szláv népek történetének a bizáncival érintkező fejezeteit és epizódjait kidomborítsa. Külön fejezetekben tárgyalja a szlávok megjelenését a bizánci birodalom területén, a szlávok feltűnését a Duna mentén, a görögországi szláv inváziót, a Fallmerayer-elméletet, a horvátok és szerbek vándorlásának kérdését, a bulgárok honfoglalását, Konstantinos és Methodios misszióját s a bulgárok megtérését. Ezeken kívül számtalan helyen foglalkozik különösen az oroszok feltűnésére vonatkozó tudósításokkal. A szláv szempontok erőszakos érvényesítése sokszor túlzásokra vagy egyenesen oly állításokra ragadja, melyek a történeti tényekkel ellentétben állanak. Így pl. Uspenszki ama többször kifejtett teóriája, mely szerint a VIII. századtól kezdve a bizánci törvényhozás a letelepített szlávok jogszokásainak hatását tünteti fel s hogy Bizáncban szláv eredetű «közös birtok» volt érvényben. — noha e tételeket az újabb kutatások megcáfolták — e nagy művében is helyet foglal (I. 14 s köv. lk, II. 60 s köv. lk). Egy másik ilyen jellemző példa az, midőn Theophanes krónikájának egy kifejezését, ahol *Σχλαυνίαι*-ról olvasunk (ed. C. de Boor, 486₁₂) Pannóniára vonatkoztatja. Az illető helyen Nikephoros császár 808. évi telepítési kísérletéről van szó s a szerző feltételezi, hogy e célra az avar uralom bukása után Pannónia különösen alkalmas volt. Nem tekintve azt, hogy

Pannóniának hasonló elnevezése a bizánci nyelvhasználatban példátlanul állna, — a magyar honfoglalást megelőző időkben csak «Skytha-föld», «Hunok földje» vagy «Avarok országa» nevek fordulnak elő — Uspenskij feltevését kizárja az a tény is, hogy a 810 táján író Theophanesnak az avar uralom végleges bukásáról még nem volt tudomása és az általa Avar-földnek ismert területet semmiképpen sem nevezhette «Sklavinia»-nak.

A fent vázolt célnak megfelelőleg, a szerző az anyag feldolgozásában és az előadásban is a művelt orosz közönség igényeit tartja szem előtt. Mindenütt az eredeti forrásokból merít, de a tudományos apparátust a minimumra redukálja s a szövegalkatti jegyzetekben csak a legfontosabb források és szakirodalom említésére szorítkozik. Hellyel-közzel azonban az egykorú forrásokból fordításban hosszabb szemelvényeket ad, hogy olvasói az eredeti forrásokkal is megismerkedjenek. Ezek megválasztása általában szerencsés, noha néhány hosszabb teológiai szöveg mellőzése nem vált volna a mű kárára. Különös súlyt helyez a szerző a már említett szláv vonatkozásokon kívül a bizánci művelődés keleti és nyugati kapcsolatainak kidomborítására. Az egyes korszakok világtörténeti háttérének megrajzolása közben a mű egyes fejezetei itt-ott egész kis koreképpé kerekednek ki. Uspenskij felfogása sok kérdésben teljesen eredeti és önálló. Így pl. a képrombolás korának kulturális viszonyait nem rajzolja oly sötét színekkel, mint általában szokás. Meggyőzően bizonyítja, hogy a bizánci történeti források tendenciózus beállítása nem felel meg a tényleges viszonyoknak s hogy e kor művelődési viszonyairól csak azért oly vázlatos a ráánkmaradt kép, mert az irodalmi emlékek az elkeseredett küzdelmek közepette elpusztultak. Azt az állítását azonban, hogy a konstantinápolyi akadémiának III. Leon által történt bezárása és elpusztítása nem felel meg a történeti valóságnak s hogy ez a képrombolás-ellenes legendák körébe utalandó (II. 63., 355), nem fogadhatjuk el, mert az újabb kutatások kétségek nélkül megállapították, hogy az iskola bezárása történeti tény. Ezt az iskolát azonban nem tekinthetjük a képrombolás korának kizárólagos művelődési centrumaként, ilyenek voltak a monostorok is, amelyek szellemi légköréből kerültek ki a kor nagy alakjai, mint pl. egy Theodoros Studites és a ráánkmaradt hagiográfiai irodalom ismert vagy ismeretlen szerzői. Figyelemreméltók a szerzők fejtegetései a szláv apostolok krimi útjára vonatkozólag is (II. 391. s köv. lk), noha azt az állítását, hogy a legenda cha-

gan-ja nem a kazár fejedelem, hanem egy szláv vezér volt (396. l.), ismét azok közé a kellőleg meg nem alapozott hipotézisek közé kell sorolnunk, melyek felállításában a szerzőt a szláv szempontoknak gyakran a történeti igazság rovására való erőszakos érvényesítése vezette. Sajnos, a szerző nem mindenütt hangsúlyozza eléggé, hogy mi az, ami általánosan elfogadott igazság és mi az ő saját egyéni nézete. A szakavatott szem rögtön el tudja különíteni egymástól a kettőt, — a műnek egyik értéke, számára éppen abban áll, hogy Uspenskij elszórtan megjelent, félszázados kutatásainak eredményeit e műben egyesítve kapja meg — de a művelt orosz közönséget ez az eljárás itt-ott tévedésbe ejtheti, mert a szerző vitatható egyéni nézeteit kész igazsággként kapja.

Oly monumentális műtől, mint amilyen Uspenskij története, nyilván azt várja az olvasó, hogy a bizánci kultúra egészének lényegére, értékére, virágzására és hanyatlására vonatkozólag határozott feleletet kapjon. Sajnos ezt a megjelent kötetek, melyek mindössze a makedondinasztia trónraléptéig (867) terjednek, még nem adják meg nekünk. Annyi azonban már az eddigiekből is kitűnik, hogy a szerző inkább van hivatva egyes korszékek, mint az egész fejlődés élesvonalú megrajzolására s értékek meghatározására. Amii devonatkozó elszórt fejtegetéseit illeti, annyi máris világosnak látszik, hogy Uspenskij Bizánc világtörténeti szerepét teljesen a szláv népek szempontjából szemléli. Míg egyrészt elismeri azokat a nagy szolgálatokat, melyeket Bizánc a szláv népeknek tett, midőn azokat megtérítette s nevelésüket kezébe vette, másrészt a bizánci nevelés káros hatásáról sem feledkezik meg, midőn rámutat arra a körülményre, hogy amikor a szláv népek Bizánc kulturális légkörébe kerültek, a bizánci uralkodó osztályok már a hanyatlás útján voltak. Szerinte Bizánc káros hatását elsősorban a délszláv népek érezték meg, akik «korán megízlelték a bizánci kultúra tiltott gyümölcsét» (I. 395). Meglepő a szerzőnek ama felfogása, melynek műve egy helyén (II. 365) Bizánc bukásával kapcsolatban ad kifejezést. Míg Nyugaton tradicionális az a nézet, hogy Bizánc elestének egyik oka abban a merev elzárkozottságban keresendő, melyet Bizánc a lenézett nyugati «barbárokkal» szemben tanusított, addig Uspenskij helyrehozhatatlan mulasztást lát abban, hogy Bizánc az akkor erősödő szláv népek barátságát és támogatását nem igyekezett megszerezni, mert — szerinte — ezekben lelhetne volna fel a megmentő szövetségeseket.

El kell ismernünk, hogy Uspenskij műve — ha bizonyos elfogult egyoldalú nézőpont nem is vitatható el tőle — Bizánc történetének eddig a legrészletesebb és legmonumentálisabb feldolgozása, s mint ilyen, nemcsak a művelt orosz közönség, hanem a bizantinológusok és történészek figyelmére is érdemes. Tudomásunk szerint az elhunyt orosz tudós hagyatékában a mű hátralevő kötetének kézírata teljesen kidolgozva, nyomdakész állapotban maradt fenn s így remélhetjük, hogy rövidesen nyomtatásban is megjelenik.

MORAVCSIK GYULA.

Dr. Bálint Nagy István: Kolerajárványok Csanád vármegyében. Átnézte és az előszót írta dr. Magyar-Kossa Gyula. (Adatok Csanád vármegye közegészségügyének történetéhez. I.) 118. lap. Kiadja Csanád-Arad-Torontál vármegye közönsége. Makó, 1928.

Az orvostörténelem művelésére való rátermettségében bontakozik ki hovatovább teljes komolysággal szemeink előtt a makói közkórház főorvosa: dr. Bálint Nagy István. Eddigelő megjelent dolgozatai után most egy gondosan, lelkiismeretesen, a történelmi módszer kellékeivel megírt monográfiája fekszik előttünk, mely, mint a bevezetésből értesülünk, csupán egyik fejezetét alkotja most készülő, «Csanád vármegye közegészségügyének múltja» című, már csak kiegészítésre és sajtó alá rendezésére váró munkájának. De lássuk a monográfia tartalmát!

Az első, az egész országra kiterjedő 1831-iki kolerajárvány Csanád vármegyét sem kímélte meg. A vármegye a helytartótanács rendeletére járvány elleni intézkedéseket léptet életbe, egészségügyi bizottságot állít fel, határozást von a vármegye határai mentén, a főbb utakon vesztegzárat állít fel, Makón, Battonyán, Tornyán és Nagylakon kolera-kórházakat állít fel és a legkisebb községek szélén is barakkokat emel a megbetegedettek elkülönítésére. A rendelkezések a helyi viszonyokhoz képest módosíthatnak és az egészségügyi személyzetnek megküldetnek. A helytartótanács által kiküldött négy járványorvost azokba a kerületekbe osztották be, ahol még nincs orvos; az utakat elzárják, vásárok, csődülések, búcsújárások megtiltatnak. Dacára ennek, július 27-én Hoffmann Károly, a vármegye főorvosa, az első gyanús megbetegedést jelenti be, melyet azután a királyi biztos konziliáriusa mint kolerát állapít meg. A járvány augusz-

tus 3-tól 25-ig tartott. Ezen 56 nap alatt 3237 beteg közül meghalt 2384; 853 meggyógyult; vagyis a vármegyében a halálozás 75 %-ra rúg, az egész ország 54 %-ával szemben. Ennek a magas halálozási számnak oka a népesség műveletlenségében, a tömeglakásokban, az orvosok és gyógyszerek iránt táplált ellenszenvben és a Csanád megye keleti részének mocsaras, náddal benőtt, egészségtelen területeiben rejlett. Azok a kórtünetek, amelyeket az egész országban észleltek, itt is megisméltódtak. Az urakat, orvosokat és a zsidókat okozták a betegség elterjedéseért és azon a nézetten voltak, hogy a népet elmérgezték, minthogy már nagyon el volt szaporodva. Sokan nem hittek a kolera járványvoltában; egyes bujtogatók szerint csak azért találták ki, hogy a szorongatott lengyeleknek ne kelljen segítőcsapatokat verbuválni. A lakosság mindenféle babonás gyógyítóeljáráshoz nyúl. Leginkább alkalmazott szer Morvay János lelkésznek a gyógyeljárása, azután Leó és Bernstein galíciai orvosok szere, a bismuth, a vérbocsátás és pióca. Az orvosok törték a fejüket a betegség szimptomáin, de nem ismerték fel őket, csupán akkor, amikor már temérdek embert ejtett áldozatul.

A járvány idején a vármegye 16,000 négyszögölnyi területet tett ki, s a 70,000 lelket számláló lakosság mellett csak egy okleveles orvos volt, a kezelésben kirurgusok és bábák segítkeztek.

Egyes községekben, amelyekben orvos egyáltalában nem fordult meg, a halálozási esetek száma aránylag kisebb volt, amiből az következik, hogy a galíciai orvosok bismuthja, érvágásai és piócái a betegek sorsára nézve nem egészen közömbösek voltak. Egyes orvosok a helytartótanács javaslatára alkalmazott felmelegítő eljárás értékét túlbecsülték, mások ismét a lehűtő módszert; gyógyeljárásaikkal, amelyek minden tapasztalati állapot nélkülöltek, eléggé meggyötörték a lakosságot. Nem csoda tehát, ha az emberek óvakodtak az orvosoktól és Istenhez menekültek. több eredményt várva a nyakon hordott, klórt is tartalmazó fűszeres növényekkel megtöltött zsákocskától, mint az orvosoktól.

A vármegye területén lázadások is fordultak elő, ezek azonban nem fajultak oly véresekké, mint a felsőmagyarországiak. főleg Zemplén, Sáros, Gömör, továbbá Zala vármegyék területein. Etnográfikus szempontból érdekes, hogy Csanád vármegyében azoknak a ruháit, cipőit és fehérneműit, akik a vesztégzarat kiállották, kereszttel jelölték meg. Ezeknek azután a kordonon

belül szabad közlekedésük volt. A szeszt a nép koleraelleni prophylactikus szernek tekintette.

A későbbi kolerajárványok folyamán Csanád vármegyében meghalt : 1832 szeptember 2—16-ig 500, 1836 június 20-tól szept. 30-ig 853 ember. Az 1848—49-iki koleráról a szabadságharc miatt nem maradtak fenn pontos adatok, úgyszintén a Bach-korszak 1855—1856. éveiről sem. 1873-ban 4780 egyén betegedett meg és ezek közül meghalt 2134.

Az elmondottakból kitetszik, hogy Bálint Nagy István mily sok oldalról fogta meg a témáját s a legnagyobb bizalommal és várakozással nézünk nagy munkájának megjelenése elé, melynek a jelen monográfia egy részletét fogja képezni.

Bálint Nagy István dr.-t szerencsés embernek kell mondanunk. Szerencsés, mert kegyes sorsa tehetséggel, kitartással és rátermettséggel ruházta fel s így tőle hazai orvostörténelmünk még sok szép és jó alkotást várhat. Szerencsés, mert oly vármegyében működhetik és kutathat, melynek példaadó az érdeklődése és áldozatkészsége Bálint Nagy István kutatásainak értékesítése és elősegítése iránt. És szerencsés, mert Makó közvetlen közelében fekszik Szeged városának, melynek egyetemén úgy e. i. rektori székében, miként orvosi karában talán kivétel nélkül oly férfiak foglalnak helyet, kik teljességgel át vannak hatva az orvostörténelem fontosságától s ily tárgyú előadások szükségességétől. Bálint Nagy István dr. pedig már eddigelé is — még nagy munkájának küszöbön álló megjelenése előtt is — teljes mértékben alkalmasnak bizonyult rá, hogy a szegedi Alma Mater őt orvostörténelmi előadások megtartásának licenciájával kitüntesse. Q. D. B. V.

GYÓRY TIBOR.

Gaston Martin : La franc-maçonnerie française et la préparation de la révolution. Paris [1927], Les presses universitaires. 8°, 294 l.

A szabadkőművességnak a francia forradalomhoz való viszonyát a legrégibb idők óta két szélsőséges beállítás képviselte az irodalomban. Az egyik a legszorosabb szálakkal fűzte oda ezen intézményt a forradalomhoz, a másik minden viszonyt tagadott közöttük. A kérdés eldöntetlensége volt az oka, hogy a forradalmi történetírás klasszikusai nem igen foglalkoztak vele ; így Taine-nél a *szabadkőműves* szó talán elő sem fordul.

Annak, hogy a két vélemény közül az első kapta a kisebbségi szavazatokat, abban látjuk okát, hogy az azt vallók merész képzelőerővel sokszor olyan elméleteket alkottak, amelyeket semmi más nem igazol, mint a fantázia birodalmában uralkodó teljes vélemény szabadság. Mert azóta, hogy *Barruel* abbé 1797-ben ki-mondotta a szentenciát, hogy a forradalom a szabadkőművesek bűne volt, újra és újra megjelent az irodalomban egy szabadkőművesi összeesküvés teóriája, mely misztikus és döbbenetes eseteket tudott arról, mint csinálta meg a nagy drámát céltudatosan a szabadkőművesség. A komoly történetírás sokáig, sokszor nem találta magához méltónak, hogy ilyenek cáfolásával foglalkozzék. A teória azonban — a maga mese-tartozékaival együtt — túlélte a forradalom történetírásában végbement három periódust. Hogy csak egy példával szemléltessünk: 1923-ban jelent meg *Pouget de Saint-André* munkája, melyben olvashatjuk a régi históriát, hogy a szabadkőművesek már 1785-ben elhatározták XVI. Lajos halálát, és ami még tanulságosabb, hogy a szerző ezt a megállapítását Cagliostro jóslatára alapozza!

Úgy hisszük, hogy *Gaston Martint* elsősorban *ilyen* történeti megállapítások készítették könyve megírására. A szabadkőművesi intézmény iránt ugyan talán kelleténél több szeretettel eltelve, de mélyenjáró hűvárlatok s a fölszínre hozott adatok alapos megelemzése segítségével szűri le a szabadkőművesi összeesküvés megdöntését tartalmazó bírálatát. Könyvének ez a cáfolat az egyik eredménye. Cáfoló eljárása a szabadkőművesi intézmény analizálásából áll.

Meggyőzően mutatja ki, mily kevésbé hasonlított a XVIII. századi francia szabadkőművesség egy felforgatásra, forradalomra törő társasághoz. A polgárság elitje — nagykereskedők, ügyvédek, írók, tudósok — népesítették be a páholyokat, melyekben a nemesség, sőt a klérus is szép számmal volt képviselve, majd, ahogy a «kőművesi» eszme a páholyokból kiáradt s egyre mélyebben itatta át a társadalmat, divatból beléptek a monarchia magas funkcionáriusai, a királyi hadsereg főtisztjei, sőt sokszor az arisztokrácia legelőkelőbbjei is, mind olyanok, akiknek szükségleteitől a legtávolabb állhatott a felfordulás. A számos példa közül, melyek a társaság antidemagógikus jellegére világítanak rá, csak a legfrappánsabbakat említsük; az egyik leánypáholy nagymestere, Lamballe hercegné, Marie Antoinette királyné főbizalmasa volt, míg az ezred-páholyok tagjai közt ott találjuk

Lafayette-t és Dumouriezt, két egymástól eltérő típusát a szabadkőműves tisztnak, de akik mindkettejének a forradalom történetéből jól ismeretes királymentő és ellenforradalmi akciója.

A szervezet a szó etimológiai jelentésében meg éppen arisztokratikusnak volt mondható. A páholyokba a társadalom legjobbjait válogatták össze, azon elvre támaszkodva, melyet *de Maistre* szeretett hangoztatni: *omne promiscuum sordescit*. Így azután demokráciáról legfeljebb csak a páholyok keretén belül lehetett beszélni, vagyis a szabadkőművesi demokrácia a kiválasztottak demokráciája volt.

Politikai elvük csak általános: törekvés egy jobb emberiség felé. Kívántak jobb kormányzatot, de tisztelték a királyt. A leghevesebb reformátoraik sem voltak demokraták a szó jelenlegi értelmében. Az embereket tehetség szerint osztályozták. Elméletileg megengedték, hogy valamennyien eljussanak a legfőbb hivatalokig, de a gyakorlatban megkövetelték, hogy csak a legméltingebbek számára tartassanak azok fenn. Politikai ideájuk egyrésztől az, hogy az «emberek szabadoknak és jogegyenlőknek születnek». Ha másrésztől a királyság kormányzását mégis bizonyos osztályokhoz tartozóknak akarták fenntartani s abból száműzni a népet, az nem elveikkel való szembehelyezkedés, tisztán csak szükségességi rendszabály: a nép nem érett a szerepre, következőképp nem érdek, hogy azt betöltse. Manapság szofizmaként tűnik ez fel; azonban annál a kornál tartunk, ahol egy Holbach báró megírhatta, hogy a választójog csak igazi polgároké lehet, *akiket a hazához köt földbirtokuk*.

Mindezek a megállapítások nem mint süppedékes talajra épített hipotézisek jelennek meg Martin könyvében, de beható tanulmányok oly eredményeiként, amelyek szinte konkrétummá kovácsolják azt, amit ő történetírói becsületességéből csak «valószínű feltevés»-nek nevez: hogy a francia szabadkőművesek akarták a kormányrendszer *átalakítását*, de nem annak *megsemmisítését*. Evolúciót a revolúció helyett. S amikor mégis a revolúciót érték el, akkor hamarosan maguk az események igazolták őket a forradalmi összeesküvés vádjával szemben. Mert azon mértékben, amint fejlődött a forradalom, közeledett, illetve erősödött az ő válságuk. Már a törvényhozó gyűlés alatt gyanús volt a Grand Orient; a convent pedig mindenféle rendszabályokkal zaklatta, azon, esetleg nem egészen légből kapott gyanú alapján, hogy a titkos társulatok ellenforradalmi tűzhelyek. Az 1793. év februárjában

ben a megtámadott nagymester szánalmasan tagadta meg rendjét; 1793 május 13-án az intézmény haldoklott, míg végre a köztársaság második évében a páholyok jórészét bezárták s a található iratokat lefoglalták.

A szabadkőművesi komplott teóriájának megdöntésével párhuzamosan is, de külön fejezetekben is oldja meg a szerző másik, emennél sokkalta nehezebb feladatát. Ez a szabadkőművesség és a forradalom tényleges viszonyának tisztázásában áll. E téren azonban egyre nehezebb konkrét megállapításokat tenni s az író, aki a szabadkőművesi hatást vagy éppen propagandát kutatja, gyakran kénytelen csupán a lehetőségek birodalmában kalandozni. Ennek a főoka, hogy a páholyok, nem lévén politikai testületek, csakis indirekt propagandát fejthettek ki. Így például nem lehet beszélni szabadkőműves-sajtóról, legfeljebb szabadkőművesek által sugallt sajtóról. A szerző ítéletei tehát igen sokszor alig egyebek valószínűségi számításoknál, melyeket néha, a soraiból kiáradó meggyőződés dacára, csak gyengén támasztanak alá az olvasót is meggyőző adatok.

Hogy munkájának előbb ismertetett eredményeivel még a nem szakemberek előtt se kerüljön látszólagos ellentmondásba, talán jól tette volna, ha fejtegetéseinek némi általános történeti háttérrel ad, röviden alkalmazva azt a módszert, mely a francia forradalmat két különálló részre bontva, a *látható, érzékelhető* forradalomtól elkülönítve tárgyalja az eszmei forradalmat.

E módszer nézőpontjából tekintve, a forradalom nem egyéb, mint a XVIII. századi filozófia betetőzése, a végső fellángolása egy, a század közepe óta tartó parázslási folyamatnak. Állítsuk szembe a XVII. század lelki kiegyensúlyozottságát, a tradícióhoz való ragaszkodását, az újítástól való ösztönös irtózását s a XVIII. század türelmetlen újítási vágyait, minden régit rothadtnak, kikopottnak bélyegző s minden újat nagy felületesen bölcsességnek elkönyvelő szellemét: akkor *Pierre Gaxotte*-tal fogunk egyet-érteni, aki a XVIII. század drámáját nem 1789-ben, nem a forradalom *journée*-iben vagy a háborúban leli föl, de 1750 körül, amikor azt a konzerválás szellemét legyűrte a rombolásé. Ilyenformán valósággal két forradalmat kapunk; egy 1750 körül kezdődő szellemi kiterjedést, de amely természeténél fogva nem nevezhető többé evolúciónak s amely tetőpontját éri el 1789-ben; és egy *journé*ekből, *rémuralomból*, háborúból állót, amely 1789-ben kezdődik el.

Ha Martin ezt a szétválasztási eljárást követi, úgy véljük, szemléletőbben oldhatta volna meg feladatát. Mert munkája másik feladata nem áll egyébben, mint ebbe az intellektuális forradalomba beléilleszteni a szabadkőművességet. Kimutatni, hogy a szabadkőművesség, amely kiválóan intellektuális és a legnagyobb mértékben haladó jellegű intézmény, tehát semmiesetre sem választható el a vele egyidejű szellemi haladástól, mily mértékben és milyen eszközökkel vette ki abban a maga részét.

Két főterületen szemlélteti a szerző ezt a munkásságot. Egyfelől azt látjuk, hogy a szabadkőművesség a maga megszervezettségével a legfőbb propaganda eszköze volt a filozófiai eszmék terjesztésének. Ha nem is *megteremtette* a reform-tanokat, de *átadta* azokat a gyakorlat számára. Tagjai által mindenféle miliót érintett s azokat, esetleg akaratan kívül is, az új eszmék felé hajtotta. Lassacskán a két fogalom — filozófia és szabadkőművesség — egyet jelentett: sokan a filozófusok közül maguk is szabadkőművesek s a szabadság, egyenlőség, testvériség éppúgy a filozófusok, mint a szabadkőművesek jelszava. A jelszavakba zárt eszmék főleg 1785 óta hatották át teljesen a társadalmat, mikor a páholyok kitarultak, egyre több kisembert is befogadva, majd amikor klubok, szalónok, társaságok, olvasó-körök alakultak *szabadkőművesi hatás alatt* s gyakran látogatva szabadkőművesek által. Igen érdekesen mutatja ki az egyik híres társulatnak, a *Société des Trentes*-nak szabadkőművesi eredetét.

A másik területén a szabadkőművesi propaganda már érinti az eseményeket. Az États Généraux megalkotása s részben munkásságának irányítása ez a terrén. E két kérdés különösen nagy utánjárással és szinte drámai elevénységgel megírva fejlik ki az olvasó előtt. Az elsőre számadatot, tehát pozitívumot kapunk: a harmadik rend képviselőinek mintegy a kétharmada volt szabadkőműves. Amíg azonban ez a gyűlés megalkotásában kifejtett szabadkőművesi hatást végérvényesen tisztázza, addig a gyűlés munkásságára gyakorolt további befolyás nyomozása már gyakran vezet lehetőségek, valószínűségek útvesztőjébe.

Kimerítően foglalkozik Martin minden oly mozzanattal, ahol csak a legtávolabbról is sejteni lehet a szabadkőművesi hatást, vagy ahol azt határozottan tagadni kell. És, ami különösen komollyá teszi munkáját, nem restelli a *non liquet* bevallásait sem. Mint pozitívum, egy adata lesz még nagyon tanulságos. Úgy szokták mondani, hogy a nemzet oly nagy része egyesült a régi

rend megdöntésére, hogy azt csak a nyers erő, a hadsereg akadályozhatta volna meg. Ezzel szemben érdekes tudni, hogy 1789-ben a francia hadseregben 1032 tiszt, 215 altiszt, 11 katona és 127 régi tiszt volt szabadkőműves. Ezek szabadkőművesi mivolta, ha nem is döntően, mégis befolyásolhatta itt-ott a hadsereg magatartását.

Úgy hisszük, minden lehetőség megvan ahhoz, hogy Martin munkája, komoly alaposságánál fogva, megtegye olvasóira azt a hatást, amelyet szerzője tőle várt. Ezzel az újkori történet egyik legbonyolultabb problémájára derülne világosság, egy definíció formájában, melyet *Sagnac*, a forradalom történetének tanára alkotott Martin művének rezüméjeképpen: «A szabadkőművesség a maga szüntelen propagandájával előkészítette a szellemeket a reformokra, melyek a kiváltságosok csökönysége s az udvarnak a kiváltságosokkal való szövetkezése nélkül békésen terjedhettek volna.»

NEUMANN JENŐ.

Mitis, Oskar Freiherr von : Das Leben des Kronprinzen Rudolf. Mit Briefen und Schriften aus dessen Nachlass. Mit zehn Bildtafeln und zwei Faksimiles. Leipzig, 1928 8r. 467. l.

Sosnosky, Theodor von : Franz Ferdinand der Erzherzog-Thronfolger. Ein Lebensbild. München und Berlin, 1929 8r. XIV+255. l.

Ferenc József két tragikus végű utódjelöltjének alakja körül már életükben megindult a találgatások áradata. Magas állásuk, sok tekintetben rejtélyes lényök és jövő terveik kiismerhetetlen bizonytalansága szüntelenül izgatta a tömegek kíváncsiságát s foglalkoztatta fantáziáját. De az emberi érdeklődés mellett korán szóhoz jutott a politikai számítás is. A hatalom tényleges és reménybeli urai feszült várakozással tekintettek a jövő elé s minduntalan újabb meg újabb horoszkóp felállításával igyekeztek megnyugtanni magukat a követett út helyességét illetőleg. Így a két trónörökös tudtán és akaratán kívül az általános érdeklődés középpontjába került. Tragikus hamarsággal bekövetkezett elmulásuk külső körülményei — Rudolf esetében a kettős öngyilkosság külvárosi romantikája és az igazság eltussolására irányuló makacs igyekezet, Ferenc Ferdinándéban pedig az orgyilkos merényletből kisarjadt nagy világégés — csak emelték személyök varázsát s fokozták igazi lényök megismerésének vágyát. Úgyanezt

eredményezte a háború szomorú kimenetele is. Mert az összeomlás távolabbi előzményeinek nyomozása során önkéntelenül fel kellett vetődnie az izgató kérdésnek: vajjon Rudolf, illetve Ferenc Ferdinánd egyénisége és Ferenc Józsefétől sok tekintetben eltérő uralkodói programja képes lett volna-e feltartóztatni a megindult események lavináját s el tudta volna-e háritani a monarchia halálos végzetét? A kérdés fölvetése ma már természetesen csak teoretikus értékű, de egészen fölöslegesnek mégsem mondható; mert a felelet keresése közelebb visz bennünket az események mélyebb okainak és összefüggéseinek megismeréséhez s az elkövetett hibák és mulasztások forrásainak felderítésével a teljesebb és valószínűbb igazság megismerésére segít.

De bár így a két trónörökös alakja köré már életökben gazdag irodalom szövődött, a velők foglalkozó munkák érték tekintetében messze alatta maradtak számuknak. Különösen áll ez Rudolf trónörökös esetére, kinek érdekes egyénisége hasonlíthatatlanul nagyobb vonzóerőt gyakorolt az írókra, mint unokatestvéréé. De a nagy termékenységekben nem volt köszönet. Mert a napvilágot látott munkák túlnyomó része pamflétjellegű volt s inkább a ponyvatermékek, mint a komoly igényű tudományos irodalom alkotásai sorába tartozott. Íróik fantáziával és lelkesedéssel pótolták a megbízható adatok hiányát s e miatt műveik legtöbb esetben rémregénynek vagy kritikátlan panegirisznek sikerültek. Ferenc Ferdinánd esetében ugyanez volt a helyzet, de természetesen sokkal szerényebb keretek közt.

Az összeomlás után azonban ezen a téren is gyökeres változás állott be. A levéltárak féltve őrzött kincseinek hozzáférhetővé tétele egyszerre nagy mértékben megduzzasztotta az utolsó két emberöltő történetére vonatkozó adatok tömegét s lehetővé tette a korábbi hézagok kitöltését. Ez a körülmény fokozott mértékben a legújabb korra terelte a történetírók figyelmét. Még olyan kutatók is, akik egyébként egészen más területen búvárkodtak, kísértésbe jöttek, hogy legalább átmenetileg a legújabb történet problémái kutatásának szenteljék munkaerejüket. A szokatlanul nagy érdeklődés részben biografikus téren élte ki magát. A politikai és diplomáciai fejlemények szálainak fölfejtésével ugyanis párhuzamosan haladt az uralkodók, vezető államférfiak és hadvezérek külső életviszonyainak és belső lelki fejlődésének nyomonkísérése. Szinte egyik napról a másikra gazdag biografikus és memoárirodalom állott elő, mely egy-egy kiválóbb történeti sze-

replő személyén át próbál rávilágítani az illető fejlődési korszak rejtett motívumaira.

Ebben a keretben természetesen más színezetet és más hangsúlyt nyert az eddig túlságosan ponyvajellegű Rudolf — és Ferenc Ferdinánd — irodalom is. A költészet és politika mellett végre szóhoz jutott a komoly igényű történetírás is. A nagy lendülettel meginduló részletkutatások tisztázták a két tragikussorsú főherceg életének sok homályos vagy egészen ismeretlen mozzanatát s ezzel útját egyengették a nagyobb lélekzetű és komolyabb igényű összefoglaló munkáknak. Ilyen összefoglalásoknak készültek a címben írt művek is.

A két munka közül határozottan Mitisé az értékesebb. Nem rendszeres és kimerítő életrajz a szó igazi értelmében. Inkább jellemrajznak mondható s mint ilyen a külső életrajzi adatok részletezése helyett inkább a lélekrajzra, a benső fejlődés menetének lehető hű és tárgyilagos végigkísérésére helyezi a súlyt. De ebben a tekintetben igazán elsőrangú: olyan gondos és a mellett művészi analízist adja a szerencsétlennévű főherceg lelki hullámzásainak, hogy az olvasó a végén azzal az érzéssel teszi le kezéből, hogy az előzményekből logikusan más kifejtet nem is következhetett, mint ami tényleg következett.

Mitis műve megírásához alapos kutatást végzett. Külön érdemül kell említenünk, hogy a nagyterjedelmű nyomtatott irodalom keretében a magyar, szláv és román nyelvű munkákat is felhasználta. A nyomtatott anyag mellett természetesen bőven merített a bécsi állami levéltár gazdag okleveles és kéziratos anyagából is. Nevezetesen onnét ásta ki a trónörökös egykori nevelőjének, Latour altábornagynak terjedelmes irodalmi hagyatékát, mely sok és részben nagyon becses adalékot tartalmaz a királyi növendék gyermek- és ifjúkorából, úgyszintén a főherceg levelezésének odatemetett töredékét. De ha az ily módon napvilágra tárt új anyag segítségével sikerült is szerzőnknek új megvilágításba helyeznie hőse egyéniségét, azt maga is kénytelen beismerni, hogy műve még koránt sem jelenti a kutatás végleges lezárását. Mert még mindig igen tetemes a lappangó és földelésre váró anyag. Egy azonban bizonyos: Mitis egyszersmindenkorra biztos alapot vetett a további kutatás számára. A még ezután feltárandó anyag minden bizonnyal sok ponton elevenebbé és életteljesebbé teszi, de lényegében érintetlenül hagyja az általa oly finom történeti érzékkel megrajzolt képet.

Szerzőnk, mint már említettük, rendszeres és összefüggő életrajz helyett inkább jellemrajzot nyújt. Ennek megfelelően mondani-valóit nem időrendben adja elő, hanem témakörök szerint csoportosítja s ezeken belül a konkrét adatok nagy tömegével világítja meg a trónörökös állásfoglalását a vallás és a politika, a nacionalizmus és a diplomácia aktuális kérdéseivel szemben s ismerteti viszonyát a hadsereghez, a császárhoz, az udvarhoz és a főnemességhez, a német szövetséghez és a balkáni problémák komplexumához. Külön fejezetben és igen behatóan méltatja kiterjedt írói és zsurnalisztikai munkásságát, úgyszintén Magyarországhoz való viszonyát. De a könyv főértékét még sem ezek a magokban rendkívül érdekes és sok új megállapítást tartalmazó fejezetek teszik, hanem a befejező rész, mely a mayerlingi katasztrófa lélektani hátterét iparkodik megvilágítani. Szerzőnk finom kritikai érzéke és analízáló művészete itt érvényesül legszebben. Nyomról-nyomra haladva meggyőzően kimutatja, hogy Rudolf anyai részről súlyos terheltséggel lépett az életbe és hogy ez a boldogtalan örökség rendetlen életmódjával és kicsapongásaival súlyosbítva időnap előtt szétoldta idegzetét. Élesebb szemű megfigyelők már jóval öngyilkossága előtt tudták róla, hogy nem ura többé idegrendszerének és akaratának.

De Mitis nemcsak elbeszéli, hanem bőségesen dokumentálja is mondanivalóit. Könyvének második felében ugyanis értékes szemelvényeket közöl a szerencsétlen főherceg ifjúkori tanulmányaiból, leveleiből, jelentéseiből és emlékirataiból, melyeknek legtöbbje az általános politikai történelem szempontjából is figyelemreméltó részeket tartalmaz. Elég e tekintetben 1884. évi keleti útjáról szóló jelentését vagy 1886. évi nagy memorandumát említenünk, mint amelyek élesen revelálják előttünk a monarchia külpolitikai célkitűzéseiről és lehetőségeiről vallott felfogását. A tisztán életrajzi érdekűek közül gróf Hoyos József terjedelmes beszámolója az utolsó napok tragikus eseményeiről a legértékesebb. Már csak azért is érdemes volt ezt a nagyjelentőségű és higgadt előadásánál fogva feltétlenül bizalmat ébresztő jelentést közölni, mert a tragédia közvetlen előzményeinek világos és részletes elbeszéléseivel egyszersmindenkorra útját vágja a további legendaképződésnek.

Mitis történetírói multjához méltóan előkelő irodalmi formában beszéli el az eseményeket. Egyben azonban ő sem tudja megtagadni osztrák mivoltát: a magyar ügyekről éppen olyan tájé-

kozatlansággal és elfogultsággal ír, mint az osztrák írók legtöbbször. Nemzetiségi politikánkat képtelen megérteni s nemzeti törekvéseinkben nem tud többet látni, mint a monarchia fennállásának állandó veszélyeztetését. De szigorú történeti kritikájáért, finom lélektani elemzéséért és előkelő hangjáért megbocsáthatjuk neki, hogy dolgainkról nem éppen a szájunk íze szerint ír.

Már Sosnosky könyvéről sokkal kevesebb elismeréssel szólhatunk. Sem tartalmánál, sem előadásánál fogva nem üti meg Mitis művének magas mértékét. Első tekintetre meglátszik rajta, hogy nem céhbéli történétíró, hanem publicista munkája s nem a történeti igazság felderítése, hanem egy előre megfogalmazott politikai elgondolás igazolása a célja. Valójában nem történetét, hanem apológiáját adja Ferenc Ferdinándnak és benne a nagy-osztrák ideológiának. A szerző nem mint elbeszélő hőseivel, hanem mint politikai törekvései eszményképével áll szemben a boldogtalan végű főherceggel s ezért kötelességének érzi, hogy mindenben azonosítsa magát ködös politikai utópiájával, az autokrácia, a patriarchális abszolutizmus, a merev konzervativizmus és a radikális demokratizmus e csodálatos keverékével, melynek merészségénél csak bornirtsága volt nagyobb. Sosnosky csak a bámulat és hódolat hangján tud szólni erről az élettől idegen révedezésről s vérbéli nagyosztrák publicista létére nem áttolja úgy állítani oda, mint egyetlen lehetséges eszközt a Habsburg-monarchia megmentésére. Kiáltó ellenmondásainak és merőben légüres térben mozgó elgondolásainak meglátására sem szeme, sem elegendő erkölcsi bátorsága nincsen. Annál kíméletlenebb kritikusnak mutatja magát a magyar ügyek megítélésében. Mert ő ebben a tekintetben is rendületlen nagyosztrák és Ferenc Ferdinánd-rajongó: teljes mértékben osztja a főherceg fanatikus gyűlöletét a magyar állami és társadalmi berendezkedéssel szemben. Miként hőse, ő is meg van róla győződve, hogy a Habsburg-monarchiát csak az egységes magyar állam szétrombolásával, illetve kantonizálásával lehetett volna megmenteni.

A túlzott lojalitás mellett, mely éppen a legalapvetőbb kérdésekben egyenesen a kritika jogáról való önkéntes lemondásig megy, másik nagy fogyatkozása Sosnosky könyvének anyaggyűjtésének hiányossága és egyoldalúsága. Szerzője ebben a tekintetben sem méltó partnere Mitisnek: a felkutatható és értékesíthető forrásanyagnak nem járt utána elég alaposággal és megbízhatósággal. És itt nem annyira a levéltári kutatások hiányára gondo-

lunk — hiszen ilyenekről a témakör közelsége miatt komolyan úgy sem lehetett szó — mint inkább a nyomtatásban hozzáférhető anyag felületes és elnagyolt összegyűjtésére. Különösen feltűnőnek találjuk a magyar nyelvű irodalom teljes mellőzését. Szerzőnk e tekintetben annyira következetes, hogy még a trónörökös magyar bizalmasának és jóidőn át miniszterelnökjelöltjének Kristóffy Józsefnek nagyterjedelmű memoárjáról sem vesz tudomást, melyben pedig bőven talált volna szája ízének megfelelő adatot és beállítást. Természetesen annál kevésbbé veszi figyelembe a magyar álláspontot védelmező munkákat.

Sosnosky könyvét tehát semmiképpen sem ismerhetjük el objektív történeti munkának, mert alapjellegét nem az igazság megismerésének őszinte vágya, hanem annak a politikai koncepciónak utólagos igazolására való törekvés adja meg, mely a világháború közbejötté nélkül is megásta volna az ezeréves Magyarország sírját. Beállításában tendenciózus és határozottan magyar-ellenes mű, mely kiválóan alkalmas rá, hogy a tájékozatlan és jóhiszemű külföldi olvasó előtt még gyűlöletesebb színben tünesse fel az amúgy is agyonrágalmazott háborúelőtti magyar politikát. Ezért, bár egyes részeit okulással olvassuk s gazdag anyagközlését hálával fogadjuk, egészében elhibázott alkotásnak tartjuk s inkább az idejétmúlt nagyosztrák propaganda fegyvertárába, mint a szolid történetírás kincsesházába sorozzuk.

BALANYI GYÖRGY.

Fay Bradshaw Sidney: *The Origins of the World War.* 2 kötet. New-York, Macmillan Company 1929. XVII., 551. és XI., 577. l.

A háborús felelősség terjedelmes és még mindig egyre növekvő irodalmában Fay northamptoni professzornak, az amerikai történetírók egyik vezetőjének munkája mérföldkönek tekinthető. Nemcsak abból a szempontból, hogy pozíciójánál fogva egyrészt pártatlannak kellett lennie, másrészt pedig minden fontosabb adatot fel kellett használnia, miáltal az olvasó a kérdésnek nagyértékű szintézisét kapja meg, hanem azért is, mert Fay a maga szaktudása mellett az előkelő szaktudósnek egész tekintélyével vitte be a kérdés tanulmányát a komoly történettudományi feladatok közé. Megtették eddig is a történetírók közül számosan, hogy a kérdéshez hozzászóltak, csak Bourgeois, Brandenburg, Gooch professzorok neveit legyen szabad említenem; arra is volt eset, hogy mások,

mint Herre professzor, a kérdésnek történettudományi fontosságát hangsúlyozták; de az egész világban eseményszámba ment az, hogy az amerikai történészek egyik vezetője közel egy évtizedig tartó fáradságos munkát szentelt a kérdésnek, hogy abban pártatlan tudományos vizsgálat alapján nyilatkozzék. A nyilatkozás nem lévén politikai jellegű, hanem szigorúan megtartván a tudomány szabályait, sem innen, sem túl azon a barikádon, mely a háború folytán a nemzeteket egymástól elválasztotta, nem keltette azt a megnyugvást, melyre az ellentétes álláspontok szóvivői talán igényt támasztottak. Fay professzor nem követte tanártársát, Barnes Elner Harryt, aki ugyanabban a Smith Collegeban ad elő és aki németbarát megállapításairól ismeretes; de nem követte a franciákat sem, akik Bourgeois professzor vezetése alatt a felelősséget Németországra és szövetségeseikre tolják. Szerzőnek nem az a célja, hogy felmentsen vagy elítéljen, hanem az, hogy felderítse és megállapítsa, mint azt a történettudomány tenni szokta, mi a tény és mi volt annak a ténynek a következménye.

Abban, hogy csupán tényeket fogad el, még korántsem mondható kimerítettnek az általa elvégzett munka és annak látható eredménye, a két vaskos könyv, melyek kutatásainak eredményeit tartalmazzák. Nem pedig azért, mert ezen kérdés keretein belül, helyesebben azon kereteken belül, amelyekben a kérdés mozog és elhelyezkedett, ezer és ezer tény merült fel, amelyeket a tudomány és politika határain mindegyik fél a maga céljai és szempontjai szerint kombinál és variál. Olyan művészettel, amely a kezdő szakembert is megtéveszti, nem is szólván a laikusról, akinek csak a tömeg imponál, de nem veszi észre a meg nem cáfolható tényeknek ügyes csoportosítását és a belőlük vont súlyos, de nem helytálló következtetéseket. Fay professzor érdeme az anyag elrendezésében jelentős. Nem tér el sokban Gooch megállapításaitól, de azoknál rendszeresebb és az újabb forrásanyagot is felöleli. Munkáját két részre osztotta és a két kötetet akként választotta el, hogy az elsőben Szerajevóig megy, a másodikban Szerajevótól az angol-német háború kitöréséig. Nem lehet rossz néven venni tőle az aránytalanságot, mert már munkája címében is jelzi, hogy nem valamely korszak történelmét fogja tárgyalni, hanem csak annyiban és azért megy vissza évtizedekig a történelemben, hogy a feltüntetett kérdéshez alapot és az előzményekből megvilágítást keressen. Goochtól eltérőleg azonban nem 1878-ig megy vissza, hanem 1871-ig, tehát egyöntetűbb korszakot ölel fel és elveti

egyres angol politikai köröknek azt a felfogását, hogy a tárgyalást Bosznia-Hercegovina megszállásával és Ausztria-Magyarország indokolatlan előnyomulásával kell megkezdeni. Fay az angol liberálisok oroszbarát és osztrákellenes beállítástól függetleníti magát és azt mondja, hogy a francia-német kérdésnek 1871-diki elintézése olyan kihatással volt Európára, hogy bátran korhatárnak tekinthető, amelytől ennek következtében elindulni lehet. Nem ő az első, aki ezt vallja és elfogadja, hiszen a megelőző történetírói nemzedék csak 1871-ig művelte a történelmet.

Fay professzor műve tulajdonképpen három részből áll. Az első Bismarck kancellár diplomáciája 1871-től 1890-ig, melyet mindössze félszáz oldalon ismertet; a második rész az úgynevezett «új kurzus» története Bismarck herceg távozásától 1914 júniusig, amely hatodfélszáz oldalt ölel fel; a harmadik rész a szerajevói merénylet és következményei több mint félezer oldalon. E szembezőkő aránytalanság következtében alig lehetne az egész munkát egységesen ismertetni, mert az első rész csupán essaynek tekinthető, a második rész terjedelmesebb tanulmánynak, a harmadik rész pedig a vonatkozó források vizsgálatának és eredményeik összefoglalásának.

Az első rész (I. kötet. 50—96. l.) fontosabb megállapításai a következők: Az európai szövetségnek rendszere, amely 1871 után kialakult, régi európai minták után és nem Bismarck önkényes újításai alapján alakult meg, amint azt Németország ellenségei feltüntetni törekedtek. A második megállapítás az, hogy az 1879-diki német-osztrák-magyar szövetséget nem Andrássy Gyula gróf, hanem Bismarck kezdeményezte. A harmadik pedig, hogy a hármasszövetség létrehozását nem Andrássy és Bismarck, hanem Olaszország szorgalmazták, mely utóbbi 1881-ben Franciaországgal élesen szembekerült. A rövidesen napfényre kerülő francia okmányok, valamint a később feldolgozandó angol, orosz és olasz forrásanyag mindenesetre érdekes kiegészítéseket fognak hozni e kérdésekre vonatkozólag és sajnálhatjuk, hogy a bécsi állami levéltárban levő értékes anyag felkutatása és feltárása körül a monarchia felosztása következtében semmiféle rendszeres munka nem folyik és ilyennek megszervezése iránt semmi reményt táplálni nem lehet.

A második részben (I. kötet 105—546. l.) két fontos megállapítás van: az egyik az, hogy az 1898 óta felkínált angol szövetségtervében a brit kormány nem állott az ajánlattevő Chamberlain miniszter mögött, tehát arra nem igen lehetett építeni; a másik

pedig, hogy 1905-ben a harcias Delcassé francia külügyminiszter elmozdításának követelése sem Berlinből származott, hanem a tőle megszabadulni törekvő francia kormány vetette fel a gondolatot és ezzel maga hívta ki a német kormány eljárását, amely Rouvier francia miniszterelnöknek Delcassé elbocsátását lehetővé tette.

A boszniai válság tárgyalásához nekünk is volna néhány szavunk. Fay professzor ugyanis azt állítja, hogy a szerb mozgalom eredetileg a magyar földesurak elnyomásából keletkezett (economic oppression by feudal Magyar landlords. I. kötet 355—56. l.), ami nyilvánvalóan tévedésen alapul. Nem mintha a magyar földesurak nem bántak volna rosszul jobbágyaikkal, akik az ő kényőknek voltak kiszolgáltatva, de bár azt is mondhatnánk, hogy ezt a legendává nőtt magyar elnyomást még senki sem hasonlította össze azzal a bánásmóddal, melyben a nyugati államok jobbágysai és az amerikai tőke rabszolgái állottak, mégis inkább arra fektetjük a fősúlyt, hogy megállapítsuk, miszerint az elnyomás nem csupán szerbeket, hanem magyarokat is egyformán sújtott és hogyha voltak is jobbágy-mozgalmak, a szerbek soba sem keltek fel a magyarság ellen, ha csak a bécsi kormány nem szervezte és támogatta felkelésüket. Fay szerint ugyanezek a magyar földesurak zárták ki 1906-ban a szerb sertéseket és ezzel a «magyar földesúr» intézményesen elfoglalja helyét a háború előidézőinek első sorában, a vádlottak padján, mint aki a trianoni szerződésben lesújtó büntetést Magyarország ellen kihívta (I. kötet, 359. l.). Erre a vádra csupán az a válaszuk, hogy a napfényre került okmányok szerint a szerb vámháborút nem Magyarország idézte fel, hanem — a nyugati államok.

Fontos szerzőnek az a megállapítása, hogy a hármasszövetségben belül az 1879-diki kettős szövetség tagjai, tehát Németország és Ausztria-Magyarország semmiféle olyan egyezményt vagy megállapodást nem kötöttek, amely a védelmi szövetséget támadó szövetséggé alakította volna át. (I. kötet, 343—44. l.). Felfogása szerint tehát a háború az előzmények alapján sem volt elkerülhetlen, amint azt sokan állítják; a háború kitörése tisztán embereken múlt, akik háborús intézkedéseket tettek. Ezzel Fay professzor maga csigázza fel az érdeklődést munkájának második kötete iránt, melyben a háborús intézkedéseket akarja elmondani.

Fay professzor abban a feltevésben, hogy a háború magát az osztrák-szerb ellentét alkotta, második kötetének első három fejezetében (II. 166. l.) hosszan kitér ez ellentét kialakulására és a

szerajevói merényletre. Ferenc Ferdinánd személyéről adott jellemzésében talán nem vette figyelembe vagy nem ismerte kellően a vonatkozó okmányokat és a monarchia belső ellentéteit, mert Ausztria-Magyarországnak azzal igyekszik elégtételt szolgáltatni, hogy annak megmentőjében a trónörököszt látta és annak bukását az ő halálának tulajdonítja. Elveti azonban azt a feltevést, hogy a szerb kormány a merénylet előkészítéséről mit sem tudott és azt a Seton Watsontól terjesztett balhitet, hogy a merénylet okát a boszniai szerbek szabadságmozgalma képezi. A szerbek magok sem reflektáltak e nemes ajándékra és magok cáfolták meg azzal az önvallomással, hogy az a tényekkel homlokegyenest ellenkezik. A békeszerződés megalkotói a háborús felelősség megalkotásának idején azzal érveltek, hogy 1914 július 13-diki jelentésében a bécsi külügyminisztériumnak Szerajevóba küldött jogtanácsosa, Wiesner is elismerte Szerbia ártatlanságát, Fay professzor azonban döntőnek tartja Wiesner jelentésének második részét, melyet Vesznic párizsi szerb követ a békekonferencia illetékes bizottsága előtt azért titkolt el, mert az szerb állampolgároknak és tisztviselőknek a merénylet előkészítésében való tetteleges részvételéről beszél. (II. kötet, 237. l.)

Abban a kérdésben, vajjon Németország bátorította-e Ausztriát a háborúra, Fay professzor határozott nemmel válaszol, mert szerinte Ausztria Németország tudta nélkül szötte balkáni terveit és Németországtól nem jóváhagyást kért, csak támogatást. Ezzel a felelősség súlyát Ausztria-Magyarország kormányára hengeríti. Ez a beállítás Németországnak a kérdésben óriási előnyt biztosít, amit mi korántsem akarunk elvitatni tőle, de meg kell állapítanunk, hogyha valaki háborút akart és azt Németország sem akarta, úgy nem okvetlenül szükséges, hogy ennek Ausztria-Magyarországnak kellett lennie. Berchtold gróf és Conrad báró eljárása sohasem lesz mentes a kritikától s ha Tisza, mint magyar miniszterelnök távozás helyett a szerb háború megindításáért vállalta is a felelősséget, ami kétségtelen, úgy az okmányok alapján eljárás- és felfogásbeli különbséget kell megállapítanunk az előbbiek és az utóbbi álláspontja között. Fay professzor teljes mértékben honorálja Tisza István gróf fáradozásait, de azzal viszont a maga álláspontját is gyengíti. Ebből nyilvánvaló, hogy az osztrák és magyar körök 1914-diki eljárásának beható vizsgálata mennyire helyénvaló. Megengedjük azt, hogy a kérdés meglehetősen bonyolult, de viszont a vonatkozó források nagyrészt már megjelentek ;

csupán az szükséges, hogy az illető a monarchia belső viszonyait is kellően ismerje. Már pedig Fay professzor ezzel szemellátólag egyáltalában nem rendelkezik.

A monarchia elmerülése a háború kihívásában Fay professzort felmenti attól, hogy Oroszországot állítsa homloktérbe, bár kénytelen elismerni, hogy Szaszonownak a felelősségben oroszlánr része van. Hozzákapcsolja Poincaré személyével Franciaországot is és ezzel a francia-orosz szövetség a monarchiával egy színvonalra kerül. Mesteri késsel boncolja szét e súlyos felelősség részleteit. Anglia felelősségét abban állapítja meg, hogy sem Németországot nem világosította fel az iránt, hogy esetleges háborúba vonul, sem Franciaországot nem fenyegette meg azzal, hogy esetleg semleges marad.

Így végső mérlegelésben Anglia és Németország súlyos hibákkal, de nem a háború bűnös felidézőiként kerülnek ki a vizsgálatból; a többiek felelőssége általános és megközelítő. Szerinte a háborút Ferenc Ferdinánd meggyilkolása robbantotta ki és — a felelősség egyoldalú megállapításával a párizsi békekonferencia állandósította.

Elismerés illeti meg a szerzőt — és ez elismerést a világ minden részéről meg is találta — fáradságos munkájáért és pártatlan ítéletéért. Azok a tévedések, melyek ez ítéletet befolyásolják, csak árnyalatbeliek. Az okmányok feltárása tovább folyván, Fay professzornak módja lesz azokat eltüntetni és munkáját kellő kiegészítésekkel a kérdés enciklopédiájává avatni.

HORVÁTH JENŐ.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Archivio Storico Italiano.

Serie VII. Vol. IX. 1928. G. B. Picotti. Il «Patricius» nell'ultima età imperiale e nei primi regni barbarici d'Italia. — *G. Volpe.* Intorno all'origine del «Giardino dei Semplici» di Firenze. — *V. Federici.* «Domus Caetana». — *O. Bertolini.* Studi sui diplomi dei duchi e principi longobardi dell'Italia meridionale. — *P. Rivoire.* Un tentativo di Francesco III. d' Este per reconquistare Ferrare e Comacchio. — *A. Falce.* Documenti inediti dei duchi e marchesi di Tuscia (secc. VII—XII). — Recensioni. — Comunicazioni — Notizie. — Tavola alfabetica.

Serie VII. Vol. X. 1928. L. Chiapelli. La formazione storica del Comune cittadino in Italia. Territorio lombardo-tosco. — *E. Levi.* Inni e laudi d'un frate piemontese del sec. XIV. — *A. Saporì.* L'interesse del danaro a Firenze nel Trecento. (Dal testimonio di un usuraio.) — *R. Ciasca.* Per la storia dei rapporti tra Firenze e la regione del Vulture nel secolo XIV. — *R. Ridolfi.* La visita del Savonarola al Magnifico morente e la leggenda della negata assoluzione. — *A. Falce.* Documenti inediti dei duchi e marchesi di Tuscia. (secolo VII—XI). — Recensioni. — Notizie. — Necologie. — Elenco dei collaboratori nell'anno 1928. — Tavola alfabetica.

Archivio Storico Lombardo.

Serie VI. 1927. G. Pochettino. I Pipinidi in Italia (sec. VIII—XII.) — *G. Biscaro.* Le relazioni dei Visconti di Milano con la Chiesa. (Giovanni e Luchino-Clemente VI). — *G. B. Bognetti.* Per la storia dello visconteo (Un registro di decreti della Cancelleria di Filippo Mario Visconti, e un trattato segreto con Alfonso d'Aragona.) — *A. Solmi.* L'antico porto di Milano. — *G. Galli.* La dominazione Viscontea a Verona. — *Varietà. G. De Luca.* Le «Libellus carminum» di un poeta Sforzesco. — *C. Bonetti.* Le statue di Francesco Sforza e Bianca Maria nella facciata della Cat-

tedrale di Cremona (1491—1494). — *P. Arrigoni*. Una veduta milanese cinquecentesca identificata. — *G. Ciccolini*. Manoscritti lombardi nella biblioteca comunale di Trento. — *M. Bendiscioli*. La Bolla «In Coena Domini» e la sua pubblicazione a Milano nel 1568. — *B. Sanvisenti*. L'atto di nascita del conciliatore. — *G. Lonati*. Alcune lettere di G. B. Rotingo, teologo di Corte del Re di Polonia. — *M. A. Flumiani*. La soppressione degli istituti religiosi femminili Milano 1797—1799. — Bibliografia. — Appunti e notizie. — Atti della Società Storica Lombarda.

Serie VI. 1928. G. Biscaro. Le relazioni dei Visconti di Milano con la Chiesa. L'arcivescovo Giovanni, Clemente VI. e Innocenzo VI. — *S. Pollaroli*. I tentativi per liberare Francesco I. prigioniero nella Rocca di Pizzighettone. — *F. Fossati*. Lavori e lavoratori a Milano nel 1483. — *G. Biscaro*. Gli estimi del comune di Milano nel secolo XIII. — *Varietà. G. P. Bognetti*. Documenti per la storia del Comune rurali nel Milanese. — *E. Besta*. Venezia e la Valtellina nel sec. XV. — *G. Cornaggia Medici*. Mayno dei Mayneri nella vita dei tempi suoi. — *A. Giulini*. Un diario settecentesco della Biblioteca Ambrosiana. — *A. Ottolini*. U. Foscolo e la risoluzione dell'esilio. — *A. Giulini*. Dal corteggio del conte Alfonso Castiglioni deputato della Lombardia austriaca a Vienna. — *A. Visconti*. Quidam pannosus despectus. (A proposito di un passo di Liutprando da Cremona.) — *C. Morandi*. Pietro Verri e la Rivoluzione francese. — Bibliografia. — Appunti e notizie. — Atti della Società Storica Lombarda.

Archivio Storico Romano.

Tom. 49. 1926. G. Ermini. La libertà comunale nello Stato della Chiesa. — *G. Falco*. I comuni della Campagna e della Marittima nel medio evo. (continuazione e fine.). — *P. Paschini*. Due episodi della contrariforma in Italia. — *G. Pardi*. La popolazione del distretto di Roma nel sec. XV. — *E. Loevinson*. Documenti di S. Cecilia in Trastevere. — Atti della Società. — Bibliografia. — Notizie.

Tom. 50. 1927. G. Gabrieli. Il conclave di Gregorio XV. Relazione del Princ. Federico Cesi. — *E. Rossi*. L'albergo dell'orso. Le fonti di una leggenda. — *A. Bartoli*. La diaconia di S. Lucia in Settizonio. — *F. Tomasetti*. Scrittori contemporanei di cose romane. Thomas Ashby. — *G. Falco*. Costituzioni preegidiane per la Tuscia e per la Campagna e Marittima. — *A. Mercati*.

Una fonte poco nota per la storia di Gregorio XII. — *S. Scaccia-Scarafoni*. L'antico Statuto dei «Magistri Stratorum» e altri documenti relativi a quella magistratura. — *A. De Sanctis*. Di Antonio Minturno umanista del Cinquecento. — *Cl. Bauer*. Studi per la storia delle finanze papali. — Atti della Società. — *G. B. Borinc*. Bibliografia di Storia Pontificale. 3ª puntata. — Notizie.

Archivio Veneto.

Serie V. Vol. I. 1927. C. Gasparotto. Patavium municipio Romano. — *G. Magnante*. Il consiglio dei Rogati a Venezia dalle origini alla metà del secolo XIV. — *G. Biscarro*. I primordi dell'ordine Francescano in Treviso. — *G. Fasolo*. Domenico de' Benintendi da Firenze, ingegnere del secolo XIV. — *V. Lazzarini*. Una donazione di Naimerio Polani alla dogaresa Michiel 1155. — *G. B. Cervellini*. Una podestà di Castelfranco B. Vitturi 1580—1582. — *V. Malamani*. Il Teatro lirico a Venezia nel secolo XIII. — Rassegna Bibliografica. — Notizie. — Atti della R. Deputazione Veneto-Tridentina di Storia Patria.

Serie V. Vol. II. C. Gasparotto. Patavium municipio Romano. — *G. Biscarro*. La dimora opitergina di Zilia di S. Bonifazio e di Cunizza da Romano. — *R. Robaroni*. Il duello nell'antica legislazione veneta. — *F. Franceschetti*. La Famiglia e la patria del pittore e poeta rustico Gianbattista Maganza detto il Magasni. — *A. de Mosto*. Il navigatore Aloise da Mosto e la sua famiglia. — Rassegna Bibliografica — Notizie.

Serie V. Vol. III. 1928. G. Forchielli. Collegialità di Chierici nel Veneto dall'VIII secolo all'età comunale. — *R. Cessi*. Pacta Veneta. — *G. C. Zimolo*. Tre campagne di guerra (1701—1702) e la Repubblica di Venetia. — La vita di Giovan Francesco Bembo, vescovo di Belluno (1694—1720). — Rassegna Bibliografica. — Notizie.

Bibliothèque de l'École des Chartes.

89. köt. 1928. *Demaison, L.* Documents sur les drapiers de Reims au Moyen âge. — *Durand, G.* Un acte inédit de Philippe-Auguste. — *Jarry, Eug.* Lettre du duc Louis I. d'Orléans au frère de Boniface IX. pour l'extinction du grand schisme (24 juillet 1399). — *Dupont-Ferrier*. Histoire et signification du mot «aides» dans les institutions financières de France, spécialement

aux XIV. et XV. siècles. — *Joly, A.* Établissements de Jacques Cocur dans le Lyonnais (1444—1453). — *Bondois, P. M.* Le procureur général Joly de Fleury et les papiers de Du Cange (1743). — *Lesort, André.* Diplôme inédit de Charles le Chauve pour l'abbaye de Saint-Denis (entre 840 et 867). — *Thomas, Ant.* Charles IV. le Bel a Villefranche en Limousin, aujourd'hui Masléon (Haute-Vienne), le 29 février 1324. — *Prinet, M.* Quelques seings manuels de cardinaux (1344). — *Caillet, P.* La décadence de l'Ordre de Cluny au XV. siècle et la tentative de réforme de l'abbé Jean de Bourbon (1456—1485). — *Stein, H.* Nouveaux documents sur Jean de Candida, diplomate. — *Omont, H.* Nouvelles acquisitions du département des manuscrits de la Bibliothèque nationale pendant les années 1924—1928. — *Mirot, L.* Études lucquoises. — Bibliographie. — Livres nouveaux. — Chronique et mélanges.

Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome.

7. fasc. 1927. *Chan. F. Clays Bouxert.* Une visite canonique des missions de la Compagnie de Jésus en Belgique (1603—1604). Rapports des visiteurs Olivier Manare et Léonard Lessius envoyés au P. Général Claude Aquaviva. — *D. U. Berlière.* Inventaire des Instrumenta Miscellanea des Archives Vaticanes au point de vue de nos anciens diocèses. Suppléments. — *M. Vaes.* L'auteur de la biographie d'Antoine van Dyck de la Bibliothèque du Louvre : Dumont, amateur d'art à Amsterdam. — Chronique. — Bibliographie.

Historisches Jahrbuch.

48. köt. 3. füz. 1928. *Schweitzer, M. B.* Kirchliche Romantik. — *Kleine Beiträge.* *Hosp, E.* Briefe von Buss. — *Wellnhöfer, M.* Unveröffentlichte Briefe Joh. Gottlieb Fichtes an Fr. Ph. Im. Niethammer. — Recensionen und Referate. — Bücher- und Zeitschriftenschau. — Nachrichten.

48. köt. IV. füz. 1928. *Hugelmann, K. G.* Studien zum Recht der Nationalitäten im deutschen Mittelalter. — *Altaner, B.* Glaubenszwang und Glaubensfreiheit in der Missionstheorie des Raymundus Lullus. — *Kleine Beiträge.* *Schmidt, L.* Das Ende der Römerherrschaft in Gallien. (Chlodowech und Syagrius). — *Beckmann, I.* Johannes Malkow aus Preussen. Ein Streiter für die römische Obedienz während des grossen Schismas. — Recensionen

und Referate. — Bücher- und Zeitschriftenschau. — Verzeichnis der in der Bücherschau besprochenen Werke. — Nachrichten.

49. köt. I. füz. 1929. *Dengel, I. Ph.* Ludwig Freiherr von Pastor †. — *Grundmann, H.* Liber de Flore. Eine Schrift der Franziskaner Spiritualen aus dem Anfange des XIV. Jahrhunderts. — *Redlich, P. D.* *Virgil, O. S. B.* Eine Universität auf dem Konzil in Basel. — Recensionen und Referate. — Bücher- und Zeitschriftenschau. — Nachrichten.

Historische Vierteljahrschrift.

24. évf. III. füzet. 1928. *Buchner, M.* «Einzigartiges Zeugnis», «Buchsubskription» oder Fälschung? Eine Entgegnung zur Frage der Echtheit der «Clausula». — *Berney, Arn.* Der Reichstag zu Regensburg (1702—1704). — *Kittel, E.* Metternichs politische Grundanschauungen. — *Kleine Mitteilungen.* *Frantz, G.* Zur Beurteilung Florian Geyers. — Kritiken. — Nachrichten und Notizen. — Zeitschriftenschau. *Herbst, H.* Das spätere Mittelalter. — Wissenschaftliche Gesellschaften und (Publikations) Institute. — *Berney, Arn.* Georg von Below †. — *Hör, H.* Bibliographie der deutschen Geschichte.

Historische Zeitschrift.

138. köt. 2. füzet, 1928. *Philippi, Fr.* Der Markt der mittelalterlichen deutschen Stadt. — *Goetz, W.* Die bairische Geschichtsforschung im XIX. Jahrhundert. — *Miszellen.* *Hampe, K.* Heinrichs IV. Absagebrief an Gregor VII. vom Jahre 1076. — *Martin, A.* Petrarca und die Romantik der Renaissance. — Literaturbericht. — Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften. — *Leidinger, G. M.* Doeberl †. — *Schmeidler, B. G.* Beckmann †. — *Meyer, A. O. P.* Kalkoff †. — Berichtigung.

138. köt. 3. füz. 1928. *Bauer, C.* Die Epochen der Papstfinanz. — *Strich, M.* Der Streit zwischen Kursachsen und Mantua um die erste Primadonna in Deutschland. — *Monmsen, W.* Zur Beurteilung der deutschen Einheitsbewegung. — *Miszelle.* *Neumann, C.* Ist wirklich Barock und Deutsch das nämliche? — Literaturbericht. — Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften. — *Quidde, L.* Bitte an die Fachgenossen. — Historische Belletristik. — Berichtigung.

139. köt. 1. füz. 1928. *Hennig, R.* Die Anfänge des kulturellen- und Handelsverkehrs in der Mittelmeerwelt. — *Brackman, A.* Die politische Wirkung der kluniacensischen Bewegung. — *Geyl, P.* Einheit und Entzweiung in den Niederlanden. — *Körner, I.* August Wilhelm Schlegel und der Katholizismus. *Miszellen.* *Quidde, L.* Die Deutschen Reichstagsakten. Ältere Reihe. — *Ritter, G.* Die neue Ranke-Ausgabe. — Literaturbericht. — Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften. — *Meyer, E.* Hermann Krabbo †.

139. köt. 2. füz., 1928. *Caspar, E.* Historische Probleme der älteren Papstgeschichte. — *Rörig, F.* Die geistigen Grundlagen der Hansischen Vormachtstellung. — *Keyser, E.* Deutsche Landesgeschichte. — *Stolze, W.* Die Stühlinger Erhebung des Jahres 1524 und ihre Gründe. — *Miszellen.* *Holborn, H.* Onckens Werk über die Rheinpolitik Napoleons III. — *Reincke—Bloch.* Der sechste internationale Historikerkongress zu Oslo. — Literaturbericht. — Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften. — *Hintze, H.* Alphonse Aulard †. — *Köhler, W.* Erklärung.

139. köt. 3. füz. 1928. *Hintze, O.* Der moderne Kapitalismus als Historisches Individuum. — *Raumer, K. v.* Die Pfälzerzerstörung von 1689. — *Neumann, C.* Die Vorgeschichte der Berufung Heinrich v. Treitschkes nach Heidelberg (1867). — Literaturbericht. — Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften. — *Gerhard, D.* Felix Salomon. — *Eduard Fueter* †. — *Ludwig Riess* †. — Zur Neubearbeitung des Dahlmann-Waitz. — 17. Deutscher Historikertag in Halle.

140. köt. 1. füz. 1929. *Lintzel, M.* Karl der Grosse und Kartmann. — *Pusino, I.* Die Kultur der Renaissance in Italien und in Russland (Versuch einer vergleichenden Analyse). — *Berney, A.* Reichstradition und Nationalstaatsgedanke (1789—1815). *Miszellen.* *Haarman, E.* Über Mössers Art zu schaffen. Mit einer Bemerkung über B. A. Abekens Editorische Tätigkeit. — Literaturbericht. — Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften. — Karl Julius Beloch †. — Von *F. Geyer*. — Hans Prutz †. — Joh. Heinr. Schrörs †.

140. köt. 2. füz. 1929. *Müller, K.* Konstantin der Grosse und die christliche Kirche. — *Dehio, L.* Die Taktik der Opposition während des Konfliktes. — *Miszelle.* *Possé, E.* Lola Montez, Metternich und der Weinsberger Geisterturm. — Literatur-

bericht. — Verzeichnis der in den «Notizen und Nachrichten» besprochenen selbständigen Schriften. — R. Lennox †.

Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung.

X. Ergänzungsband 1928. Stowasser, O. H. Beiträge zu den Habsburger Regesten I—VII. — Herzberg—Fränkel, S. Wirtschaftsgeschichte des Stiftes Niederaltaich. — Zatschek, H. Wibald von Stablo. Studien zur Geschichte der Reichskanzlei und Reichspolitik unter den älteren Staufern.

43. köt. 1. és 2. füz. 1929. Stein, H. Der «Romanus» in den fränkischen Rechtsquellen. — Zatschek, H. Ein neues Buch über Kaiser Heinrich IV. — Schlosser, J. Über die ältere Kunsthistoriographie der Italiener. — Rantzaus J. A. Friedrich von Gentz und die Politik. — Kleine Mitteilungen. Trotter, K. Über die Stifterfamilien von Seitenstätten. — Spielberg, W. Die Herkunft der ältesten Burggrafen von Nürnberg. — Körner, J. August Wilhelm Schlegel und Metternich. — Literatur. — Berichte.

Le Moyen Age.

Série 2. Tome XXVIII. 1927. Baudot M. La «Clausula de unctione Pippini» est-elle un faux du IX. siècle? — Beauzain, G. Mission du vidame d'Amiens au duché d'Aquitanie. — Bloche, M. La popularité du toucher des écrouelles. — Delcambre, E. L'ostrevent du IX. au XIII. siècle. — Gouron, M. Aliénor de Castille en Guinée 1286—1289. — Latouche, R. Étude sur le notariat dans le comté de Nice pendant le Moyen Age. — Marot, P. Les voyages de Gilles le Bouvier en Lorraine et sa présence à l'expédition du recourrement de Normandie. — Rey, E. Les jeux du roi et de la reine. — Comptes-rendus. — Chronique.

Série 2. Tome XXIX. 1928. Alexandre Vidier †. — Baudot, M. La question du pseudo-Fridégaire. — Caillet P. La carrière épiscopale de Jean de Bourbon au Puy 1443—1485. — Fabre C. Lettres d'amortissement accordées au chapitre de Saugues par Récard II. dauphin d'Auvergne en 1396. — Fawtier, R. L'histoire financière de l'Angleterre au Moyen Age. — Krappe, A. H. La légende de la fin du roi Théodoric. — Jusselin, M. Mentions diverses en tones tironiennes. — Latouche, R. Le notariat dans le comté de Vintimille au XI. et au XII. siècle. — Perroy, Éd. Charles V et

le traité de Brétigny. — *Perroy, Éd.* La fiscalité royal en Beaujolais au XIV. et XV. siècles. — *Roy, E.* La légende du fier baiser dans la Chronique de Noirlac. — Comptes-rendus. — Chronique.

Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde.

49. köt. 1. és 2. füz. 1928. *Kehr, P.* Bericht über die Herausgabe der Monumenta Germaniae Historica. — *Lintzel, M.* Der Sachsenfrieden Karls des Grossen. — *Bachtin, Wr.* Zur Kritik der ältesten Kaiserurkunden für das Bistum Cremona. — *Boye, M.* Quellenkatalog der Synoden Deutschlands und Reichsitaliens von 922—1059. — *Müller, E.* Der Bericht des Abtes Hariulf von Oudenburg über seine Prozessverhandlungen an der römischen Kurie im Jahre 1141. — *Güterbock, F.* Zur Edition des Geschichtswerkes Otto Morenas und seiner Fortsetzer. — *Miszellen.* *Manitius, M.* Geschichtliches aus alten Bibliothekskatalogen. Dritter Nachtrag. — *Perels, E.* Hinkmar von Reims und die Bonifatiusbriefe. — *Strecker, K.* Ein Epitaphium aus Lyon. — *Hofmeister, A.* Cicero in der Vita Lietberti. — *Otto, H.* Zur Frage nach der Datierung und Überlieferung des Defensor pacis. (Eine Entgegnung.) — Chronik der Monumenta. — Nachrichten.

Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken.

XX. köt. 1928—29. *Jahresbericht* des Historischen Instituts 1927—28. — *Ohnsorge, W.* Eine Ebracher Briefsammlung des XII. Jahrhunderts. — *Hampe, K.* Ein sizilischer Legatenbericht von Innocenz III. aus dem Jahre 1204. — *Vehse, O.* Benevent und die Kurie unter Nicolaus IV. — *Baethgen, Fr.* Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung unter Bonifaz VIII. — *Erdmann, C.* Die Wiedereröffnung des Trienter Konzils durch Julius III. — *Miszellen.* *Vehse, O.* Das Privileg Clemens III. für San Niccolò am Tordinone. — *Bertalot, L.* Jacobi Zeni Descriptio coniurationis Palavine.

Revue Historique.

150. köt. 1927. *Crozet, R.* Le Protestantisme et la Ligue à Vitry-le-François et en Perthois. — *Gæll, St.* Les premiers temps

de la Carthage romaine. — *Pingaud, A.* La politique extérieure du Second Empire. — *Viard, P. P.* La dîme en France au XVII. siècle. — *Mélanges. Chaussade, A.* Ambroise Paré et Charles IX. 1561—1574. — *Hervay, P.* Une Histoire des Gètes avant la conquête de la Dacie par les Romains. — *Morison, Th.* Un Français à la cour du Grand Mogol: François Bernier. — *Thouzellier, Chr.* La place du «De Periculis» de Guillaume de Sain-Amour dans les polémiques universitaires du XIII. siècle. — *Bulletin historique.* L'assyrologie et les études hittites, par *G. Contenau.* — Histoire ecclésiastique du Moyen Age, par *E. Jordan.* — Histoire de la guerre 1914—1918, par *P. Renouvin.* — Histoire de Grande-Bretagne, par *Ch. Bémont.* — Comptes Rendus critiques. — Recueils périodiques et Sociétés Savantes. — Bibliographie des Comptes-Rendus. — Chronique. — Nécrologie. H. Fr. Delaborde, par *Ch. Bémont.* — John Grand-Carteret, Henri Hubert, par *Raym. Lantier.* — Gustave Servois. — Index Bibliographique. — Table des matières.

157. *köt. 1928. Ancel, Jaques.* L'«épreuve de force» allemande en 1908—1909. La crise austro-russe et la politique de Bülow. — *Bloch, M.* Les «Colliberti» étude sur la formation de la classe servile. — *Paul, A.* Les réfugiés huguenots et wallons dans le Palatinat du Rhin. — *Mélanges. Bréhier, L.* Charlemagne et la Palestine. — *Halphen, L.* A propos des nouveaux manuels d'histoire. — *Taubert, M. de.* Une figure représentative de la Russie intellectuelle du XVIII. siècle, l'académicien de Stählin. — *Weill, G.* Les mémoires de Joseph Rey. — *Bulletin historique.* Histoire grecque, par *P. Cloché.* — Histoire de l'art, par *L. Hourticqu.* — Histoire de France. Fin du Moyen Age, par *Ch. Petit-Dutaillis.* De 1800 à nos jours, par *R. Guyot.* — Histoire de Russie. Publications des années 1917—1927, par *G. Gautier.* — Comptes-Rendus critiques. — Notes bibliographiques. Recueils périodiques et Sociétés Savantes. — Bibliographie des comptes-rendus. — Chronique. — Nécrologie. Allemagne: G. von Below. — France: G. Fougères, M. Louis Petils, Paul Robiquet, abbé Vacandard, Alexandre Vidier, Émile Sénart. — Grande-Bretagne: Alice Gardner, D. G. Hogarth. — Italie: Pompeo Molmenti. — Erratum. — Index bibliographique. — Table des matières.

158. *köt. 1928. Angyal, D.* Gabriel Bethlen. — *Carcopino, Jér.* Salluste, le culte des *Cereres* et les Numides. — *Jusserand, J. J.* Le maréchal d'Estrades et ses critiques. — *Mathiez, A.* Le

premier comité de Salut public et la guerre. — *Mélanges. Driauth, Éd.* Napoléon et les Juifs. — *Langlois, M.* Saint-Simon historien. — *Perpillou, Aimé* La question de droit entre César et le Sénat. — *Bulletin historique.* Histoire d'Allemagne. Moyen Age, par *M. Bloch*. — Histoire économique et sociale (1927—1928), par *Henri Sée*. — Histoire de Norvège, par *Gunnar Høst*. — Comptes-Rendus critiques. — Notes bibliographiques. — Recueils périodiques et Sociétés Savantes. — Bibliographie des comptes-rendus. — Chronique. — Nécrologie. États-Unis: A. C. Coolidge. — France: D. Cabanis, D. Pasquet, É. Senart, P. Sabatier. — Hongrie: Aladár Ballagi. — Index bibliographique. — Table des matières.

159. *köt. 1928. Cary, M.* La Grande-Bretagne Romaine. Nouvelles fouilles et recherches. — *Dyert, abbé Ant.* Une ambassade périlleuse de François Le Noailles en Turquie. — *Dodu, G.* Le roi de Bourges, ou Dix-neuf ans de la vie de Charles VII. — *Jacobsen, M^m Lis.* Les Vikings, suivant les inscriptions runiques de Danemark. — *Rébillon, A.* Les États de Bretagne et les progrès de l'autonomie provinciale du XVIII. siècle. — *Mélanges. Brunot, Marg.* Le Congrès d'histoire du christianisme. — *Gronski, P.* Le traité lituano-suédois de Keidany 18 août 1655. — *Johnson, O. A.* Organisation des recherches pour l'histoire du commerce et de la navigation des Norvégiens pendant les temps modernes jusqu'au XVIII. siècle. — *Viard, P. P.* La disette de 1816—1817, particulièrement en Côte d'or. — *Vignola, L.* L'importation en France au XVIII. siècle, du bœuf salé d'Irlande. — *Bulletin historique.* Antiquités romaines, 1919—1928, par *I. Toutain*. — Histoire de France. Histoire moderne (1493—1660), par *H. Hauser*. — Histoire moderne (1660—1789), par *G. Pagés*. — Histoire de Russie, 1915 et 1916, par *G. Gautier*. — Comptes-Rendus critiques. — Recueils périodiques et Sociétés Savantes. — Bibliographie des comptes-rendus. — *Correspondance.* Le maréchal d'Estrades et ses critiques. Lettre de M^m *De Saint-Leger* et *Lemaire*. Réponses de M. *J. J. Jusserand*. — Chronique. — Nécrologie. Autriche: L. Pastor. — France: F. A. Aulard, G. Musset, Théod. Reinach, René Fage. — États-Unis: L. J. Paltow. — Grande-Bretagne: Edw. Armstronge, H. W. C. Dawis, J. H. Round, O. Trevelyan. — Russie: F. I. Ouspenskiij. — Suisse: Éd. Fueter. — Index bibliographique. — Table des Matières. — Erratum.

160. *köt. 1929. Dupont-Ferrier, G.* Sur l'emploi du mot Pro-

vince notamment dans le langage administratif de l'ancien France. — *Faral, Edm.* L'abbaye de Glasterbury et la légende du roi Arthur. — *Pasquet, D.* La formation de l'Orégon. — *Pfister, Ch.* L'Alsace et l'édit de Nantes. — *Mélanges.* *Bigard, L.* Réal au 31. mai 1793. — *Chamberland, A.* et *Hauser, H.* La banque et les changes des temps du Henri II. — *Prentout, H.* Le rôle de la Normandie dans l'histoire. — *Vallois, A.* Le Corpus vasorum antiquorum. — *Villepelch, R.* Le Comte L. de Saint-Aulaire, préfet de la Haute-Garonne 1814—1815. — *Bulletin historiques.* Histoire de Grande-Bretagne, par *Ch. Bémont.* — Histoire grecque 1926—1928, par *P. Cloché.* — Comptes-Rendus critiques. — Notes bibliographiques. — Recueils périodiques et Sociétés Savantes. — Bibliographie des comptes-rendus. — *Correspondance.* Camillart-Sourches, par *Marcel Langlois.* — Chronique. — Table des matières.

Rivista Storica Italiana.

Nuovo Serie. Vol. V. 1928. F. Cognasso. L'Alto medio ero nell'indagine e nella considerazione moderna. — *F. Cognasso.* Ticiniensia. — *G. Falco.* Note e documenti intorno a Carlo Pisacane. — *N. Sapegno.* Di alcuni recenti scritti di storia francescana. — Scritti esaminati. — Pubblicazioni periodiche spogliate. — Elenco dei collaboratori. — Indice per materie.

N. S. Vol. VI. 1928. G. Falco. Sulla formazione e la costituzione della Signoria dei Caetani (1283—1303). — *N. Grimaldi.* Studi Canusiani. — *A. Luzio.* Fra Paolo Sarpi. — *A. E. Ruffini.* Gli «Stratagemata Satanæ» di Giacomo Aconcio. — *L. Salvatorelli.* Da Loke a Reitzenstein. — L'indagine storica delle origini cristiane. — Scritti recensiti e annotizzati. — Elenco dei collaboratori. — Indice per materie.

N. S. Vol. VII. 1929. fasc. I—II. L. Salvatorelli. Da Loke a Reitzenstein. — L'indagine delle origini cristiane. — Recensioni. — Bolletino.

Römische Quartalschrift für christliche Altertums- kunde und für Kirchengeschichte.

36. köt. 1928. *Kirsch, J. P.* Der Ideengehalt der ältesten sepulkralen Darstellungen in den römischen Katakomben. — *Allgeier, A.* Die Psalmenzitate in der Vulgata des neuen Testa-

mentes. — *Cenci, P.* Documenti inediti su Guido «quondam Bul-lator Pape Innocentii III.» — *Otto, H.* Benedikt XII. als Refor-mator des Kirchenstaates. — *Sühling, Fr.* Die Taube als Haus- und Spielvogel auf sepulkralen Denkmälern. (Eine Auseinandersetzung mit H. Dutschke). — *Wchleb, L.* Beobachtungen zum Erzählungs-stiel des Markus-Evangeliums. — *Graf, G.* Unehchte Zeugnisse römischer Päpste für den Monophysitismus im arabischen «Be-kenntnis der Väter». — *Göller, E.* Analekten zur Bussgeschichte des IV. Jahrhunderts. — *Bastgen, H.* Vatikanische Aktenstücke zu Metternichs Anwesenheit beim ersten Kölner Dombaufest (4. September 1842). — *Kirsch, J. P.* Anzeiger für christliche Archäologie No. XLIV. — *Kleinere Mitteilungen.* *Klauser, Th.* Zwei übersehene Cathedrae in römischen Katakomben. — *Göller, E.* Aus einem Hamburger Pfründeprozess unter Clemens V. im Jahre 1312. — *Wollmann, H.* Zwei christliche Grabtafeln aus Rom mit dem Anruf «in Gott». — *Kühle, H.* Zur angeblich von Albert dem Grossen verfassten «Ars prædicandi». — Recensionen.

A magyar történettudomány halottai 1929-ben.

Január 1. Karácsonyi János.
 Február 1. Soós Elemér.
 Július 30. Király János.

Historische Revue. Im Auftrage der Ungarischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Anton Áldásy. XIV. Jahrgang, 1929.

INHALTSÜBERSICHT.

Mahler, Eduard: Zwei historisch wichtige ägyptische Steindenkmäler im Ungar. Nationalmuseum.

Unter den ägypt. Steindenkmälern des Ung. Nationalmuseums — auf deren kulturhistorische Bedeutung bereits mehrfach hingewiesen wurde¹ — sind zwei Stücke, die auch in histor. Beziehung Beachtung verdienen.

Da ist vor allem eine 96 cm hohe, 50 cm breite Stele, die *Thutmosis III.* seinem tapfern Adjutanten, namens Noferhaut, errichtet hat und die sowohl wegen der hier auftretenden Reliefdarstellungen als auch wegen des schönen Hymnuses, in dem die himmlischen Gefilde verherrlicht werden, von eminent religionshistorischer Bedeutung ist.

Nicht minder wichtig ist die Kalksteinstatue des Thronfolgers u. Hohenpriesters des Ptah, namens *Šešonk*, Sohnes des Königs *Osorkon II.* und seiner Gemahlin *Karama*. Da nur einzelne fragmente des Manethon'schen Geschichtswerkes uns erhalten blieben, herrschte bezüglich der Namen und der Reihenfolge der Könige der XXII. Dynastie lange Zeit Ungewissheit. Erst *Lepsius*² gelang es auf Grund der von *Mariette* in den Apisgräbern geglückten Entdeckungen diese Dynastie festzustellen; sie lautet:

1. Šešonk I.	5. Šešonk II.
2. Osarkon I.	6. Takelut II.
3. Takelut I.	7. Šešonk III.
4. Osarkon II.	8. Pechi
9. Šešonk IV.	

Diese Aufstellung u. Reihenfolge der Könige der XXII. Dynaste hat allgemein Anklang gefunden. Und doch sind bezüglich des Šešonk II., des 5-ten in der angeführten Reihenfolge der Könige Bedenken laut geworden, insofern dieser weder in den Manethon'schen Listen noch auf der von Mariette entdeckten (von ihm mit No. 1959 bezeichneten) Apis-Stele vorkommt. *Lepsius* stützt sich auf eine in den Apisgräbern gefundenen Statue, aus deren Inschrift hervorgeht, dass König *Osarkon II.* (der 4. in der angeführten Königsreihe) einen Sohn hatte namens *Šešonk*, u. zw. von einer Nebenfrau, genannt *Karvama*. «Wir können daher nicht zweifeln, — sagt *Lepsius* — dass der genannte Prinz *Šešonk* Sohn des Osarkon II., seinem Vater als *Šešonk II.* in der Regierung folgte, u. ihm die Schilder

¹ Vgl. Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. T. XXVII.

² Über die XXII. ägypt. Königsdynastie, Abhdl. d. kgl. Ak. d. Wiss. Berlin, 1856. 259 ff.

zugehören, die sich bis jetzt meines Wissens nur auf einem Skarabee finden, den ich in Abdruck besitze u. der mir vom Herrn Migliarini in Florenz mitgeteilt worden ist.»

Nun befindet sich in den Räumen des Ung. Nationalmuseums eine Statue; sie stellt einen auf einem viereckigen Sockel knieenden Ägypter dar, der zufolge der rechts herabhängenden dichten Stirnlocke als Kronprinz zu erkennen ist: er hält mit beiden Händen einen Naos, in dem das stehende Bild des Gottes Ptah sich befindet. Dio auf dem Rückenpfeiler der Statue eingravierte, von oben nach unten laufende Inschrift bezeichnet ihn als ersten Grossfürsten Seiner Majestät (d. i. als Thronfolger) und als Oberpriester im Tempel des göttl. Erzbildners Ptah-Hephaistos, namens *Šešonk* s. A., und als königl. Sohn des [Königs von Ober- u. Unterägypten], des Herrn der beiden Länder: Osorkon II. u. seiner Mutter *Karama*.

Wir haben es also hier *zweifelloß* mit einer Statue jenes *Šešonk* zu tun, dessen Name — wie Lepsius erwähnt — «aus den Inschriften einer in den Apisgräbern gefundenen Statue hervorgeht». Lepsius erwähnt nicht, wo (in welchem Museum) sich diese — von ihm genannte — Statue seinerzeit befunden hat. Es ist also die Möglichkeit gar nicht ausgeschlossen, dass die in den Räumen des Ung. Nationalmuseums sich befindende Statue mit der von Lepsius hervorgehobenen identisch ist. Wie immer es aber sein mag, so viel ist klar, dass wir hier ein Denkmal besitzen, das in *histor.* Beziehung von wesentlicher Bedeutung ist. Umso bedeutungsvoller erscheint dieses Denkmal, da über den Platz, den *Šešonk* II. in der Reihe der Könige der XXII. Dynastie eingenommen haben soll und über seine Regierung überhaupt von seiten massgebender Ägyptologen viel gestritten wurde. Der Wahrheit am nächsten kommt Walter *Wreszinski*, indem er sagt: ¹ «Wenn ich auch die Existenz des Königs Sesonchis II. nicht bezweifle, so will ich doch darauf aufmerksam machen, dass er nach der seit Lepsius beibehaltenen Ordnung der XXII. Dynastie überhaupt nicht selbständig regiert haben kann.» Er begründet dies damit, dass nach Lepsius' Annahme, Sesonchis II. der Nachfolger Osorkons II. und der Vorgänger seines jüngeren Bruders Takelotis II. sei: da aber in den von *Legrain* (Ägypt. Zeitschr. 1896 S. III ff) veröffentlichten Daten der Nilmessungen das Datum zu lesen ist: «im Jahre 28 Osorkons II. d. i. im Jahre 5 seines Sohnes Takelotis II.», so «ergibt sich, dass Sesonchis II. schon als Mitregent seines Vaters gestorben ist, u. dass nach seinem Tode sein Bruder Takelotis an seine Stelle trat».

Und nun betrachten wir unser Denkmal! Zuzufolge der auf dem Rückenpfeiler eingravierten Inschrift, die mit der auf Grabstellen üblichen Formel *štn dī htp* eingeleitet wird, ist dies ein Grabdenkmal, das dem Verstorbenen, namens *Šešonk* gestellt wurde, was übrigens auch dadurch bestätigt erscheint, dass auf den Namen «*Šešonk*» der Ausdruck «*maat hrw*» folgt, der immer nur Namen von Verstorbenen zugefügt wurde. Und da er überdies mit der *Kronprinzenlocke* abgebildet ist u. auch in der Inschrift als der «Grossfürst-Thronfolger» bezeichnet wird, so muss *Šešonk*, dessen Vater *Osorkon* II. u. dessen Mutter *Karama* war, als *Thronfolger* u. *nicht als König* gestorben sein, im besten Falle — wie *Wreszinski* folgert — als Mitregent seines Vaters.

Kmoskó, Michael: Muḥammad al-ʿAufī: Ġāmiʿ al-ḥikājat, IV,

¹ Zeitschrift für Ägypt. Sprache Bd. 41, S. 146.

16. In den *Ephemerides Orientales* (O. Harrassowitz, Leipzig, 1926. Nr. 28.) hat Herzfeld unter dem Titel *Einige Bücherschätze in Persien* eine kurze Abhandlung veröffentlicht, wo es auf S. 7 heisst, dass in der Bibliothek des Heiligtums zu Mešhed das berühmte geographische Werk des Ġaihānī: *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* vorhanden sei.

Sollte sich diese höchst wichtige Nachricht als richtig herausstellen, so wäre ganz zwecklos, sich mit den Berichten arabischer Auktoren über die Nordvölker (Ibn Rustāh, Gardīzī, al-Bakrī, Muḥammad al-ʿAḡfī) abzugeben, da es vorläufig sehr wahrscheinlich scheint, oder besser gesagt, von vielen Gelehrten als sicher angenommen wird, dass die Quelle aller dieser Berichte al-Ġaihānīs Werk sei.

Vorläufig hat die Nachricht vom Vorhandensein dieses klassischen Werkes keine praktische Bedeutung. Wir müssen uns mit dem Studium inhaltsverwandter Schriften begnügen, selbst auf die Gefahr hin, dass durch die Veröffentlichung des Ġaihānī-Textes vom Mešhed alle daraus geflossenen Excerpte sich als wertlos erweisen.

Zu diesen gehört Muḥammad al-ʿAḡfīs *Ġāmiʿ al-hikājat*, IV, 16., welches mit der Abhandlung des Gardīzī über die Nordvölker auf das engste verwandt ist. Unseren Fachgenossen ist der Bericht Muḥammad al-ʿAḡfīs nicht neu; bereits I. Thūry hat einen Teil desselben in der Millenniumnummer der Zeitschrift *Századok* in ungarischer Übersetzung veröffentlicht. Leider ist diese Publikation wertlos; sie stützt sich nämlich auf den arg verstümmelten Text der Hschr. der Wiener Nationalbibliothek MsI 375. Ebenso unvollständig sind die Excerpte, welche im Bezug auf die Türkvölker Marquart veröffentlicht hat in der Abhandlung über das Volkstum der Komanen. Der vollständige Text des uns hier interessierenden Kapitels findet sich in Oxford, Elliott, 172 fol. 289^b und in London, Add. 16,862 fol. 365 b; alle andere Hschrften (London, Or. 236 fol. 516^b Oxford, Elliott, 169 fol. 492, Elliott 441^b, sowie die von Barthold veröffentlichten Excerpte) bieten eine jüngere, stellenweise gekürzte Recension.

Leider, bietet Muḥammed al-ʿAḡfī wenig Neues. Sein Text ist für die textkritische Beurteilung der verwandten Texte des Ibn Rustāh und Gardīzī nur so weit wichtig, dass er den peremptorischen Beweis liefert, dass, trotz gewisser Abweichungen, so wohl Ibn Rustāh wie auch Gardīzī aus derselben Quelle geschöpft haben.

Von besonderer Bedeutung ist der Abschnitt über die Chasaren, in welchem al-ʿAḡfī nicht nur die zwei Kaukasus-Völker Tūlās und Lūʿar erwähnt, von welchen Gardīzī schweigt, sondern auch die Pflocke, auf welche die Chasaren ihre Schilde aufgehängt haben, damit sie ihr Lager gegen unerwartete Anfälle sicherstellen. Davon findet sich wiederum bei Ibn Rustāh kein Wort, zum Zeichen dafür, dass beide Auktoren einen längeren Text vor sich hatten und ihre Vorlage nach ihrem Gutdünken excerpiert haben.

Aldasy, Anton: Ritterschlag- und Hochzeitsfeierlichkeit am päpstlichen Hofe zu Avignon. Behandelt auf Grund der Rechnungsbücher Papst Johann XXII. die Feierlichkeiten, die anlässlich des Ritterschlages des Francesco Scotto im Jahre 1326, und des Hochzeit des Petrus D'Ozia, Bruder des Papstes im Jahre 1322 in Avignon veranstaltet wurden.

Miskolczy, Stefan: Herzogin Maria, die Verlobte Ludwigs des Grossen. Herzogin Maria, Tochter Karls Herzogs von Kalabrien wurde früh zur Waise. Geboren nach dem Tode ihres Vaters 1329,

verlor sie schon 1331 auch ihre Mutter, Maria von Valois. Für die Waise und ihre Schwester Johanna sorgte der Grossvater, König Robert von Neapel. Um die Zukunft seiner Enkelinnen zu sichern, verlobte König Robert die ältere, Johanna, mit Herzog Andreas, dem Sohne König Karl Roberts von Ungarn, während für die jüngere, Maria, der ältere Sohn Karl Roberts, Ludwig in Aussicht genommen war. Die politischen Verhältnisse, insbesondere die polnische Frage vereitelten die geplante Heirat, Karl Robert verlobte seinen Sohn Ludwig mit der Tochter des Markgrafen von Mähren, Maria wurde die Gemahlin des Herzogs Karl von Durazzo. Die Weigerung Johannas, der Königin von Neapel, die Mitgift ihrer Schwester herauszugeben, verursachte eine Spannung zwischen der Königin und ihrem Schwager, als jedoch König Ludwig von Ungarn, nach der Ermordung seines Bruders Andreas seine Expedition nach Neapel unternahm, sah sich Johanna genötigt an die Hilfe ihres Schwagers zu appellieren. Die zweideutige Rolle, die Herzog Karl in der neapolitanischen Angelegenheit spielte, führte seinen Sturz herbei. Für Maria brach jetzt eine schwere Zeit an, ausgesetzt den Verfolgungen Herzog Ludwigs von Tarent, wurde sie 1350 durch Hugo de Baux, Seneschall der Provence gezwungen seinem Sohne Robert de Baux ihre Hand zu reichen. Maria liess 1352 den ihr aufgezwungenen Gatten ermorden, wies den Plan einer ungarischen Heirat zurück, und vermählte sich mit dem Herzog Philipp von Tarent. Nach dem Tode Herzog Ludwigs von Tarent trat eine Spannung zwischen Philipp und der Königin Johanna ein, die die letzten Lebensjahre Marias mit neuen Kämpfen verbitterte. Maria starb 1366 und fand ihre letzte Ruhestätte in der Kirche S. Chiara zu Neapel.

Monti, Gennaro Maria: La legislazione del Lodovico I. re d'Ungheria nel regno di Napoli. Molte notizie finora si avevano da cronisti contemporanei e da studiosi moderni sulla prima invasione di Lodovico il Grande Re di Ungheria nel Regno di Napoli (dicembre 1347-maggio 1348), mancava però ogni traccia di attività legislativa svolta da quel sovrano nelle province a lui sottoposte, non essendovi al riguardo nè fonti napoletane nè fonti ungheresi. L'Autore, oltre alla copia posteriore di un diploma serbato nel R. Archivio di Stato di Napoli, ha avuto la fortuna di ritrovare nove diplomi, emanati a Napoli dal 27 gennaio al 15 aprile 1348, nel ms. B. 269 dell'Archivio Dipartimentale di Marsiglia.

Con il primo, e più importante, editto il Re richiede dai feudatari e dai Comuni del Regno l'omaggio, come a nuovo signore, in nome proprio (e non già, come scrisse il Villani, a nome del piccolo Carlo, figlio di Giovanna e di suo fratello Andrea), nonche indice a Napoli un Parlamento Generale per provvedere alla pace e prosperità del suo nuovo dominio. Il secondo documento riguarda norme di cerimoniale per ammettere alla presenza regia i feudatari e i prelati; altri tre riforme amministrative (sull'Archivio di Napoli, sulla Camera dei Maestri Razionali, sui funzionari di tutte le amministrazioni statali); il sesto, esonera dalla imposta ordinaria annuale per coloro che non l'avessero ancora pagata; gli ultimi tre, salvacondotto al Conte di Mileto (anche da paura di Stefano, Voivoda di Transilvania e Vicario Generale del Re) e conferma di donazioni al Conte di S. Agata. Il documento napoletano, poi e la conferma di donazioni fiscali già fatte da Carlo II. d'Angiò e successori a tre conventi di Napoli per il mantenimento di tre Studi Generali di Teologia.

L'Autore conclude che la figura di Lodovico I e la sua azione

nel Regno di Napoli debba esser considerata da un nuovo punto di vista, da quello del saggio amministratore del nuovo dominio, invece che da quello tradizionale napoletano del conquistatore aspro e del vendicatore inflessibile.

Lukcsics Paul: Briefe des Stefan Várdai aus seiner Studienzeit in Ferrara. Veröffentlicht aus dem Archiv der gräfl. Familie Zichy zu Zsély sechs Briefe des Stefan Várdai, später Kardinal und Erzbischof von Kalocsa aus der Zeit seines Universitätsstudiums zu Ferrara. Die Briefe enthalten wertvolle Beiträge zur Kenntnis der dortigen Studien- und Wohnungsverhältnisse, der Bücherpreise etc. und beleuchten auch die Methode der damaligen Geldüberweisungen.

Horváth, Eug.: Anglo-Hungarian relations during the last century. The relations between England (Great Britain) and Hungary during the century from the Vienna Treaties of 1815 to the outbreak of the Great War in 1914, are of an importance sufficient to challenge the interest of historians.

The Reform Period (1815-1848) abounds in material — published and unpublished — referring to these relations. Until recently our knowledge was confined exclusively to the data contained in the diaries of Count Stephen Széchenyi, who paid frequent visits to England and was in correspondence with many prominent Englishmen of the age. In 1926 the present author published a paper on Széchenyi's first visit in 1815, declaring that the Reform Period dated, not from the foundation of the Hungarian Academy of Sciences (by Széchenyi) in 1825, but from that first visit of the Count to England.

From the papers of the Austrian Embassy in London we learn that Prince Paul Esterházy, Austrian Ambassador to the Court of St. James from 1816 to 1842, was another prominent figure in the history of Anglo-Hungarian relations. His reports and correspondence have not been published; but we are informed that letters from many eminent English statesmen — including two letters from George Canning — are preserved among his papers. The Prince's return in 1842 gave rise to a controversy; but Mr. S. Hajnal's statement to the effect that the only cause of the recall was the Prince himself has been refuted by the Diaries of Baron Neumann, who aspired to the post and did all he could to procure the removal of the Prince — with the help of the Russian Ambassador.

Of course the recall of Esterházy put an end to his activity in giving letters of introduction to Englishmen desirous to visit Hungary, — an activity thoroughly unpopular in Vienna circles. The present author has been fortunate enough to unearth some interesting details relating to this activity, as also of its result — the plan of establishing an English (British) Consulate at Pesth, which plan the Austrian Government used every means to frustrate.

Of Prince Esterházy's many friends only J. A. Blackwell settled in Hungary for any length of time, acting as English (British) Agent to the Parliaments (Diets) of 1843-44 and 1847-48. He bequeathed his papers to the MSS. Collection of the Hungarian Academy of Sciences, where they are still preserved. In 1926 the present author lectured on the contents of these papers before the Academy, his paper being published in the «Budapesti Szemle» («Budapest Review»).

The members of both political Parties (Conservatives and Liberals) active during the Reform Period all alike quoted English precedents in their discussions; and it would be interesting — and even important — to be able to throw full light upon their relations with England.

The Hungarian War of Independence (1848—49) has a vast literature of its own both in Hungarian and in other languages; but there is only one work (that of the Englishman Charles Sproston, whose premature death is deeply lamented in Hungary) dealing with the Anglo-Hungarian connections of that period. The author has collected more than 500 unpublished documents on the subject, and has lectured on the same before the Hungarian Historical Society.

The relations between the Hungarian exiles (émigrés) and England between 1849 and 1860 are less known; but Mr. S. Hajnal's standard work on the subject shows clearly that there is a vast quantity of important documents preserved in Budapest and Vienna, the same including letters from Stratford, Canning, etc.

After the Compromise of 1867, Count Gyula Andrassy sen., Austro-Hungarian Foreign Minister, had many connections with England during his period of office (1871—1879), though after his retirement these connections practically ceased altogether. It was due to the Austrian control of the foreign policy of the Monarchy and to the results of the General Election of 1880 that the sympathies of England turned gradually towards Russia.

Csóka, Ludwig: Die Richtlinien der auswärtigen Politik Deutschlands in den 70-er Jahren des XIX. Jahrhunderts. Im ersten Teil der Studie kommt Vf. zu dem Resultat, dass die aussenpolitische Lage vor dem französisch-deutschen Krieg 1870—71 für Preussen günstig war. Wenn Preussen auch nicht darauf rechnen konnte, dass es durch England zu Wasser und zu Lande unterstützt werde, hat Gladstone schon seit 1866 in Preussen jenen Faktor erblickt, der berufen sei die deutsche Einheit zu verwirklichen, und Lord Palmerston sah in Preussen die Macht, die auch Russland, den grössten Rivalen Englands in Schach halten könne. Daher wäre eine preusseneindliche Koalition, die Preussen in die Arme Russlands getrieben hätte, England nicht erwünscht gewesen. Zwischen Russland und Preussen herrschte die althergebrachte Freundschaft. Italien betrachtete wohlwollend das Bestreben nach der deutschen Einheit. Österreich wurde von einem Auftreten gegen Preussen teils durch Kaiser-König Franz Joseph und den Grafen Julius Andrassy zurückgehalten. Die Stellungnahme Frankreichs in der Frage der Hohenzollernschen Thronkandidatur erfolgte in einem umso ungünstigeren Zeitpunkt, als die französische Armee, geschwächt durch das mexikanische Abenteuer, der neuorganisierten Kriegsmacht Preussens nicht gewachsen war, anderseits aber auch das Land durch schwere innerpolitische Krisen heimgesucht wurde. Der zweite Teil behandelt die aussenpolitische Lage vom Frankfurter Frieden bis zum Jahre 1875. Bismarcks Bestreben bezweckte die Isolierung Frankreichs. Er arbeitete daran, dass Frankreich in St. Petersburg und Wien geschlossene Türen finde, und Deutschland die Freundschaft Englands gesichert werde. Das Resultat dieses Zeitabschnittes ist das Dreikaiserbündnis, das zwar Österreich-Ungarn und Russland Frankreich abspenstig machte, doch den Gegensatz zwischen den Interessen Österreich-Ungarns und Russlands nicht beseitigen konnte. Der Gegensatz zwischen den beiden Verbündeten kam beim Aufstand in der Herzegovina 1875 offen zum Ausbruch. Bismarck ist bestrebt den Bruch zwischen den Verbündeten zu verhindern, doch zeigte es sich schon damals, dass er eher zu Österreich-Ungarn neigt; er vertraut mehr Andrassy, als Gortschakoff, der immer mehr und mehr unter dem Einfluss des Österreich-Ungarn bedrohenden Panславismus gelangt.

Schon am 1. Oktober 1875 interessiert sich Zar Alexander II., ob Deutschland im Falle eines Russisch-Österr.-Ungar. Krieges neutral bliebe. Dies erschüttert das Vertrauen Bismarcks zu dem Zaren, doch ist er noch immer bestrebt den Frieden im Dreikaiserbündnis zu erhalten. Seine Auffassung ändert sich als nach dem Berliner Kongress der Zar schon Deutschland bedroht (15. Aug. 1875). Demgegenüber ist die Politik Österreich-Ungarns deutschfreundlich, doch kann sich die Monarchie nur dann sicher fühlen, wenn sie gegenüber der Aggressivität Russlands unbedingt auf Deutschland rechnen kann. Diese Lage gab dann Anlass zu Verhandlungen zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn, die dann im Jahre 1879 zum Abschluss des Zweibundes führten.

Illés, Joseph: Une fresque nouvellement découverte aux palais des Archives du Vatican concernant le roi St. Etienne et le suprême patronage des rois de Hongrie. L'auteur, professeur du droit à la Faculté de droit de l'Université Pierre Pázmány de Budapest, séjourant 1921 à Rome en mission officielle, découvrit aux Archives Secrètes du Vatican, jusqu'alors inaccessibles, une fresque inconnue de très grande importance. Cette fresque représente le moment où Astrik, légat du pape Sylvestre II, remet au roi Etienne la sainte couronne et la croix apostolique, symboles de la puissance et du suprême patronage.

Dans sa conférence, tenue à l'Académie Hongroise des Sciences, M. Illés démontra l'importance de ladite fresque, particulièrement en ce qui concerne le droit du suprême patronage des rois de Hongrie.

Un Borghese: le Pape Paul V fit élever en 1613 le palais des Archives, dont les murs sont ornés de 25 fresques. Quinze en sont peintes par Annibale Durante, au rang desquelles appartient celle dont il y a mention. Ces fresques représentent la puissance mondiale des papes et diverses scènes des relations du Saint-Siège avec l'Empire au moyen-âge. La fresque en question représente la scène de la remise de la croix apostolique. Un moment d'autant plus important que c'est la seule reproduction de cette scène. L'inscription de cette fresque donne l'explication suivante: Saint-Etienne offre le royaume hongrois au Saint-Siège. Mais le sens de l'image et son inscription sont en parfaite contradiction. La fresque ne représente ni un hommage féodal, ni le tableau d'une fondation de la suzeraineté papale. Au contraire, la remise de la couronne et de la croix apostolique représentent la reconnaissance du royaume hongrois et de la mission apostolique des rois de Hongrie. Il s'en suit que Rome qui commandait la fresque reconnût au XVIIme siècle le suprême patronage du roi de Hongrie. Le célèbre cardinal hongrois Pierre Pázmány, se rapportant au «Tripartitum» de Etienne Werbőczy, réussit en 1634 de faire officiellement reconnaître par le Saint-Siège le suprême patronage des rois de Hongrie: le fait qui est représenté par la fresque mentionnée.

Ernyey, Josef: Beiträge zur Geschichte der auswärtigen Verbindungen König Sigmunds. Veröffentlicht aus dem Archiv der Stadt Körmöcbánya drei Schreiben König Sigmunds, die ein interessantes Licht auf die Beziehungen Sigmunds zu König Heinrich V von England werfen. Aus den Schreiben No. 1—2 geht hervor, dass Sigmund gemäss den Abmachungen von Canterbury (1416) die Absicht hatte auch ungarische Truppen in dem Feldzug gegen Frankreich zu verwenden. No. 3 bezieht sich auf die Hussitenkämpfe Sigmunds.

Literatur. *Hóman* und *Szekfü*: Geschichte Ungarns. Bd. I. und IV. Von Albert Gárdonyi.

Handbuch für den Geschichtslehrer. Hgeg. von O. Kende. Bd. III. *F. Schneider*: Mittelalter bis zum XIII. Jh. Von Stefan Miskolczy.

V. N. Zlatarski: История на българската държава през средните векове. I. Първо българско царство. 1. Епоха на хунно-българското надмощие. 2. От славянизацията на държавата до падането на първото царство. Von Julius Moravcsik.

A. Heisenberg: Das Wesen der byzant. Kultur und ihre Bedeutung für die Gegenwart. — *Ders.* Ungarn und Byzanz. Von Julius Moravcsik.

F. Dvornik: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Von Julius Moravcsik.

A. A. Vasiljev: Готы в Крыму. (Известия Российской Академии Истории Матеріальной Культуры I. (1921); V (1927). Von Julius Moravcsik.

F. I. Uspenskij: История византийской имперіи. I—II. Von Julius Moravcsik.

St. Bálint Nagy: Choleraepidemien im Komitate Csanád. Von Tiberius Györy.

Gaston Martin: La franc-maçonnerie française et la préparation de la révolution. Von Eugen Neumann.

O. Frh. Mitis: Das Leben des Kronprinzen Rudolf. — *Th. v. Sosnovsky*: Franz Ferdinand der Erzbg. Thronfolger. Von Georg Balanyi.

Fay Bradshaw Sidney: The Origins of World War. Von Eugen Horváth.

Zeitschriftenschau. — Todesfälle.
